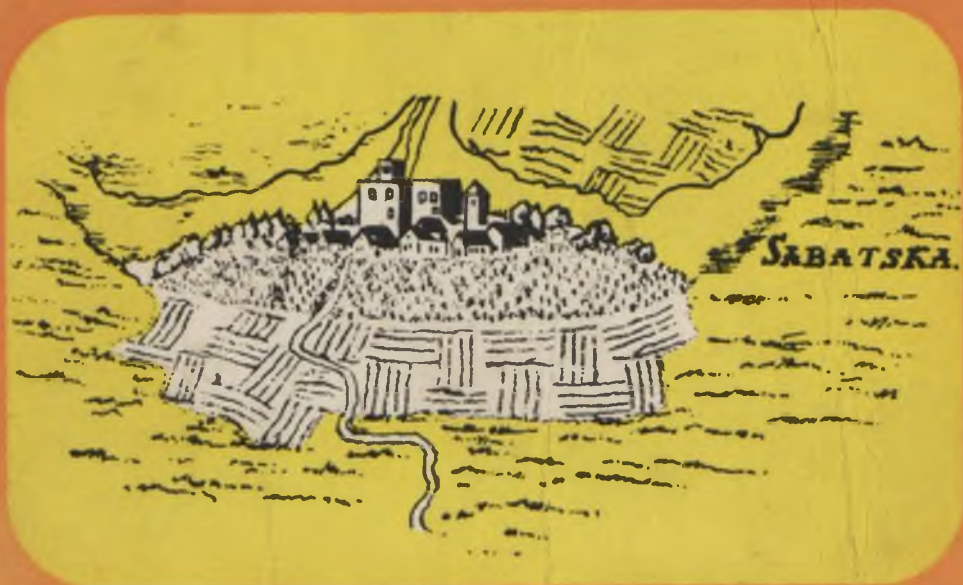

Dr. GYÖRE KORNÉL

SZABADKA
TELEPÜLÉS-
KÉPE

Szabadka az ország városhálózatának egyik legrégebben keletkezett és századokat megélt tagja. Gazdag múltjának összes eseményeivel, életjelenségeivel, gazdasági és kulturális fejlődésének egyes mozzanataival ez ideig számos kötet és tanulmány foglalkozott, melyek közül messze kimagaslik Iványi István kétkötetes helytörténeti munkája. Azonban szinte napjainkig, néhány kísérlettől vagy alapos, de rövidebb írástól eltekintve, az érzékelhető várostest kialakulásának, térbeli sajátosságainak és alaktani vonásainak felkutatása érintetlen terület maradt. Ilyenformán a város fizikai arculatáról szakszerű ismereteink alig voltak. Ezt a hiányt pótolja dr. Györe Kornél most megjelent átfogó jellegű, dialektikus szemléletű, szintetizálásra törekvő műve, amely a szakkörökben komoly érdeklődést kiváltó megközelítési módjával és koncepciójával az első ilyen természetű könyv Vajdaságban.

A városmorfológiai vizsgálatok körébe tartozó tanulmány célja Szabadka térbeli szerkezetének és alaktani sajátosságainak magyarázó-leíró bemutatása, miközben nem marad el a szerző értékelése, állásfoglalása, nézeteinek kinyilvánítása sem. A négy részre tagolt munka foglalkozik a fő településformáló tényezőkkel, a település keletkezésének körülményeivel, a területi növekedés alapvető mozzanataival, a mai alaprajz szerkezeti elemeivel, a város funkcionális területegységeivel és a belső forgalom fő irányjaival. Nem maradt el a pannon várostípus jellegzetes háztípusainak jellemzése, a beépítési módok megismertetése sem.

A tartalmas melléklettel ellátott, kutatási eredményekben, új megállapításokban és nézőpontokban gazdag mű a szakemberek és a nagyközönség érdeklődésére egyaránt számíthat. A jövőben készülő városrendezési terv is hasznát veheti, és anyaga a tervezett városmonográfiában is helyet kaphat.

Dr. György Kármán

Szabadka településképe

Dr. Györe Kornél

Szabadka településképe

Elejtjel

1976

ELŐSZÓ

A településföldrajz egyik nagy kutatási területe a funkciókra terjed ki. A funkcionális fejlettség szempontjából való vizsgálatok a településeknek az ágazati és területi munkamegosztásban betöltött szerepét világítják meg. A másik kutatási terület a településmorfológia, amely a falvak és a városok érzékelhető arculatának vizsgálatával foglalkozik. A morfológiai elemzések képezik a korszerű városrendezési tervek egyik kiindulópontját.

Szabadka településképéről írt jelen tanulmány a városmorfológiai vizsgálatok körébe tartozik. Célja a város mai térbeli szerkezetének és morfológiai sajátosságainak értelmező, okfejtő elemzése és magyarázó-leíró bemutatása. Nem tekintem feladatommak az egyes fejlődési szakaszok tüzetes felkutatását, sem az arculati sajátosságok minden vonásának leírását és értékelését. A településföldrajzi munkák inkább átfogó, szintetizáló jellegűek és nem annyira részletező természetűek. Ezért elsősorban az összkép kialakítására törekedtem és igyekeztem a morfológiai sajátosságok konstellációját felvázolni a tárgyalt időkeresztmetszetekben.

A fenti célkitűzés szabta meg az anyag megközelítésének és feldolgozásának alapirányait. A morfológiai elemzést a funkciók teljes figyelembevételével, azok értékelésével párhuzamosan végeztem, mert a funkcionális szerkezeti változások az arculati fejlődésnek is irányt szabnak. Továbbá a jelenlegi arculat vizsgálata olyan módon történt, hogy a város morfológiai vonásait fejlődésükben is igyekeztem bemutatni. Ezáltal a városfejlődés néhány bonyolultabb összefüggésére is világosabban rá lehetett mutatni. Az ilyen feldolgozásmód szükségképpen ismétlésekhez vezet, de azt is lehetővé teszi, hogy ugyanazt a jelenséget más-más időben, váltokozó társadalmi-gazdasági körülmények között több oldalról is megismerjünk, szerepét, jelentőségét újraértékeljük. Az időrétegek felbontásával, elemzésével és az események bemutatásával kapcsolatban, a félreértések elkerülése végett, szükséges rámutatni a történeti diszciplínák és a településföldrajz kutatási célkitűzéseinek eltérő jellegére. A történeti tudományok — a településtörténet, a gazdaságtörténet, a népességtörténet, a városépi-

tés-történet, a művelődéstörténet stb. — alapfeladatának tekinthető a város sokoldalú fejlődésének maradéktalan feltárása és annak részletekbe hatoló bemutatása. A településföldrajzi kutatások esetében a múlt kibogozása, megismerése nem végcél, hanem csak eszköz, melynek segítségével a mai arculati állapot megérthető, magyarázható, értékelhető.

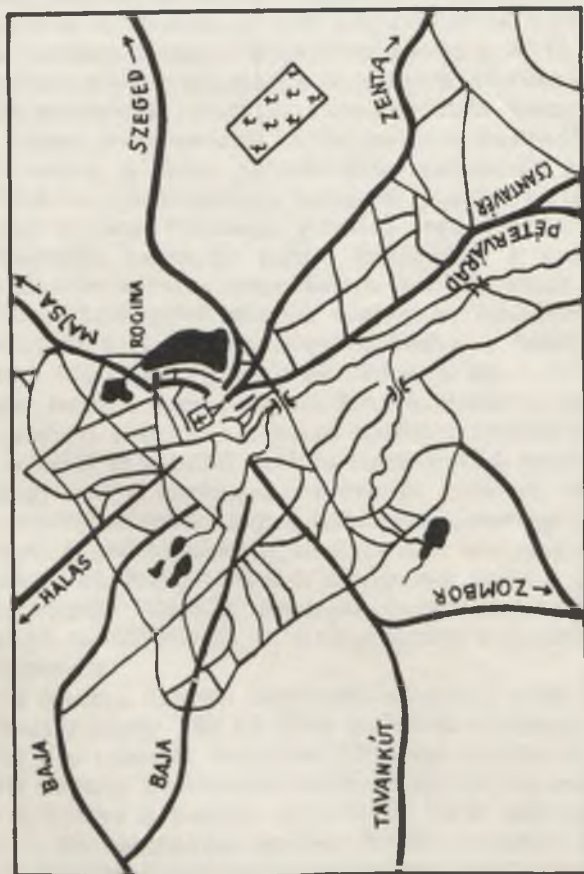
A munka szerkezeti felépítését részben az anyag természete, részben a feldolgozás alapkoncepciója határozta meg. Minden város életében három fő településformáló tényező játszik döntő szerepet: a helyi természeti adottságok, a funkcionális szerkezet és a tudatos társadalmi városalakító beavatkozások. Ezért a tanulmány első részében a helyi geomorfológiai és vízrajzi adottságok, az agrár és az ipari jellegű város funkcionális sajátosságai, valamint a városrendezések és a környezet-alakító munkálatok képezték a vizsgálat tárgyát. Ezt követően, a második részben, a település keletkezésének körülményeivel foglalkoztam, és a rendelkezésemre álló szűkös adatok alapján megkíséreltem a történeti településmag szerepét betöltő középkori mezőváros és török kori palánkváros településképét felvázolni. Az újabb kori Szabadka alaprajzi fejlődése e körül a kristályosodási mag körül indult meg. A török kivonulása óta napjainkig a fokozatosan elszaporodó népesség házai egyre nagyobb és nagyobb területet foglaltak le. A területi növekedésnek ezt a majdnem háromszáz éves folyamatát dolgoztam fel a harmadik részben. A jelenkori településkép a környezeti, a társadalmi, a gazdasági és városrendezési hatások és intervenciók térbeli szintézise. A jelen arculati állapot sűrített múlt. Ilyen hozzáállással elemeztem a mai alaprajzi szerkezet elemeit — az utcahálózatot, a tereket, a telekrendet, a város funkcionális területegységeit és a településforma sajátos vonásait. Ez, a múlttal lépten-nyomon átszőtt jelenlegi településkép képezi a negyedik, legterjedelmesebb rész anyagát.

Sorsunk, hogy örökösen útban legyünk az igazság felé. Ezért a megismerés egyes fázisaiban kivetített ténymegállapítások, felismerések, következtetések nem lehetnek véglegesek. Környezetünk megismerésének egy elmélyültebb szintjén sok minden más színben tűnhet majd fel és újraértékelődhetnek a dolgok. Az idő majd helyretesz mindent, számomra az ismeretlen vonzása, a kutatás öröme és az erőfeszítések íze volt a fontos.

A tanulmány megírásának gondolatát Urbán János és Dér Zoltán, az Életjel szerkesztőségi tagjai vetették fel. Ösztönzésükre fogtam a munkához. Az anyagi eszközök biztosítása körül mr. Szorád György fáradozott. Mindhármuknak köszönet érte.

A szerző

A VÁROSALAKÍTÓ TERMÉSZETI ÉS TÁRSADALMI TÉNYEZŐK

Szabadka történelmi utcahálózata. A rajz az 1783. évi térképről készült.

I. A VÁROS TERÜLETE

Vajdaság nagyfalvas-tanyás településszerkezetében Szabadka, óriási közigazgatási területével és sűrű tanyavilágával, különleges helyet foglalt el a múltban. Roppant terjedelmű határa a XVII. század utolsó két évtizedében alakult ki, amikor a környék városba költöző népe, mintegy hozományként, magával vitte az általa használt elpusztult középkori falvak termőhatárait. A faluhatárok beolvadásának tényét szem előtt tartva, a tiszai határőrvidék szervezését intéző katonai bizottság 1702-ben jóváhagyta a környező puszták birtoklását és kihasználásukat a város lakossága számára engedélyezte. Az 1743. évi kamarai szerződés harmadik pontja értelmében a szerzett puszták birtoklását illetően a város megerősítette korábbi jogait. Az 1779. évi szabad királyi városi privilégiumok véglegesen rendezték a tulajdonjogi helyzetet, olyan formában, hogy Szabadka az összes addig birtokolt területek végleges és teljes jogú földesura lett.

A város területi szerkezetének két fő eleme a belterület és a külterület volt. A belterület a város beépített területét ölelte fel. A külterület a belső és a külső határra tagolódott. A belső határ lényegében megegyezett a középkori mezővárosi határral, amely a török feudális rendszerben mint katonai hűbérbirtok szerepelt. A külső határt a szerzett 12 pusztá képezte, amelyek nem olvadtak egybe, hanem mint egymástól különálló területek szerepeltek, mert a rajtuk szórva-nyosan megtelepült lakosság megőrizte és fenntartotta az elpusztult egykori falvak termőhatárait. Ez a tény viszont a lakosság folytonosságáról tanúskodik.

A város óriásira duzzadt határának méretei a tőkés korszak lezárulásáig eltelt mintegy 250 év alatt csak kismértékben változtak. A városterület első mérnöki felmérése 1789-ben készült el. Ez alkalommal Vlassits mérnök a város első birtoktérképét is megrajzolta, amelyen láncokban kifejezve a puszták és a belső határ nagyságát pontosan feltüntette. A ma használatos területi mértékegységben kifejezve Szabadka akkori határa 1156,8 km² nagyságú volt. Ebből a belterület mindössze 4,7 km²-t foglalt le, a többi pedig a külterületet képezte. A belső határ területe 100,8 km², a külső határ nagysága 1051,3 km² volt. A

XVIII. század végén, Bajmók, Sándor, és Csantavér telepítése után Szabadka közigazgatási területe 956,6 km²-re csökkent. Az első világháború előtt, Sándor 1903-ban történt visszacsatolása után a város-terület 974 km²-re növekedett, majd a trianoni békét követően 809 km² nagyságú lett.

A város fejlődésével párhuzamosan, a XVIII. és a XIX. században a pusztákon először roppant sűrű tanyahálózat alakult ki, majd megkezdődött a tanyaközpontok és a faluszerű településalakzatok spontán kifejlődése vagy tervszerű létesítése. A tőkés termelési viszonyok között a város kül- és belterületének gazdasági fejlődése külön utakon haladt. A város nem agrár funkciói rohamosan gyarapodtak, a mezőgazdasággal foglalkozó külterületi népesség pedig kénytelen volt elszervezni a helytelen agrárpolitika minden következményét. A tanyavilág és a város közötti ellentét egyre élesebbé vált. Az iparosodó Szabadka, gazdasági érdekeinél fogva, tanyavilágát kihasználta, fejlesztését elmulasztotta, másrészt élvezte az „uralkodó” helyzetéből következő összes előnyöket. A XX. század elején már nyilvánvaló igazság lett, hogy a feudális világból visszamaradt közigazgatási város-terület két különböző gazdasági jellegű és fejlettségi szintű és ezért ellentétes érdekű települési formációt — a tanyavilágot és a tényleges várost — fogja erőszakoltan egybe és mindkettő további fejlődését egyaránt gátolja. Ilyenformán az üres jogi képletté lett közigazgatási egység felszámolása parancsolóan szükségessé vált. A tőkés Jugoszlávia fennállásának első évtizedében, néhány esettől eltekintve, megtartotta a háború előtti közigazgatási határokat. Ezek későbbi átszervezésére a centralista királyi hatalom kiépítése adott alkalmat. A szabad királyi városok kiváltságos jogállása 1929-ben szűnt meg. A kalakuló új közigazgatási rendszerben Szabadka járási székhely lett. A szabadkai járás a korábbi szabad királyi város közigazgatási határára terjedt ki és keretében Palics, Györgyén, Békova, Tavankút és Novi Žednik mint önálló község szerepelt. A következő évtizedekben többször történt még változás, de a második világháború után Szabadka 250 évig fennálló közigazgatási területe végérvényesen kisebb igazgatási térségekre bomlott. A többszöri területi átrendezés után a város határa 146 km²-re zsugorodott, melyből a belterületre 29, a külterületre pedig 117 km² jutott. A külterület északon a homoki szőlőkre, délen a löszre terjed ki és megközelítően a hajdani „belső határ” földjeit öleli fel, melyhez Verusics puszta egy részét csatolták még hozzá. A belterület, amely a város beépítési területével azonosítható, a város funkcionális területi egységeire terjed ki (lakóövezetek, ipari negyedek, zöldterület, közlekedési terület, közcélú építési terület, közműterület).

A jelen településföldrajzi vizsgálat csak a belterület térbeli alkáltaival foglalkozik, a város határában elhelyezkedő települések és településalakzatok morfológiai sajátosságait nem érinti. (1. ábra.)

II. A VÁROSKÖRNYÉK FÖLDRAJZI SAJÁTÓSÁGAI

1. A VÁROSHATÁR TERMÉSZETI KÉPE

A települések térben és időben élnek. A táj és az ember között mindenkor a legszorosabb, összetett kapcsolatok és kölcsönhatások egész szövevénye alakul ki. A földrajzi környezet elemeinek hatása a települések területi elhelyezkedésében közvetlenül kimutatható. A települések kialakulásához és fennmaradásához szükséges életfeltételek — az emberek és állatok számára egyaránt szükséges víz, az élelem és az építőanyag megszerzésének lehetőségei — bizonyos területsávokon jelentkeznek optimálisan. Ilyen területsávok Vajdaságban a lösz és a homokvidék érintkezési vonala, a löszhátságba ágyazott folyóvölgyek, a löszhátság peremvonala, a folyóteraszok és az ártér érintkezési öve, valamint az alacsonyabb fekvésű, mocsaras ártéri szintekből kiemelkedő magasabb lösztérszintek. Ezek a kedvező természeti feltételekkel rendelkező területsávok képezik Vajdaság fő települési tengelyeit.

Ősidőktől fogva napjainkig lakottak voltak ezek a kiváló helyi energiákkal rendelkező területsávok. A különböző etnikumú népesség jelenléte visszamenőleg mintegy öt-hat ezer évre kimutatható. Itt található a legtöbb neolitik, bronzkori és vaskori régészeti lelet, itt helyezkedett el a legtöbb oklevelekből ismert középkori település, és a jelenkor települései is itt foglalnak helyet. A települési tengelyek által közrezárt területek viszont jóval gyéresebb népességgel és településhálózattal rendelkeztek, gazdasági hasznosításuk pedig gyakori ingadozásoknak volt kitéve. Megállapítható, hogy Vajdaság településhálózatának kialakulását és szerkezeti sajátosságait az említett települési tengelyek, vagyis végső fokon a domborzat és a vízrajzi elemek határozták meg döntően.

Szabadka is egy ilyen települési tengelyen — a Kiskunság homokvidékének és a Bácskai löszhátságnak érintkezési vonalán — helyezkedik el. Erre a két eltérő gazdasági jellegű területre terjedt ki századokon át a város termőhatára. A homokvidék és a löszhátság érintkezési vonala Baja—Rém—Borota—Jánoshalma—Kelebia—Szabadka—Hajdú-

járás—Bácsszőlős—Kishomok—Horgos irányában halad és két különböző helyi energiákkal rendelkező vidéket választ el egymástól. A város közvetlen környékén ez a választóvonal követi az egymásba nyomuló homok és lösz zezzugos irányát — a Kelebiai-tó mellett délre tart, behatol a város területére, majd a Palicsi- és a Ludasi-tó északi partjait érintve kifut a Kőrös völgyéhez.

A Kiskunsági homokvidék déli, befejező részét a hazai földrajzi irodalom a Bácskai homokvidék néven emlegeti. A mintegy 25 ezer hektárnyi terület két, egymástól eltérő morfológiai sajátságokkal rendelkező részre osztható fel. A Szabadkai homokpuszta a Kelebiai-tó keleti peremétől a Kőrös völgyéig terjed. Ettől keletre a Tiszáig a Horgosi homokvidék terül el. A löszhátáson szigetszerűen elhelyezkedő Tavankúti homokterület genetikai és morfológiai szempontból lényegesen különbözik az említett két homoktérszíntől. A város gazdasági életében közvetlenül csak a Szabadkai homokpuszta játszott szerepet.

A Szabadkai homokpuszta magasságviszonyaira jellemző, hogy a térszín északkelet felől délkeletre lejt. Az országhatár közelében a tompai határhalom magassága 143 m, a Görbe-tó magassága 132 m, a Deszkás erdőben van egy 134 méter magassági pont, közelebb a városhoz a Bajai szőlők magassága 123 m körül van, melyhez hasonló a Napnyugati és Napkeleti szőlők fekvése. A Majsai szőlők területe ennél jóval alacsonyabb: 116 méter. A várostól keletre a magasságviszonyok ettől jelentősen eltérnek. A Hajdújárás erdő tengerszint feletti magassága 117—122 m között mozog. Közeledve a Palicsi-tóhoz a térszín egyre alacsonyabb lesz. Nagy-Radanovác 112, Palics település 105—107 méteres tengerszint feletti magasságon fekszik.

A Kiskunsági homokvidék folyóvízi hordalékkúp-felszínen alakult ki. Formakincse változatos és összetett. Uralkodóak az eolikus formák, amelyeket a szél felszínalakító munkája hozott létre, de a felszín kialakításában a csapadékvíz és a folyóvizek is jelentős szerepet játszottak. Gyakoriak a szél és a víz munkájának együttes hatására kialakult komplex formák is. A Szabadkai homokpuszta alapformáit a pleisztocén végén és az óholocénban kialakult fluviatilis és deflációs formák képezik. Igen gyakoriak a helyenként merev, máshol kanyargósabb vonalvezetésű, északnyugat—délkelet futású hosszabb-rövidebb völgyek, melyek kialakítását a folyóvízi erózió végezte, a szél felszínalakító tevékenysége pedig módosításokat végzett rajtuk. Ismertek továbbá rendszerint ovális alakú, sekély, medenceszerű, vízenyős laposok, melyek kialakulása a futóhomok-élgátolással hozható kapcsolatba. Ezek között a laposok között lágyan hullámos felszínű, széles homokhátak emelkednek ki alig észrevehetően. A hátak kötetlen futó-

homokján a szél ritkásan elhelyezkedő buckákat épített, a félig kötött futóhomokon pedig szélbarázdák és meredékgerincek képződtek.

Az enyhén mozgalmas térszín a talajvíz szintjét jelentősen befolyásolja. A Buckai és a Halasi szőlőkben a talajvíz átlagos magassága 2—3, Kelebia jóval tagoltabb térszínén 4—5, a mélyebben fekvő laposokban pedig 3 m körül van. A könnyen hozzáférhető talajvíz és a változatos talajtakaró lehetővé teszi a homokterület intenzív kihasználását. Legelterjedtebb a kevés agyagot tartalmazó, humuszszegény sárga homok. Radanovácnál a homokkal erősen kevert löszön képződött homokos csernozjom nyomul be délről a sárga homok területébe. A szürke homok elszórt foltjait a tajalképző folyamatok még alig érintették. A nedves laposokban a homokos réti feketeföld és a szoloncsák kisebb-nagyobb sávjai ékelődnek a homoki talajok közé. A talajtakaró változatos gazdálkodásra nyújt lehetőséget. A sárga homokon az akác és a fenyő jól megél, ezért gyenge termőképességére való tekintettel java részét erdővel telepítették be, melyeket helyenként szántóföldek vagy sovány legelők szakítanak meg. A fekete homokon a paprika, kukorica, burgonya, ritkábban búza termelhető. A gyümölcs mindegyik talajon jól terem.

A homokpuszta és a löszhátság között az átmenet fokozatos. A löszfelszín mészsízapos és homokos üledékkel kitöltött igen széles laposok szövevényének közbeiktatásával kapcsolódik a futóhomokos felszínhez. Az egymással összefüggő laposok egy 2—6 km széles, jól tagolt nyugat—keleti terjeszkedési irányú egységes depressziót képeznek. A mélyedés tengerszint feletti magassága Sándortól keletre 102 m, a palicsi fürdőparknál ugyanannyi, innen keletre a Kővágó nevű határrész 101 m, a kispiai bekötő út elágazásánál levő magassági pont 99 m, a mintegy 20 km hosszú szakaszon tehát háromméteres esése van. A depresszió keletkezésére nézve eolikus, folyami és eolikus-folyami képződmények együttese, amelyek a Würm jeges korszakban keletkeztek. Kialakulásához minden bizonnyal az is hozzájárult, hogy a Bácskai löszhátságot a pleisztocén végi kéregmozgások kissé megemelték.

Délen a Bácskai löszplató magasodik 8—10 méterrel a depresszió fölé. Formakincse szegényes és viszonylag egyhangú. A várostól keletre és délkeletre a lankás, széles háta váltják egymást a nagy kiterjedésű laposokkal, nyugatra pedig a típusos löszdolinák gyakoriak. A városhatár déli peremén a Csík völgye vágódik be igen szélesen és mélyen a löszhátság egyhangúan sík felszínébe. A talajvíz relatív mélysége (10—12 m) arra kényszerítette a lakosságot, hogy vízfolyások mellett telepedjen le. A növényi tápanyagokban gazdag csernozjom talajokon a szántóföldi növények, különösen a gabonafélék bőséges termést adnak. Az ember tájalakító munkájának hatására az

egykori pusztai természetes növénytakaró helyén mindenütt a szántó-földek tarka szőnyege látható.

A táj éghajlata szintén kedvezően befolyásolta a sokoldalú mezőgazdasági termelés kibontakozását. A gazdasági növények életfolyamataira ható éghajlati elemek közül csak a csapadék évi mennyisége nem mondható teljesen kielégítőnek. Különösen káros a nyárutó csapadékszegénysége. A hőmérséklet évi járására jellemző az áprilisi gyors felmelegedés és a fokozatos átmenet a téli hónapok felé. A 10 fokos napi középhőmérséklet első átlagos napja április, az utolsó pedig október 18. A közbeeső 194 napos meleg periódus hőösszege 3464 C°. Az első 5 fokos középhőmérsékletű nap március 16, az utolsó november 19. Ezek a dátumok a táj jellegzetes haszonnövényeinek vegetációs időszakát határolják. A napsütéses órák évi összege 2100—2200 között mozog. A városkörnyék uralkodó szelei az enyhe, nedves északnyugati szél, valamint a délkeleti irányból fújó hideg, száraz, sokszor viharos erejű kossava, amelynek talajszárító hatása jelentős. Mindkét szélfajta az ipari negyedek szennyezett levegőjét a város fölé tereli.

A városhatár vízrajzi elemei a homok és a lösz érintkezési vonalhoz kapcsolódnak. Itt ered a több forrásból keletkező Krivaja és Csík. Széles völgyeik az egykori nagyobb vízmennyiségről tanúskodnak. A város környéki tavak fekvésük alapján két csoportba sorolhatók. Az első csoportba tartozó tavak a homokpuszta mélyedéseiben foglalnak helyet. Ide sorolható az erősen pusztuló Bukvátyi-tó és az eltűnt Görbe-tó. A második csoportba a homok és a lösz érintkezésénél keletkezett tavak tartoznak. Ilyenek a Kelebiai-, a Palicsi- és a Ludasi-tó, a kisebbek közül pedig a Vér-tó és a Sós-tó.

A geológiai mélyszerkezet kedvez az ásványkincsek előfordulásának. Észak-Vajdaság mélyszerkezetének két fő eleme a mélybe süllyedt mezozoos-paleogén Bácskai és Bánáti szárazföld röge. Közöttük a széles és mély üledékgyűjtő medence, a Bánáti árok helyezkedik el. Az árok törésekkel határolt nyugati pereme Szabadka határában kezdődik és a Tisza vonalán éri el a legnagyobb mélységet. A Bánáti árok kedvező szerkezeti adottságai lehetővé tették a kőolaj és a földgáz felhalmozódását, azonkívül a törések mentén számos helyen termálvizek és ásványvizek találhatók.

Ez a nagy vonásaiban egyhangú, de kisformában változatos felszínű, állóvizekben gazdag és vízfolyásokban szűkölködő, kitűnő termőtalajú és kedvező éghajlatú terület volt az elmúlt századokban a lakosság gazdasági tevékenységének fő színtere. A változatos gazdálkodási lehetőségeket nyújtó természeti környezetben az egykori Szabadka falusias településének önálló lakossága megtalálta mindazt, amivel elsődleges szükségleteit kielégíthette. Később, amikor a te-

rületi munkamegosztás sokrétűbbé és bonyolultabbá vált, a táji adottságok lehetővé tették a mezőgazdasági termelés ágazati specializálódását és a piaci árufelesleg előállítását, a nagyipari termelés időszakában pedig a gyáripar számára biztosítottak kellő nyersanyagbázist. A környezetkihasználás állandó folyamatában a természeti táj ősi képe napjainkig gyökeresen megváltozott.

A természeti környezet nyújtotta előnyök elsősorban a mezőgazdaságnak kedveztek. A táji adottságok ezáltal századokon át meghatározták Szabadka uralkodóan agrár jellegét és az alapfunkciót vissza-
tükröző arculatot.

2. A BELTERÜLET FELSZÍNI VISZONYAI

A város alaprajzi növekedésében és az utcahálózat megformálódásában a helyi geomorfológiai adottságok a múltban nagyon jelentős szerepet játszottak. A műszaki fejlődés előrehaladásával azonban a domborzat településformáló hatása fokozatosan csökken, napjainkban pedig teljesen megszűnt. (2. ábra.)

Szabadka beépített területe vízfolyások széles völgyeivel és vi-
zenyős laposokkal tagolt löszhátakon és a helyenként ezekre rányomuló homoktakarón helyezkedik el. Az ilyen térszín, a kissé meg-
késve beinduló tudatos városalakító mérnöki tevékenység mellett, döntően szolt bele a város térbeli szerkezetének megformálódásába. A domborzat közvetlen hatása olyan morfológiai sajátosságokon keresztül nyilvánul meg, mint például a reliefenergia, a völgyésűrség és a lejtősődés mértéke, közvetett hatása pedig a talajvíz kedvezőtlen
járásában jut kifejezésre. A térszín csekély relatív szintkülönbségeinek váltakozása folytán ugyanis az alacsony fekvésű lapályok és völgyek rendszerint belvízjárta területek, ahol a házépítés és az utcák kialakítása nehézségekbe ütközött.

A belterületen két formacsoport, a pozitív és a negatív felszínformák csoportja különíthető el. A pozitív formák környezetük fölé magasodó kiemelkedések, a negatív formák pedig a térszín mélyebben fekvő síkjai, különböző eredetű, méretű és alakú bemélyedések. A pozitív felszínformák képezték Szabadka kialakulásának elsődleges színterét. Egy ilyen térségen helyezkedett el a növekedés kezdeti kiindulópontja, az ősi városmag is. A kivezető útrendszer is, amelyhez a város növekedése jórészt igazodott, a száraz magaslatokon haladt sugarasan kifelé minden irányba. A negatív felszínformák a magaslatok között elhelyezkedő alacsony fekvésű sík területek. Ezek a belvízjárta mélyedések csak akkor lettek hasznosíthatók, amikor a fejlettebb műszaki felkészültség lehetővé tette a belvizek eltüntetését.

A lakhatóvá vált alacsony fekvésű síkokra a magasabb térszínek településmagjai fokozatosan leereszkedtek, miáltal a korábban egymástól elkülönülő települési góccok összenőttek és kialakult a térben összefüggő egységes várostest.

A városterület eredeti térszíne a századokon át tartó felszínalakító tevékenységi hatására ugyan alaposan megváltozott, azonban ennek ellenére a domborzati alapformák a terepen szabad szemmel ma is felismerhetők. A helyszíni megfigyeléseket jól kiegészíti a XVIII. és XIX. századi térképek anyaga, kifinomítják a geodéziai mérések szintmagasságokra vonatkozó adatai, tartalmilag gazdagítják a legkülönbözőbb rendeltetésű okmányok, jegyzőkönyvek, jelentések, utasítások idevágó adatai. E sokféle adat felhasználásával a városterület geomorfológiai vonásai igen nagy pontossággal rekonstruálhatók.

A negatív felszínformák csoportjába tartoznak a fluviailis völgyek, a tómedencék és az ún. barák mélyedései.

A városterület legalacsonyabb fekvésű szintjei a holocén völgyek, amelyeket a homokvidékről nagy eséssel lefutó vízfolyások alakítottak ki mélységi és oldalazó erózióval. A holocén csapadékos időszakokban ugyanis gazdag vízhozamú patakok szállították vizüket a Palicsi-tóba. Két ilyen patak felszínalakító munkája formálta meg azt a két völgyet, amelyeket a XVIII. és XIX. századi térképek és okmányok Nagyrét—Mlaka és Petraševa česma néven emlegetnek. A völgyek széles ártereinek kialakulása a holocén klímaváltozásokkal van kapcsolatban. A szubarktikus fenyő—nyír fázisban — a fokozott medererózió révén — a vízfolyások bevágódtak, az újholocén atlanti fázisban a megnövekedett vízhozam hatására pedig völgyszélesítés következett be és kialakultak az ártéri szintek. A vízhozam növekedése a sokkal esősebb óceáni jellegű éghajlat hatására történt. A folyók vízszállítására és a fajlagos lefolyás legalább 50 százalékkal magasabb lehetett a jelenleginél. (Láng S., 1960. 39.) A később egyre szárazabbá váló éghajlatban a korábbi vízbő patakok teljesen elsorvadtak, miáltal térszínformáló munkájuk minimálisra csökkent, majd teljesen megszűnt.

A Nagyrét—Mlaka völgyrendszer csapásiránya északnyugat—délkelet, teljes hossza mintegy 12 kilométer. Az ártér szélessége 200—600 méter. A völgyfenék tengerszint feletti magassága a város északi pereménél 112, a mai főposta épületének közelében 107,20, a Május 1. és a Március 8. utca érintkezésénél 104,80, a Harcosok sorakozója (Prozivka) városrész területén 103,89 m, vagyis a kb. 4 kilométeres városi szakaszon a völgy abszolút esése 8,11 m, ami kilométerenként kétméteres átlagos esést jelent. (Könyves Tóth Mihály 1884. évi felmérési adatai.) Délen a torkolati völgyszakasz tölcseárási viszonyok között majdnem ezer méterig. Az ilyen tölcseárási torkolat kialakításában a ho-

locén esős időszakában a maihoz viszonyítva sokkal magasabb vízállású és nagyobb területű Palicsi-tónak igen nagy szerepe lehetett. A völgyet kialakító patak az atlanti fázisban volt a legerőteljesebb, amikor a legnagyobb vízmennyiséggel rendelkezett. Később vízhozama és munkaképessége fokozatosan csökkent és a történelmi időszak évszázadaiban vízfolyások és barák láncolatává alakult át. A csapadékosabb, valamint a magas talajvíz-járású években a vízfolyások megélénkültek, a barák vízszintje pedig megemelkedett, a szárazabb években viszont jelenlétük alig volt észrevehető.

Az elmúlt két évszázad okirataiban és térképein három bara szerepel gyakran: a Nagyrét, a Jaszibara és a mai Köztársaság terén hajdan elhelyezkedő vizenyős lapos. A fővölgyre keletről és nyugatról is mellékvölgyek nyíltak. Ilyen volt például a Fűzfás ér és a Gáti vízfolyás völgye. A barákat összekapcsoló vízfolyások közül ismert a Fűzfás folyás, a Sömlyék, a Mlaka és a Gáti vízfolyás, amelyet 1962-ben az idős bunyevác emberek csak Tok néven emlegettek. A Sömlyék a mai Tolsztoj és Fellegi Tivadar utca tájékán folydogált, majd átszelte a Matko Vuković utcát és a főposta épületének közelében egyesült a Fűzfás érrel. A mintegy másfél kilométer hosszú Fűzfás ér a sétaerdő keleti oldalán eredt és a mai Tito marsall sugárút és a Tucović utca helyén átfolyva a Köztársaság térre ért, s ott a vize szétterült. Innen a Strossmayer utcán haladt a főpostáig. Bal oldalról egy kis eret vett fel, amely a mai Plitvicei és Obilić utca tájékán folydogált. A Sömlyék és a Fűzfás ér összefolyásából keletkezett a mintegy 2,5 km hosszú Mlaka, amely jobb oldalról a másfél km hosszú Gáti vízfolyást vette fel. A 200—400 m széles ártéren igen egyenes futással haladt dél felé, ahol vize a Palicsba ömlött. A leírt völgy, továbbá a benne elhelyezkedő vízfolyások és barák a város térbeli szerkezetének kialakulásába, valamint a beépítés időbeli ritmusába döntően szóltak bele.

A másik völgy a Szegedi szőlők területétől keletre helyezkedett el. Hasonló módon keletkezett, mint a Nagyrét—Mlaka völgyrendszer, csak annál jóval rövidebb volt és a város térbeli alakulásában sem játszott olyan nagy szerepet. A főág hossza öt kilométer körül lehetett. Rövidebb, jobb oldali ága az Agina bara vizét vezette le, ezért Agin tok néven szerepelt. A főágot Petraševa česma néven emlegetik az okiratok, de ugyanezen a néven van szó a XIX. század eleji térképeken arról a területről is, amelyen ma a Birografika és a Partizan ipari üzemek állnak. A vízfolyás szintén tölcérszerűen kiszélesedő völgygel érte el a Palicsi-tavat.

A két nagyobb völgyön kívül a Palicsi-tó medencéjére számos rövidebb, néhány száz méter terjedelmű völgy nyílik. Közülük csak

a Bajin háttól keletre húzódó völgyecskének volt a városterület meghatározásánál szerepe a XVIII. század végén.

A negatív felszínformák másik csoportját a tómedencék és a barák mélyedései képezik. A Palicsi-tó elmocsarasodott, részben már kiszáradt medencéje csak a XX. században lépett elő városformáló tényezővé. A 102—104 m tengerszint feletti magasságú térszín urbanisztikai hasznosítása most van folyamatban. A Gáti laposság néven emlegetett alacsony fekvésű térszín egy hajdan létező, elpusztult kisebb tó medencéje. A holocén kori tó az éghajlati változások által alakított vízfelhalmozódásnak köszönheti létezését. Ez a mintegy 30 hektár nagyságú állóvíz a Bajai szőlők homokjáról lefutó vizek felgyülemeléséből keletkezett. Miután a felszíni vízellátás megszűnt, a tó gyorsan pusztulni kezdett és a török időkben már elhalásának végső szakaszában lehetett. A Palmotić, Kukuljević, Gundulić és Velebit utcák, valamint a vásártér tájékán az elpusztult tó medencéje a mai térszínben is jól kirajzolódik. A vizenyős mélyedést a múlt században Vuicsidolnak (Farkasvölgy) nevezte a nép. Beépítése a századforduló tájékán indult meg.

A lösz és a homok érintkezésénél elhelyezkedő lefolyástalan mélyedésekben a felszínre törő talajvíz felgyülemlett és egész éven át tartósan megmaradt. Ezeket a gyorsan elmocsarasodó sekély medencéket barának nevezi a lakosság. A barák elsődleges mocsarak, ami azt jelenti, hogy nem a tavak feltöltődése és pusztulása következtében jöttek létre. Két ilyen elsődleges moosár játszott rendkívül fontos szerepet a város területi fejlődésében: a Rogina és a Ciganska bara. A Rogina bara a hajdani mezővárost védte kelet felől, a kapitalizmus idején pedig a funkcionális övek sajátos elrendeződésére hatott nagymértékben. Hossza észak—déli irányban legnagyobb kiterjedésének idején fél kilométer körül lehetett, szélessége pedig megközelíthette a 300 métert. A Ciganska bara a Rogina és a Fűzfás ér keleti oldalága között, a Čarnojević, Obilić, Zajc és Kumanovói utcák által közrezárt telektömb helyén volt. A kerekded alakú, mintegy 200 m átmérőjű mocsár védelmi szerepe mellett egyes telektömbök alakjára és nagyságára volt befolyással.

A városterület magasabb fekvésű pozitív felszínformái az északi újholocén homoktakaró és a tőle délre elhelyezkedő pleisztocén löszter-színek.

A homoktakaró úgy keletkezett, hogy a pleisztocén végi löszre az uralkodó északnyugati szelek a holocénban többször megismétlődő mozgással vékony homokleplet borítottak. Tengerszint feletti magassága 116 és 129 m között váltakozik. A homoktakarón keletkeztek a Bajai, Napnyugati, Napkeleti, Majsai és Szegedi szőlők telepítései. A löszter-szint a Nagyrét—Mlaka völgyrendszer nyugati és keleti részre

osztja. A nyugatit a Gáti vízfolyás völgye további két részre tagolja. A magasabb északnyugati rész a Bajai szőlőknél és a Jaszibaránál kezdődik és a Gáti völgnél fejeződik be. A löszhát nyugati részének magassága eléri a 118—117 métert, keleti pereme alacsonyabb: 109—114 méter. A Gáti völgy és a Palicsi-tó elhagyott medencéje közötti löszterség neve Kér. Az egyenletes felszínű csekély reliefenergiájú (109—112 m), száraz löszhát peremét újholocén völgyecskék csipkézik a Palicsi-tó medencéje felől. A fővölgytől keletre helyezkednek el a Zenta, Bajnát és a Tuk löszterszínei. Tengerszint feletti magasságuk 109—112 méter között ingadozik. Bajnát déli részén, amely félszigetszerűen emelkedik ki a Palicsi-tó elhagyott medencealjából, van egy 116 méteres magassági pont.

A nagy vonásokban felvázolt domborzati és vízrajzi elemek képeztek a város társadalmi-gazdasági életének természetes keretét. A táji adottságok mellett a város térbeli fejlődésére, az utcahálózat alakulására, az épületállomány minőségére a funkciók váltakozása, erősödése, hanyatlása volt döntő befolyással. A funkciók formálják a várostestet és egyéni vonásokat adnak a városképnek.

III. A VÁROS FUNKCIÓINAK ALAKULÁSA

1. SZABADKA VÁROSI FUNKCIÓI A FEUDALIZMUSBAN

A hűbéri és a modern ipari társadalom városainak funkcionális szerkezete és településképe lényegesen különbözött egymástól. A Közép-Duna-medence alföldi városainak morfológiai sajátosságait az uralgó agrárjelleg szabta meg. A funkcionális szerkezetben jóval kisebb súllyal jelenlevő kézműipar, kereskedelem, kormányzati és más társadalmi funkciók csak a városközpont arculatát formálták, a külvárosi negyedek pedig teljesen falusias jellegűek maradtak. Városaink funkcionális szerkezete gyökeresen különbözött a nyugat-európai városok szokványos funkcionális modelljétől, így természetesen a városképben is óriási különbségek voltak.

A települések rendszerint több központi funkció tartós, együttes hatása eredményeként lépnek ki a falvak sorából és fejlődnek várossá. Közülük azonban a legtöbb esetben egy adja meg a kezdeti lökést és indítja el a települést a várossá fejlődés útján. A középkori Szabadka esetében ez a mozgató erő a birtokközpont jellegéből fakadó szerepkör és a vele járó közjogi státus volt. Szabadka falusias elődje száza-

dokon át egy királyi feudális birtok gazdasági székhelye volt, majd a XV. században, amikor mezőváros lett, egy számos települést és roppant földterületeket felölelő uradalom üzemgazdasági, termelési és igazgatási központjaként szerepelt. Ez a gazdasági szerepkör idővel magához vonzott még egynéhány funkciót. Az üzemi-termelési központ a fokozatosan kialakuló úthálózat egyik kereszteződési helye, majd feltehetően egyházas hely és piachely lett, ahol idővel a mezőgazdasági termeléssel közvetlen kapcsolatban levő iparágak is megtelepedtek. A fejlődés egyik későbbi szakaszában a védelmi szerepkör is növelte Szabadka súlyát. A környező falusi települések hálózatából így fokozatosan rangban kiemelkedett és a XVI. század elején a mai Bácska területének egyik legfejlettebb városi települése volt.

Szabadka létrejöttét és a fejlődés további irányát döntően a birtokközponti funkció és a vele párhuzamosan ható közjogi állás határozta meg. 1439-től mint világi magánbirtok szerepel. Ebben az időben már központi része volt egy olyan típusú nagybirtoknak, amely a XV. században erősen elszaporodott és igen nagy terjedelmű volt. A szabadkai uradalom tartozékai voltak 1439-ben Szabadka, Tavankút, Madaras, Halas és Csőszapa falunak fele. Negyed évszázad múlva, 1464-ben a Pongrácz család uradalmának része Szabadka, Tavankút, Halas és Madaras. Amikor 1504-ben az uradalmat az országos szerepet játszó enyingi Török család veszi át, a nagybirtokhoz Szabadka, Madaras, Tavankút, Veresegyháza és Sebestyénháza tartozott. A török jövetele után Szabadka továbbra is megmaradt mint birtokközpont. Mint szpáhi hűbéri birtok előbb kisebb jövedelmű timarluk, később magasabb rangú ziamet volt. A XVII. század első felében ehhez a birtokhoz tartozott még Tompa, Ludas, Tavankút és Bajmok. Figyelemre méltó, hogy amíg más birtokok többször cseréltek gazdát, Tavankút mindig együtt járt Szabadkával. A birtokjogi kapcsolatok Madarassal is igen erősek voltak. A török elleni felszabadító háborúk után Szabadkának 12 pusztát felölelő óriási határa lett. A birtokközponti funkció tehát századokon át jelen volt a város életében és mindig serkentőleg hatott a gazdasági és társadalmi fejlődésre.

A város közjogi helyzete a birtokviszonyokkal kapcsolatban alakult. Privilégiumokat eleinte csak a király osztogathatott, a XIII. század végétől kezdve azonban a magánföldesurak is kezdték osztogatni a kiváltságokat. A kiváltságlevelekben említett elnevezések a települések jogi helyzetéről pontosan tájékoztatnak bennünket. Szabadka közjogi helyzetére vonatkozóan először az 1429. évi, Madaras kelt okmányban találunk utalást, mely szerint abban az időben a település lakosságát a hospesek és a királyi lakosok képezték („hospites et incolas regales de Zabathka”). A királyok bőkezűen osztogatták telepes községeiknek a különböző rangú kiváltságokat. A hazai hospesek-

kel benépesített kiváltságos helyzetű települések az oklevelekben mint szabad községek (*libera villa*) vagy mint mezővárosok (*oppidum privilegiata*) jelentek meg. A XV. század elején tehát Szabadka is a király tulajdonában levő ilyen szabad község lehetett. Az 1405. évi törvények alapján a városok jogállása országosan rendeződött. Szabadkát az 1428. és az 1439. évi oklevelek egyértelműen oppidumnak nevezik. A mezővárosi státus elismerése tehát az 1405. évi városi dekretumok meghozatala után következett be, amikor a településeket a törvényes rendelkezések értelmében a kapott kiváltságok alapján elkülönítették, elhatárolták egymástól. A török betörések útjába eső szabad községek és mezővárosok közjogi helyzetének rendezésével és megerősítésével Zsigmond külön is többször foglalkozott, nyilván azért, mert felismerte a mezővárosok jelentőségét a gazdasági fejlődésben és az ország védelmében. Szabadka mezővárosi rangját a királytól kapta mint földesúrtól. Azonban csak igen rövid ideig volt királyi mezőváros, mert birtokjogi helyzete 1439-től formálisan, 1464-től pedig ténylegesen is megváltozott. A földesúri mezővárosok kevesebb jogokat élveztek, mert szabadságukat a magánföldesurak jobban korlátozták, nem kétséges azonban, hogy a település fejlesztésében olyan nagyhatalmú birtokos családoknak, mint a Hunyadiak, Szilágyiak, Pongráczok és az enyingi Törökök, elsőrendű szerepük volt. Arról nincs közelebbi adatunk, hogy Szabadka a török városhierarchiában milyen közjogi helyzettel rendelkezett. A XVIII. században, Evlija Cselebi leírása alapján, palánkváros lehetett. A török kiűzése után 1743-ig a város különleges jogállású, jelentős kedvezményekkel rendelkező határőrvidéki település volt, 1743—1779 között pedig mint kiváltságos kamarai mezőváros szerepelt. Végül is 1779-ben elért a feudális városhierarchia legmagasabb csúcsára — szabad királyi város lett.

A várossá alakulás kezdeti szakaszában, de később is, az állandó vásártartás igen nagy szerepet játszott. Az első ismert piac- és vásárhelyek a XI—XII. században tűnnek fel a várak közelében, birtokközpontokban, folyami átkelőhelyeknél. (Major Jenő, 1966.) Arra vonatkozóan, hogy Szabadka is egy ilyen korai piac- és vásáros hely lett volna, nincs semmilyen okleveles utalás. Major Jenő rendkívül alapos tanulmányában 112 olyan helynevet sorol fel, amelyből bizonyos utalás olvasható ki a kereskedelmi funkcióra vonatkozólag. Szabadkáról nincs itt szó, ellenben a felsorolásban helyet kapott a Fehértemplomtól északra elhelyezkedő Krassó megyei Subotica. (1427. Zobotycha, Csánki II. 107.) Abban azonban nem kételkedhetünk, hogy Szabadka mint udvarhely a mezőgazdaságban végbemenő munkamegosztás révén kiszélesedő piaci kapcsolatok egyik színhelye lett, amilyen még a közelben Györgyén és Vámtelek volt mint magánföldesúri mezőváros. A XIV. és a XV. századok fordulóján a növekvő árutermelés és a kicsírázó pénz-

gazdálkodás kedvezően hatott a lokális piachelyek forgalmának megélénkülésére. Ez idő tájt kaphatta meg Szabadka is a vásártartási jogot városi jogállásának rendezése alkalmával. Baja 1406-ban, Bács 1433-ban, Révkanizsa 1428-ban, Zyntharév 1390-ben kapott vásártartási jogot. A XV. században az egyszerű árutermelés már jelentékeny méreteket öltött. A megélénkülő kereskedelmi forgalom irányait a víziutak, révek és vámhelyek jelzik. A mai Vajdaság területén a forgalmas kereskedő- és iparosvárosok főleg a Duna és a Tisza mellett helyezkedtek el. Ilyen virágzó helységek voltak pl. Vásárosvárad (a mai Újvidék helyén), Futak, Bács, Gombos, Szond, Földvár (a mai Palánka helyén), Bodrog, Hájszentlőrinc, a Tisza mentén Révkanizsa, Adorján, Zenta, Peszér, Moharéve, Péterréve, Becse, Csurlak és Titel játszott fontos szerepet. A víziutaktól távolabb eső települések kedvezőtlenebb helyzetben voltak, mert gazdasági fejlődésükre a távolsági kereskedelem nem volt befolyással. Amíg a vízparti települések a szállítási útvonalak révén bekapcsolódhattak a fokozatosan kialakuló országos méretű forgalomba, addig az utóbbiak, köztük Szabadka is, csak a kisebb-nagyobb kiterjedésű helyi piackörzetek árutermelésének voltak csereközpontjai.

A város kereskedelmi szerepköréről a török uralom idején alig tudunk valamit. Egyetlen adatforrás áll csak rendelkezésünkre, amelyből a helyi forgalom méreteire és jellegére következtethetünk, ez pedig egy 1578. évi adóösszeírás. Az adásvételi illetékekből befolyt évi jövedelem nagysága alapján ítélve, az áruosere méretei igen szerények lehettek. A defterből a piaci és vásáros napokat is megtudhatjuk. A hetipiac napja péntek volt. Évente három vásárt tartottak. Az őszi vásár napja szeptember 14-e, a téli december 26-a volt, a tavaszi vásárt pedig a húsvét előtti szombaton tartották. Ismert dolog, hogy a török meghagyta a középkori városi privilégiumokat, legalábbis a hódoltság kezdeti évtizedeiben, és a földesúri járandóság beszédésénél is alkalmazkodott a meghódított ország szokásaihoz, törvényeihez. Közel járhatunk az igazsághoz, ha feltételezzük, hogy a középkori Szabadka mezővárosi piaci és vásáros napjai is ezek voltak.

A XVIII. században a mezőgazdaság és az ipar fejletlensége miatt a kereskedelem sem bontakozhatott ki erőteljesebben. A belső forgalom java része, az üzletek csekély száma miatt, az 1743-tól rendszeressé vált hetipiacokon és országos vásárokon bonyolódott le. Baja, Zombor és Szeged közelsége miatt a nagyobb méretű kereskedelem csak lassan fejlődhetett, de a század második felében Szabadka vásárvárosi jellege már jól kibontakozott. Piackörzetének határa Baja, Zombor, Verbász, Kula, Zenta, Szeged és Halas piackörzeteinek határaival érintkezett. A feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet idején a kereskedelem már a város legkiemelkedőbb funkciói közé tartozott.

A város forgalmi fekvésének fő vonását a Duna és a Tisza között elfoglalt szárazföldi helyzete adja meg, melyből eredően Szabadka kettős szerepet töltött be. A vasutak koráig az Alföldön a Duna és a Tisza képezte a fő szállítási útvonalat. A két víziúthoz Szabadka egy-napi járóföld távolságnál messzebb volt. Szekérúton Szeged 46, Baja 62, Zenta 48, Kanizsa 27, Zombor 62 kilométerre volt Szabadkától. Az országos jelentőségű viziutakhoz viszonyított félreeső helyzete révén Szabadka hosszú ideig a környék mezőgazdasági terményfeleslegének begyűjtője és közvetítője volt a bajai, szegedi és kanizsai kikötők és átkelőhelyek felé. Másrészt az egyre bővülő területi munkamegosztáshoz idomuló országos szárazföldi forgalmi irányok egyik jelentős központja lett, amelyen keresztül igen erős átmenő szekérforgalom bonyolódott le.

A vasúthálózat kiépítése előtt hosszú, századokig tartó időszakban Észak-Bácska területén a szekérforgalom igen sűrű úthálózaton bonyolódott le, melynek egyik csomózódási pontja Szabadka volt. A legrégebbi ismert út, amely a szabadkai birtoktessen áthaladt, az ún. Káliz út volt. (Györfi Gy., 1966. 699.) Létezéséről már a XI. századi oklevelek tanúskodnak. A Káliz út az Alpok keleti előterét a sóban és bányakincsekben gazdag Erdéllyel kötötte össze. Dunaszekcsőnél kelt át a Dunán, innen a Kiskunság déli peremét érintve haladt a szegedi révig, ahonnan a Maros völgyén át vezetett Erdélybe. Helyi szerepe abban nyilvánult meg, hogy közvetítő forgalmat bonyolított le a Tisza és a Duna bácskai oldalán haladó nagy utak (via magna) között. A XVI. századtól kezdve a Káliz út országos interregionális szerepe kezdett elhalványodni, majd meg is szűnt. Helyi szakasza Szabadka számára mint Szeged és Baja megközelítési irányát, útvonalát jelentette. Így alakult ki fokozatosan a helyi szemlélet alapján a Bajai és a Szegedi út elnevezése. A Zombori út őse a Cseményvásári út volt, amely a Káliz útból ágazott le dél—délnyugati irányba s Cseményvásárnál kapcsolódott be a becse—bodrogi nagy útba, majd azt átszelve tovább vezetett délnyugat felé. Cseményvásár a mai Doroszlótól északra lehetett. (Györfi, 1966. 716.) A XV. században ezt az utat jelentőségben túlszárnyalta a régi Zombori út, amely eredetileg szintén a Sziváci úton hagyta el Szabadkát, majd letért a cseményvásári útról és délnyugatra tartva Pacséron és Csonoplyán át Coborszentmihályra (Zomborba) vezetett. Ez az út használatban volt egészen a XVIII. század végéig, amikor Bajmók telepítése után megvonták a mai Zombori utat.

Szabadka a Duna—Tisza közét átszelő táji utaknak is csomózódási pontja volt, melyek közvetítésével kijárata volt a tiszai révekhez, vagy bekapcsolódott az országos főútvonalak forgalmába. Ilyen volt

a Pétervárad, Kanizsai, Zentai, Becsei (Csantavéri), Halasi és a Majsai út.

Mind az országos, mind a táji jelentőségű utak forgalmi szerepe koronként változott a településhálózat jellegétől, valamint az éppen uralkodó gazdasági és katonai-politikai helyzettől függően. Egyes útvonalak forgalma időnként erőre kapott, másoké csökkent, vagy a lokális keretekre szűkült. A szekérforgalom uralkodási szakaszában az utolsó nagy átértékelődés a XVIII. századi rendszeres postajáratok megszervezésével kapcsolatban következett be, amikor a Pétervárad, a Kanizsai és az új Zombori út kimagasló szerepet kapott a beinduló postaforgalomban. A Majsai úton a Buda—Szeged—Temesvár országos főútvonalra lehetett rövidebb úton, Szeged kikérülésével rákapcsolni. A szekérforgalom alkonyán tehát Szabadka főleg a helyi és a belső táji forgalomban játszott szerepet, az országos átmenő forgalomban jóval kisebb volt a súlya.

A középkori haladó alföldi mezővárosokban a földműveléssel és állattenyésztéssel kapcsolatot tartó kézműipar is fejlődésnek indult, különösen azokban, amelyek a nagyobb városok piac körzetének peremén helyezkedtek el. Ilyen helyzetű volt Szabadka is a gazdaságilag jóval fejlettebb Szeged mellett. Feltételezhetjük tehát, hogy a XV. századi Szabadkán is képviselve volt néhány iparág, a kézműipar jellegére és fejlettségére vonatkozóan azonban semmi közelebbi adatunk sincs. A török kori Szabadka kézműiparára szintén csak következtethetünk. A XVIII. század első felében az állami gazdaságpolitika iparfejlesztő törekvései Szabadkán alig éreztették hatásukat. 1720-ban a városban mindössze 9 iparos volt. A ruházati darabokat, élelmiszereket, gazdasági eszközöket és házi bútorokat a fejlett háziipar állította elő. A század derekán, 1748-ban, főleg a szabók, csizmadiák, szűcsök megtelepedésével az iparosok száma 29-re szaporodott. A század második felében a városi tanács számos kedvezményrel igyekezett az iparosok megtelepedését előmozdítani. Az intézkedések és a lassan kiszélesedő helyi piac hatására 1780-ban már 239 mester dolgozott 30 mesterségben. A manufaktúrás termelés azonban nem tudott erőre kapni. A kapitalizmusra való áttérés időszakában a belterjesebbé váló mezőgazdaság a háziipart egyre inkább mellőzte, ami a kézműiparnak kedvezett és ezért jelentősége érezhetően megnövekedett. 1816-ban 45 mesterségben már 560 mester dolgozott. A manufaktúrás termelés azonban a század közepéig még nem volt képviselve a város gazdasági életében. A gazdasági élet fejlődésében ez egy rendkívül nagy lemaradás volt, amelynek messzeható következményeit szinte napjainkig éreztük. Abban az időben, amikor már Európa-szerte folyamatban volt az ipari forradalom és a modern gyáripar mindenütt diadalmaszkodott, Szabadkán még csak a kézműipar emelkedett magas szintre.

Az ilyen gazdasági fejlődés persze az urbanizációs folyamatok beindulását is jelentősen késleltette.

A feudalizmusban, Szabadka funkcionális összetevőinek sorában első helyen a mezőgazdaság, a kézműipar és a mindkettő termékeit értékesítő kereskedelem állott, míg a közművelődési funkciók jelen voltak ugyan, de hatásuk jóval kisebb mértékben volt érezhető. A város gazdasági fejlődése hosszú ideig megrekedt az agrár-, kisipari és kereskedő jellegű funkcionális szerkezet szintjén és a manufaktúras termelés kialakulását gátló céhrendszer korlátai közé szorított kisárutermelés fokán.

2. AZ IPAROSODÓ SZABADKA FUNKCIONÁLIS ARCULATA

A tőkés gazdaság kibontakozása Szabadkán érdemlegesen csak a múlt század utolsó évtizedében indult meg. A feudális viszonyokból való kiemelkedés és a tőkés termelési módra való áttérés nagyon lassú ütemű volt. A tőkés fejlődés gyors fellendülését a vasútépítés indította meg, amely a városiasodás alacsony fokán álló Szabadka gazdasági és társadalmi életében minőségileg új helyzetet teremtett. A vasútépítések hatására beinduló gazdasági, közművesítési, városépítési folyamatok az alföldi óriás faluból modern ipari-szolgáltató várost formáltak.

Az új közlekedési hálózat kialakulásának kezdetétől napjainkig a városnak tartósan kedvező gazdaságföldrajzi fekvése volt, habár az első világháború után határváros lett. A bekövetkezett pangást ugyanis nem gazdaságföldrajzi, hanem politikai tényezők váltották ki.

Az alföldi közlekedés forradalmi átalakulásának idején Szabadka szerencsés helyzetben volt. Az új vasútvonalak ugyanis megegyeztek a korábbi országúti forgalom legfőbb irányaival, így a közúti közlekedés válsága a várost nem érintette, ellenkezőleg a vasúthálózat alapján kialakuló új városhierarchia egyik jelentős tagja lett. A kereskedelem országos forgalmi vonalaitól századokig távol eső Szabadka most az új szállítási irányok egyik országos jelentőségű kereszteződési pontjába került, s ezáltal a vasútépítéseket követő új területi munkamegosztásban fontos szerepet kapott. Korábban csak egy belső piaci körzet centruma volt, vasúti csomópont jellegének kialakulása után pedig a regionális piac körzetek helyébe lépő nagyobb gazdasági téregységek egyikének lett vonzási központja: sugarasan kiágazó vasútvonalainak közvetítésével Észak-Bácska gazdagon termő agrárvidékére terjesztette ki hatósugarát, amellet mint helyi piachely továbbra is fungált. A két világháború között vonzásterületét az új országhatár megszükitette, és a város határ menti fekvésű lett.

A szocializmus építése során az ipari termelőerők forradalmi jellegű fejlődésével kapcsolatban országos méretekben új területi munkamegosztás alakult ki. A legtöbb korábbi gazdasági-társadalmi központ funkciói megerősödtek és újakkal gyarapodtak, az elmaradott régiók fejlesztése révén új termelési gócek keletkeztek, a forgalmi irányok pedig a termelés új sűrűsödési pontjaihoz igazodva részben átrendeződtek, miáltal egyes forgalmi csomópontok szállításban betöltött szerepe csökkent, másoké megnövekedett. A termelés és elosztás szocialista területi megosztásában Szabadka mint regionális ipari és közlekedési góc kapott fontos szerepet.

Mai gazdaságföldrajzi helyzetének három fő vonását emelhetjük ki. Mint régióközpont jó közlekedési hálózatával Észak-Vajdaság településhálózatát fogja funkcionális egységbe. Az országos városhálózatban elfoglalt helyzete periferikusnak mondható, különösen ha tekintetbe vesszük, hogy a Száva völgy—Morava—Vardár völgy—Adriai tengermellék vonalakkal bezárt fő települési, gazdasági, közlekedési háromszöghöz viszonyítva félreeső helyzetben van, de attól nem nagy távolságra helyezkedik el és vele kitűnő összeköttetésben van. Az ország fő termelési és közlekedési tengelyének számító Belgrád—Zágráb vonalra vasúton Belgrádnál és Vinkovcinál kapcsol rá, közúton pedig ezen kívül több más helyen is. Gazdaságföldrajzi helyzetének harmadik fontos vonása a kapuvárosi jelleg. Hazánk kaputája a szocialista világ felé Észak-Vajdaság, melynek két kapuvárosa Szabadka és Kikinda. A múltban nem egyszer tendenciózusan emlegetett félreeső, határ menti fekvése semmivel sem rosszabb, mint például Nova Gorica, Jesenice, Kranj, Tržič, Maribor, Pirot vagy Bitola fekvése, amelyek kimagasló szerepet kaptak a termelés új területi elosztásában. Szabadka kapuvárosi jellege megfelelően gyümölcsöztetve még nagy fejlődési lehetőségeket rejt magában.

A szabadkai vasútvonalak zöme 1860 és 1890 között épült. Így Szabadka időben megelőzte korábbi versenytársait, Baját és Zombort, és náluk előbb indult el a tőkés iparosodás és városfejlődés útján. A századforduló tájékán a város olyan fejlődési szakaszba lépett, amely napjainkig még nem zárult le. Az eltelt mintegy nyolcvan év alatt Szabadka a feudális agrárvárostól a modern ipari-szolgáltató városig vezető úton váltakozó lendülettel ugyan, de tartósan előrehaladt, a minőségi változások egész sorát élve át. Nem kétséges, hogy a város sok százados történelmében a XX. század mint a forradalmi átalakulások időszaka lesz elkönnyelve. A két alapvető változás a város funkcionális szerkezetében és morfológiai arculatában történt.

A város funkcionális összetevőinek gyökeres módosulása abban nyilvánul meg, hogy a szekunder és a terciér tevékenységek döntő túlsúlyba kerültek a mezőgazdasággal szemben, amely majdnem

teljesen kiszorult a városból. A tőkés fejlődés beindulási szakaszának kezdetén, 1870-ben, a kereső népesség 5,1%-a dolgozott a kézműiparban és a gyáriparban, 1,3% volt foglalkoztatva a kereskedelemben, szállításban és hiteléletben, 1,4% pedig értelmiségi foglalkozású volt. Igen népes volt a városi cselédség kategóriája (13,8%) is. A mezőgazdaságból élő földtulajdonosok, napszámosok magas százalékaránya (80% körül) a város kifejezett agrárjellegére utal. Az 1890. évi népszámlálás adatai már a beinduló gazdasági átalakulásokat tükrözik, legalábbis ami az iparban és a forgalomban foglalkoztatottak arányát, valamint az értelmiségiek számának növekedését illeti. A százalékos megoszlás szerint a helyzet a következő volt:

őstermelés	46,72	értelmiségi	2,99
napszámosok	25,09	járadékosok	2,04
ipar, forgalom	19,66	egyéb	3,60

A következő évtizedek gazdasági-társadalmi fejlődését az ipar fokozatos előretörése jellemzi. Az iparosodás kezdeteit az élelmiszeripari üzemek, főleg a malmok elszaporodása jelzi. Ezt követően a szabadkai ipar teljesebben kibontakozott és szerkezetileg sokoldalúbbá vált. A vezető szerepet továbbra is a helyi nyersanyagokat feldolgozó élelmiszeripar és építőanyagipar játszotta, azonban a szakmunkaerőre támaszkodó faipar, fémipar és textilipar is fontos helyet töltött be a város iparában. A szocializmus építésének időszakában az országos fejlesztési politika fő irányelveinek következményeképpen a város ipara kissé megkésve indult fejlődésnek, amikor már más tájak jóval kisebb ipari hagyománnyal rendelkező városai az új területi munkamegosztás kimagasló gócai lettek. Amikor azonban a gazdasági tervekben a könnyűipar kapott elsőséget, a szabadkai ipar is újjászületett és minőségileg átalakult. Az átszervezések folytán az üzemek száma csökkent, az ipari dolgozók száma többszörösére emelkedett, lényeges szerkezeti eltolódások azonban most sem történtek. Az átépített, korszerű nagyüzemek területigényeinek megnövekedése a város új ipari övezeteinek kialakulásához vezetett.

A tercier tevékenységek (szolgáltató kisipar, kereskedelem, közlekedés, társadalmi funkciók) szintén rohamos fejlődésen mentek át. A szép hagyományokkal rendelkező kisipar, a kereső népesség megoszlása alapján, a mezőgazdaságot figyelmen kívül hagyva, a második helyen áll a gyáripar mögött. Szerkezetében a termelő-javító és a szolgáltatókat végző ágak közötti arány igen kedvezőtlen. Újabb intézkedések történtek a szolgáltatásokat végző ágak fejlesztésével kapcsolatban. A város kereskedelmi szerepköre, az áruforgalom mérete az országos gazdasági fejlődés irányai szerint alakult. Az eltelt évtizedekben a

város üzlethálózata rohamosan kibővült, az áruközvetítő nagykereskedelem megerősödött, a szakbolthálózat pedig kiszélesedett és sokoldalúvá vált. A város forgalmi szerepkörét betöltő közlekedési létesítmények és közlekedési vállalatok szintén gyökeres változásokon mentek át és tevékenységük sokszorososan kibővült. A társadalmi funkciók szempontjából Vajdaság két kiemelkedő városi központja Újvidék és Szabadka. Újvidék mint tartományi székhely a nagy hatósugarú oktatási és művelődési intézmények, a tudományos kutatóintézetek, egészségügyi létesítmények tömörülése szempontjából kedvezőbb helyzetben van, mint Szabadka. A korábban megközelítőleg egy szinten mozgó két város közötti versengésből a társadalmi funkciók lokációját illetően rendszerint Újvidék került ki győztesen, ami a funkcionális hierarchiában döntően Újvidék javára billentette a mérleget.

A szekunder és a terciér tevékenységek előretörésével szemben a mezőgazdaság tartós visszavonulásban volt. A funkcionális jelleg átalakulása azonban a közigazgatási terület átrendezése előtt a külterületi népesség agrár volta miatt nem mutatkozott meg. A statisztikai kimutatások ilyenformán a város agrárnépességének túlsúlyáról beszéltek még akkor is, amikor már a belterületen élő földművelők száma érezhetően megcsappant és elmaradt a nem agrár foglalkozásúak száma mögött. A valódi helyzet csak a tanyavilág leválása után készült statisztikai összeírásokból tűnt ki világosan. Az östermelők felmorzsolódása igen gyors ütemben következett be. 1948-ban az aktív lakosság 48%-a volt agrártermelő, öt év múlva a területi átrendezések folytán ez a szám a felére csökkent és megközelítőleg a reális helyzetet mutatta. A következő két évtizedben az agrárnépesség kissé lassúbb ütemben fogyatkozott. Napjainkban a földművelők zöme a területi átszervezés utáni városhatárban él, a belterületi agrárnépesség száma az 5 százalékot sem éri el. A kereső népesség foglalkozás szerinti megoszlását az alábbi táblázat szemlélteti.

ÉV	TEVÉKENYSÉGI CSOPORTOK			
	A	B	C	D
1953	24,5	43,9	21,1	10,5
1961	17,2	45,5	28,2	9,1
1971	13,4	50,3	34,1	2,2

Az A csoportba soroltuk a mezőgazdaságot az erdőszettel és a halászattal.

A B csoport tevékenységei a nyersanyag-feldolgozást végzik, ide tartozik a feldolgozó ipar, termelő kisipar, építőipar és a háziipar.

A C csoport a termelési és a személyi szolgáltatási tevékenységeket öleli fel. (szállítás, kereskedelem, szolgáltató kisipar), ide tartoznak továbbá az összes társadalmi-politikai hasznos tevékenységek (közoktatás, egészségügy, közművelődés, igazgatás).

A D csoportba soroltam a többi összeírási kategóriát, kivéve az ideiglenesen külföldön dolgozókat, akik pillanatnyilag nem a hazai társadalmi munkamegosztás részesei.

A táblázatból kivehető mozgások közül a mezőgazdaság háttérbe szorulása, az ipari csoport élre törése, valamint a szolgáltatási funkciók gyors erősödése emelhető ki. E változások következtében Szabadka korszerű ipari-szolgáltató város lett.

A funkcióváltozások a városképben is éreztették hatásukat. A volt agrártermelők házainak nemcsak rendeltetése, hanem külső képe is megváltozott, a kisiparosok lakóhely-munkahely jellegű házainak száma erősen megcsappant, másrészt megjelentek a modern ipari-szolgáltató városok arculatára jellemző nagy térigényű ipari, közlekedési, kereskedelmi, művelődési, egészségügyi, közművesítési létesítmények, továbbá a nem agrár foglalkozásúak többszintes, szabadon álló lakóházai. A város funkcionális térbeli szerkezete is gyökeres változásokon megy át. A várostestben új területi elemek jelentek meg: az ipari negyedek, a zöldterületek, a közműterületek, kialakult a második lakónegyed, a közlekedési terület pedig újabb raktári és forgalmi létesítményekkel gyarapodott. A funkcióváltozásokat azonban a maradandóbb épületállomány kicserélődése lassúbb ütemben követi. A századforduló tájékán kialakult funkcionális téregységek átrendezése vagy éppen felszámolása is hosszabb időt és nagy anyagi befektetéseket igényel. Innen van az, hogy a jelen és a múlt még együtt él a várostestben, a modern nagyvárosokra jellemző városalakzatok mellett még ott látható az agrárvárosi múlt öröksége, a funkcionális értelemben vett modern város még részben faluban lakik.

A modern várossá alakulás mintegy száz évig tartó időszaka a század kilencedik évtizedének elején le fog zárulni. Itt az idő, hogy a különböző városalakító tényezők együttes erővel, egy komplex városrendezési terv keretében körvonalazzák a XXI. századi Szabadka városképét. Rendkívül felelősségteljes munka ez, amelyet most kell elvégezni, az utánunk jövő nemzedékek előtt esetleges mulasztásukat semmivel sem tudjuk igazolni. Szaktudásunkból és erkölcsi magatartásunkból vizsgáljuk a jövő előtt.

IV. A VÁROSALAKÍTÓ TÁRSADALMI BEAVATKOZÁSOK

1. A VÁROSRENDEZÉSEK

Szabadka térbeli alkata hosszú időn át minden különösebb beavatkozás nélkül, spontánul fejlődött. A növekedés irányait és méreteit, az utcahálózat jellegét, a telkek nagyságát és térbeli rendjét a domborzati és vízrajzi adottságok, a gazdasági és népesedési viszonyok szabták meg. Az alaprajz szövetét tekintve, Vajdaság településeinek zömére az jellemző, hogy az utcahálózat tervszerű és szervezett műszaki beavatkozás eredménye. A tudatos településalakító munkálatok nagyobb része a XVIII. század második felében bonyolódott le a nagyméretű telepítő tevékenységgel kapcsolatban. Az új települések kialakítása és a régiek gyökeres átrendezése egy előre megállapított településrendezési politika szerint történt a korszak építészeti koncepciói szerint, amelyek jórészt az ún. eszményi város mértani térszerkezetén alapultak. Határőrvidéki jellege, majd pedig szabadalmazott kamarai mezővárosi jogállása miatt Szabadkát a tervszerű telepítési áramlatok és a településformáló építészeti-műszaki tevékenységek egészen a XVIII. század két utolsó évtizedéig elkerülték. Csak a század végén, miután a szabad királyi városok sorába lépett, avatkozott be a központi hatalom, azzal a céllal, hogy Szabadka előkelő jogállásának megfelelő morfológiai külsőt kapjon. A felsőbb beavatkozásra a városi tanács 1779-ben határozatot hozott a városterület mérnöki rendezéséről. Ezzel hivatalosan kezdetét vette a tudatos városrendezés, mely alatt az alaprajz módosítását értjük tervszerű beavatkozás útján. A kialakuló utcahálózatban csak építkezési rendszabályok keretein belül történhetett a házak építése.

Az első nagy városrendezés 1780-tól 1799-ig tartott és rendkívüli jelentősége abban van, hogy két évtized alatt a tervszerű mérnöki rendezés — a korábbi utcavonalakat felhasználva — lényegében egy új utcahálózatot hozott létre, amely napjainkig szinte változatlanul megmaradt. A minden túlzás nélkül városteremtőnek nevezhető munkálatok fő kivitelezője Vlassis Gábriel városi mérnök volt. Szabadka beépített területének átszervezése mindenképpen alapos volt, de megkésve, a török kivonulása után mintegy száz esztendővel később következett csak be (1699—1799). Hosszabb-rövidebb ideig Vlassis mérnök munkatársa volt még Kovács Lipót, Franz Ballucanti, továbbá Pávay és Weinverth mérnök. A munkálatok viszonylag gyors és következetes lebonyolításában nagy szerepük volt a kamarai igazgatási szerveknek. A kamarai hatóságok szervező és gazdasági-műszaki fejlesztő tevékenysége kezdetben a katonai határőrvidék meg-

szervezésére irányult, majd később a város és környéke gazdasági és településföldrajzi arculatának kialakítása került előtérbe. A központi hatalom elképzeléseit lefelé a kamarai és királyi biztosok közvetítették. Ürményi Mihály elrendelte az ingatlanok összeírását (1790) és a lakóházak építésére vonatkozóan rendszabályokat hozott. Hasonló szellemben adott utasításokat Gludovác József kamarai biztos is (1788—1790). Dezséri Bachó János, a temesvári kerület királyi biztosja 1786-ban Szabadkán járt és utasításokat adott az utcák rendezésével és kialakításával kapcsolatban. A városi tanács 1786-ban elhatározta, hogy mérnököt fogad, „aki a város minden házát vegye térképbe”. A térkép 1799-ben el is készült, és az elért, megvalósított városrendezési törekvések eredményeit mutatja be, melyek között a két legértékesebb az új utcahálózat és az utólagos elhatárolással kialakított telekrend. Sajnos a térkép az idők folyamán érthetetlen módon eltűnt, csak az a rész maradt meg belőle, amelyet Iványi István nagy munkájának második kötetéhez mint mellékletet csatolt. Iványi viszont csak a belváros területét vette le a teljes térképről, így a külvárosok akkori beépítettsége számunkra csupán az általa adott leírás alapján ismeretes.

A nemesi reformkor idején a városrendezés újabb lendületet kapott. Skultéty Ferenc királyi biztos 1820-ban a város arculatának rendezésével kapcsolatban 18 pontba foglalva részletes utasításokat adott. Kászonyi Sándor biztos 1836-ban a város utcáinak rendezését szorgalmazta és elrendelte az utcanevek adását, valamint a házak megszámozását. Eötvös Pál királyi biztos (1840—1847) a tervbe vett, de még be nem fejezett munkák elvégzését sürgette. A reformkor városrendezési munkálatainak maradandó értékű eredménye a város beltelkeinek mérnöki felvétele és a telekkönyv elkészítése 48 vasos kötetben. A hatalmas munkát Tóth Sándor és Aradszky Gábor városi mérnökök végezték el alig két év alatt (1839—1840). A felmérések alapján 1839-ben elkészült a várostérkép is. Úgy látszik, ez a térkép is eltűnt, mert 1976 novemberében sem a Történelmi Levéltárban, sem a Városrendezési és Geodéziai Intézetben nem tudtam nyomára bukkanni. A térkép fényképmásolata a Szerbia városairól és településeiről szóló kiadványban még megjelent B. Dulić közlésében a Szabadkáról adott ismertetés mellékleteként.

A Bach-korszakban a városrendezési tevékenység jelentéktelenre csökkent. A kiegyezés utáni időből származik az 1869. évi Stojanović-féle térkép, amely az 1839-es várostérkép bővített másolata.

A liberálkapitalizmus időszakában Szabadka városképe gyökeresen átalakult. Urbanisztikai szempontból a nagyméretű építkezéseknek, a közművesítés gyors előretörésének, a város 1878. évi kataszteri térképének, valamint az első városrendezési terv elkészülésének

van nagy jelentősége. E korszak két legtevékenyebb városi mérnöke Karvázy Pál és Hönsch Dezső volt.

A XIX. század végén a tervszerű városrendezés és a tudatos városfejlesztés szükségessége egyre nyilvánvalóbbá lett. Ezért a városi tanács 1882. évi 11201/350. sz. határozatával elrendelte a város háromszögelését, térképezését, az utcák szabályozását, szintmagassági felmérését és annak alapján egy csatornahálózati terv elkészítését. A munkálatok egységes kivitelezését pályázat alapján Könyves Tóth Mihály országos híru mérnökre bízták, akivel a szerződést 1883 novemberében kötötte meg a város. Két év múlva, 1885-ben a szerződésben foglalt munkálatok közül a város háromszögelését, térképezését, valamint a szintmagassági felvételezést a vállalkozó mérnök befejezte, a munkálatokat az illetékes munisztérium felülvizsgáltatta és elfogadta. Ez alkalommal készült az 1884. évi térkép, amely az elkövetkező nagy területi növekedést megelőző helyzetet tünteti fel. Könyves Tóth Mihály a város utcáinak és tereinek szabályozására vonatkozó tervét a város törvényhatósági közgyűlése által 1885-ben kinevezett szabályozási bizottság 1886 márciusában, valamint 1887 szeptemberében gazdasági, közegészségügyi, építészeti és tűzrendészeti szempontból behatóan felülvizsgálta és elbírálta. A bizottság véleménye szerint 24 utca szabályozási tervét részben módosítani kellett, a tervezett közterek létesítését pedig a bizottság a kisajátítási költségekre szükséges pénzeszközök hiányában elvetette, a többi utcára viszont kimondta, hogy azokat Könyves Tóth tervei szerint kell szabályozni. Időközben azonban a gyors építkezések folytán megváltozott a helyzet. Ezért szükségessé vált a megváltozott beépítési viszonyokra, a felosztásra szánt telkek és telektömbök körül keletkezett bonyodalmakra, továbbá a fennálló sajátos helyi igényekre való tekintettel és azok teljes figyelembevételével az eredeti Könyves Tóth-féle javaslatot, valamint a szabályozási bizottság módosító javaslatát ismételten alaposan felülvizsgálni.

A szabályozási bizottság a vizsgálatot 1891 októberében kezdte és 1892 márciusában fejezte be. A városi hatóságokhoz beterjesztett jelentésében egyebek között javasolta a sugárút megépítését a sétárdőig 30 méter szélességben, a Széna tér és a Raktár utca között egy 22 m széles utca kialakítását (Đuro Đaković utca és a Lazar Nešić tér), a Csokonai tér átalakítását, a Teleki tér és a Raktár (Jovan Jovanović Zmaj) utca között a telkek értékesítése céljából egy új utca nyitását, a Szt. István tér (Köztársaság tér) utcavonalainak kiegyenesítését, továbbá számos utca kiegyenesítését, szélesítését vagy meghosszabbítását, néhány kisebb utca megszüntetését, a belforgalmi utak rendezését és végül ismételten felveti a terek rendezésének kérdését. A szabályozandó utcák és az elvégzendő munkálatok részletes

felsorolása után, a bizottság a szabályozási művelet keresztülvitelére általános irányelveket is adott a zsákutcák eltüntetésével, az új utcák megnyitásával, a háztelkek felaprózási módozataival és a járdák rendezésével kapcsolatban. Azt is javasolta továbbá, hogy a városkép esztétikai szempontok szerinti kialakítása érdekében ki kell jelölni, hogy a főútvonalakon és a főtereken milyen házak építhetők. A jelentés alapján készült utcaszabályozási tervet a belügyminisztérium 1895-ben 54.834/95. B. M. szám alatt hagyta jóvá. A terv 1:1000 mértékarányban készült. Érvényessége csak a második világháború után szűnt meg, a tervben felvázolt ötletek közül azonban nem egy tovább élt a későbbi városalakítási elképzelésekben.

A nagy városrendezési nekibuzdulások után több mint fél évszázados csönd következett. Szabadkának a tőkés korszakban nem volt korszerű városrendezési terve, mert Könyves Tóth Mihály módosított utcaszabályozási tervét semmiképpen sem lehetett annak tekinteni. A városrendezési tudomány gyors fejlődésének kiváló eredményeit és alapvető megállapításait nem véve tudomásul, az illetékes szervek elmulasztották annak lehetőségét, hogy a város területi és arculati fejlődését a funkcionális szerkezet gyökeres átalakulásának szakaszában tervszerűen a korszerű várostudomány irányelvei szerint alakítsák. A városnak nem volt átfogó területfelhasználási terve, ami azt eredményezte, hogy elmaradt a város térbeli növekedésének és egyéb életmegnyilvánulásainak egységes rendező elv szerinti alakulása. A szükség szülte átmeneti rendelkezések, amelyek ideiglenesen érvényben voltak, kismértékben pótolták ugyan a mindent átfogó rendezési tervet, de inkább csak a műszaki kivitelezéseknek szolgáltak támpontul. A háborús megszállás idején, a szükséges előmunkálatok elvégzése után, 1943-ban pályázatot írtak ki Szabadka város általános városrendezési tervének elkészítésére. A tervpályázathoz megadták a részletes irányelveket is. A beérkezett négy-öt pályamű további sorsa ismeretlen.

A háború befejezése után, 1946-ban megkezdődtek a városrendezési terv meghozatalának előkészítő munkálatai. E munkálatok keretében elkészült Szabadka szabályozási tervének programja, amely általános irányelveket és utasításokat tartalmazott a városterület rendezésével kapcsolatban, azonkívül nagy vonalakban ismertette a lakosság demográfiai sajátosságait, különös hangsúlyt helyezve a népességnövekedés időbeli ritmusára, valamint a lakosság foglalkozási, etnikai és művelődési szerkezetének elemzésére. Ezeknek az adatoknak a felhasználásával készült el a városrendezési irányterv 1952-ben, melyet a szerbiai közművesítési minisztérium szabadkai kirendeltségének szakemberei dolgoztak ki. Az irányelv, amely egy évtizedig helyettesítette az általános városrendezési tervet, megszabta a város

területi növekedésének új irányait, kijelölte a városközpont területét, megállapította a fő forgalmi utakat és a belső forgalom fő irányait. A terület felhasználásáról szólva, az irányterv a következő rendeltetésű területeket irányozta elő: igazgatási központ, a meglévő lakóterületek, az előírányzott új lakóterületek, a „tisztá” ipar övezete, a légszennyeződést előidéző, „szennyező” ipar övezetei, ellátási és közlekedési területek, zöldövezetek és sportpályák, központi temető, a város környéki gyümölcsösök, faültetvények és vízterületek, a palicsi fürdőközpont. Végül az irányterv egy mezőgazdasági jellegű lakótelep kifejlesztését irányozta elő Nagy-Radanovácon. Az 1952. évi városrendezési iránytervről tehát elmondható, hogy számos pozitív intézkedést, hasznos elképzeléseket, kivitelezhető ötleteket tartalmazott.

Századunk hatodik évtizedében a város fejlődési lehetőségei alapvetően megváltoztak. Ennek következtében az 1952. évi irányterv revíziója szükségessé vált, ezért 1959-ben megkezdődtek az előkészítő munkálatok. Időközben az új felmérési térkép is elkészült, amelyet a különböző tervek elkészítésekor sokoldalúan fel lehetett használni. A városrendezési távlati terv dr. Paja I. Ivandkić részletekre kiterjedő gazdasági elemzése alapján készült el. Ezt a tervet a helyi hatóságok 1963-ban jóváhagyták. (Zavod za urbanizam i geodeziju Subotica 1963—1973. 3—4.) Szabadka általános városrendezési tervének kidolgozásáról a községi népbizottság 1961 júniusában hozott határozatot. A város- és területrendezési törvény rendelkezéseivel összhangban elkészült a tervezés irányelveiről szóló utasítás is (Subotica járás Hivatalos Lapja 25/1961), amely *Subotica város urbanisztikai tervéről és általános rendezésének irányvonalairól* cím alatt látott napvilágot. A fenti határozat alapján és a hivatalos irányvonalakat szem előtt tartva, 1962-ben elkészült a város ma is érvényben levő általános urbanisztikai terve. Szerzői B. D. Momčilović, M. Bogojević és Lj. Dorić építészmérnökök voltak, akik munkájukhoz a B. Đulić és Hofman mérnökök által 1954-ben készített és a szabadkai népbizottság 1960. május 17-i ülésén elfogadott urbanisztikai tervet is felhasználták.

Az általános városrendezési terv az alábbi elemekre oszlik:

- városrendezési program,
- területfelhasználási terv,
- a közlekedési hálózat fejlesztésének terve,
- a közművesítés alapterve.

A városrendezési program az 1954. évi tervet és az 1959. évi elemzéseket tartalmazza, amelyeket a szerzők a korszerű várostudomány legújabb kutatáseredményeivel gazdagítottak. A program két fontos célkitűzése a következő volt:

— hozzá kell látni a város egészének erőteljes, átfogó kiépítéséhez és a régebbi városrészek korszerűsítéséhez;

— a lehetőségeket figyelembe véve, a beépített városterületen meg kell kétszerezni a népsűrűséget, mert az a minimum alatt van.

A területfelhasználási terv a következő rendeltetésű funkcionális területegységeket határozza meg: lakóterületek, munkahely jellegű területek (ipari negyedek, közintézmények, hivatalok, egészségügyi létesítmények stb.), szabad területek (parkok, sportpályák, fürdőpartok, temetők). A terv legrészletesebben a lakóterületekkel foglalkozik. Különös gondot fordított a lakóterületi egységek (helyi lakóközösség, körzet, a város lakóövezete) kialakítására olyan tartalommal, hogy a lakosság társadalmi életének feltételei maximálisan kedvezőek legyenek.

A közlekedés fejlesztésével kapcsolatban a terv a vasútállomás forgalmi területének átrendezését és a közúti közlekedés főirányainak átszervezését irányozta elő.

A közművesítés alapterve a városépítés üteméhez igazodik alkalmazkodva a funkcionális övek kialakításának és a közlekedési hálózat kiépítésének menetéhez. Különös részletességgel vannak kidolgozva a vízvezeték- és távfűtési hálózat, a szennyvízvezető csatornák, valamint az áramvezetékek kiépítésével foglalkozó fejezetek.

Az 1963-ban megalakult Városrendezési és Geodéziai Intézet szakemberei — az általános terv intézkedéseivel a lehetőség szerint összhangban — számos városrészre, utcákra, terekre korlátozódó részletertvet dolgoztak ki. Ilyen fejlesztési tervekkel a következő területek rendelkeznek: A városközpont, a VIII., IX., XI. helyi közösség, a Bajai szőlők, Kisbajmok, az Októberi forradalom tér, a Tito marsall sugárút, a Vas Ádám-féle telektömb, a Jovan Nenad cár tér, a Harcosok sorakozója elnevezésű lakótelep, a Tesla telep, a Moša Pijade úti komplexum, valamint a Kertváros számos utcája.

Volt már szó arról, hogy parancsolóan felmerül egy új, jövőbe látó városrendezési terv szükségességének kérdése. Ennek a tervnek az egész város egységes szempontok szerinti kialakítására kell törekednie. Semmiféle rendezési, építészeti, esztétikai megoldást sem lehet gépiesen alkalmazni, behelyezni egy nagyon sajátos, eredeti környezetbe. A városépítészeti együttes kialakítása csak a város építészeti és történeti hagyományainak, továbbá a helyi adottságok, a szerepkör távlati módosulásainak szem előtt tartásával végezhető el, oldható meg kielégítő módon, ami többek között azt is jelenti, hogy a városkép egyhangúságát, az uniformizáló beépítési módokat, az egyéni vonásokat tagadó megoldásokat kerülni kell.

2. A KÖRNYEZETÁTALAKÍTÁSI MUNKÁLATOK

A természeti környezet adottságai a városépítés szempontjából koronként újraértékelődnek. A domborzati és vízrajzi sajátosságok, amelyek egy adott történeti korszakban kedvezően hatottak a település kialakulására és további életére, a fejlődés későbbi szakaszában elveszíthetik jelentőségüket, sőt a település növekedésében komoly akadályt is jelentenek. Ilyen helyzet állott elő Szabadka esetében is a XVIII. században. Azok a vízfolyások, barák és vizenyős laposok, amelyek századokkal korábban kívül a mezővárosi határon voltak és ott állattartásra, kertművelésre alkalmas területként szolgáltak, a város területi növekedése folytán bekerültek a település belterületére és a magasabb fekvésű beépített löszterszíneket egymástól elválasztva a városrészek közötti közlekedést akadályozták és meggátolták a településmagok összenövését. A gazdasági és társadalmi fejlődés magasabb fokán tehát szükségképpen sor került a passzív vízgazdálkodás körébe tartozó olyan vízi munkálatok elvégzésére, mint a lecsapolás, belvízrendezés és az alagsövezés. Hosszabb-rövidebb megszakításokkal több mint másfél évszázadon át tartott a városi vizek elleni küzdelem, a természeti környezet átalakítása és a városterület lakhatóbbá tétele. Az igen költséges beavatkozások nem egy átfogó, egységes rendezési elv szerint történtek, hanem a szükségessé vált munkálatokat helyi jellegű részlettervekkel oldották meg. Ez a megállapítás elsősorban a barák és vizenyős laposok lecsapolására és feltöltésére vonatkozik, a csapadékvíz és a városi elhasznált vizek elvezető hálózatának kialakításában lényegesen több tervszerűség és átfogó egyöntetűség nyilvánult meg.

A városterületre évente lehullott csapadékvíz gyors és teljes eltávolítása nagy gondot okozott a városrendező mérnököknek. A megoldás alap gondolatát a domborzati kép és lejtőviszonyok, vagyis a városterületet átszelő völgyvonulat sugalmazta: a főcsatornát a völgy hosszában kell kiépíteni, a magasabb térszínekről pedig a természetes lefolyások irányait követve nyitott árkokkal és fedett csatornákkal kell a csapadékvizet a főgyűjtő csatornába vezetni. A csatornahálózat kialakításának kezdeti nyomaira 1789-ben bukkanunk (3.A.52. Pol. 1789). Ebben az évben elkészült egy tervezet, amely szerint a Pétervárad (Radić testvérek) és a Zentai (Dušan cár) út kezdeti szakaszán fedett levezető csatornát kell építeni, amely a mai Makszim Gorkij utcán vezetett volna a Mlaka felé. A csatornahálózat kialakítása a meglévő vízfolyások szabályozásával, csatornázásával kezdődött, melyel párhuzamosan történt a vízmosások rendezése és a magasabb térszinek levezető árkaiknak megépítése. A munkálatok zömét a múlt század első felében végezték el. A részleges megoldások után, 1885-ben

Könyves Tóth Mihály készítette el a város teljes belterületét felölelő egységes csatornázási tervet. A tervező mérnök elgondolása szerint a csatornahálózat a város szennyvizeinek kizárásával csupán csapadékvíz levezetésére szolgált volna gravitációs alapon. Az elképzelés indokolt és helyénvaló volt abban az időben, amikor még a városi vízvezeték kiépítéséről érdemlegesen nem esett szó. A csapadékvíz gyors és biztonságos levezetése igen fontos volt, mert a felhamozódott esővíz és hólé hosszú ideig a felszínen maradt, elposványosodott és a házakból kifolyó szennyvízzel elkeveredve csúfsága volt a városnak. Nem véletlen, hogy Szabadka a századvégi Magyarország egyik leg-egészségtelenebb városa volt és a halálozási arányszám tekintetében messze megelőzte a csatornázott és vízvezetékkel rendelkező városokat. A Könyves Tóth Mihály által ajánlott csatornázási terv kivitelezési költségeit a város vezetősége túl magasnak tartotta, ezért a munkálatok elmaradtak. Az elhalasztásnak egy másik oka az volt, hogy az ún. „elválasztó rendszer”-t (a csapadékvíz és a szennyvíz külön hálózaton történő elszállítása) sokan nemcsak költségesnek, hanem célszerűtlennek is találták. A város rendszeres csatornázásának kérdése ilyenformán századunk elejéig megoldatlan maradt. Két évtizeddel később már nagyon időszerűvé vált a vízvezeték és a csatornahálózat kiépítésének kérdése. Ezért a városi hatóságok kezdeményezésére 1904-ben elkészült a vízvezetéki és csatornázási terv. A tervezet megalkotója Gerster Béla mérnök, a Korinthuszi-csatorna világhírű építője, a Magyar Tanácsköztársaság haladó vízügyi programjának egyik tervezője és kivitelezője volt. (Gerster Béla, 1904. 1—14.)

A csatornatervezet jellemző vonásai a következők: Tekintettel a domborzati viszonyokra, Gerster a víz levezetésére az úsztató rendszert ajánlotta, amely véleménye szerint célszerűen és káros következmények nélkül alkalmazható a vasúti berendezésektől nyugatra eső mintegy 630 hektáros város területen. A terv a Szegedi szőlőkben kialakulófélben levő Kertvárosra nem vonatkozott. A szerző a sokat vitatott „elválasztó” rendszerrel kapcsolatban Könyves Tóthtal szemben foglalt állást. Tervezetében azt a megoldást javasolta, hogy a csapadékvíz, a lakosság által elhasznált vízvezetéki víz, valamint az elszaporodó ipari üzemek szennyvizét egy közös csatornahálózatban kell eltávolítani a város területéről. Az elképzelés szerint az összes vizet egy főgyűjtő csatorna szállítja el a mlakai kaszálón megépítendő tisztító berendezésekig, ahonnan a kristálytisztá víz a Palicsi-tóba folyrna és annak magnéziumsókkal telített vizét kellően hígítaná és a csökkenő vízszintet tartósan megemelné. Ezzel kapcsolatban Gerster a következőket mondja: „A szennyvizek a gyűjtőcsatornában a mlakai rét alsó részében vezetettvén, az annak végén építendő ülepesztő és de-ritő medencékbe szivattyúztatnak fel és ott a fekáliás részekről üle-

pesztéssel, és szükség esetén a gyakorlatban bevált valamelyik módszer segítségével, derítéssel annyira megtisztítani fognak, hogy a derítőkől lefolyó tisztított víz, ártalom okozása nélkül, a vasút feletti nádasha s onnan a Palicsi-tóba bevezethető lesz... A nádas tudomás szerint mintegy 3 km hosszú, váltakozva 300—500 m széles. Nagy szelvényben a víz szétterül, s a nádas vegetációján keresztül csak igen csekély, alig észrevehető sebességgel, mitegy természetes szűrőn át folyik, és a nagy kiterjedésű nádas átfolyása után, teljesen tiszta állapotban folyik a Palicsi-tóba." Amint látható, Gerster négy rendkívül súlyos problémát vélt megoldani egyetlen csatornahálózat kiépítésével és a tómedence tárolási célokra való felhasználásával. A négy probléma elkülönítve a következő:

— Hogyan szállítható el a város területéről leghatékonyabban a csapadékvíz?

— Milyen módon lehetne a legkevesebb ártalommal eltávolítani a városi és az ipari szennyvizet?

— Hogyan oldható meg a mennyiségileg rohamosan növekvő szennyvizek tárolása, vagy éppen eltüntetése, vagyis röviden, mit kezdeni a szennyvízzel?

— Honnan, milyen forrásból pótolni a Palicsi-tó fokozatosan csökkenő vízmennyiségét, amely a tavak természetes előregedési folyamatának következményeképpen lép fel?

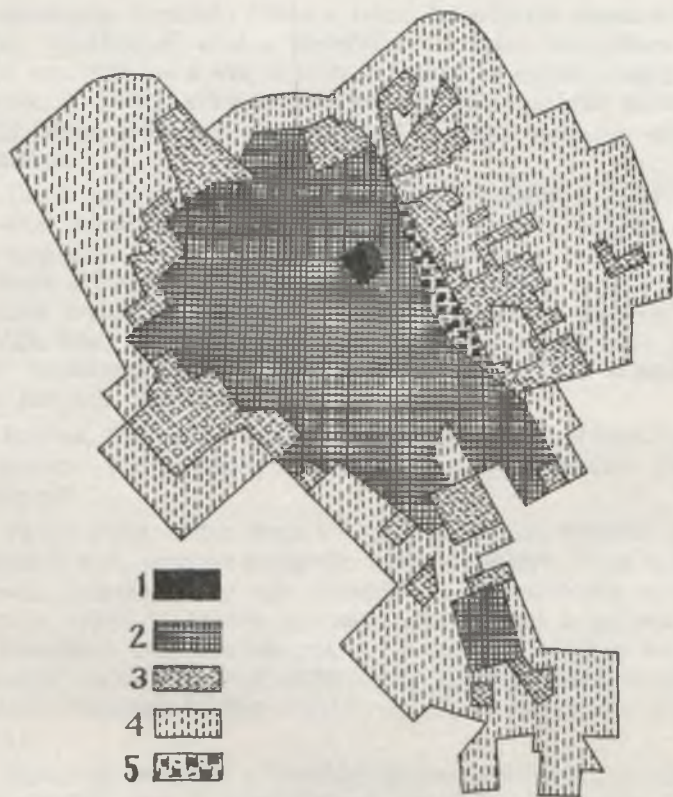
Az már aligha lehet kétséges, hogy a csapadékvizet és a szennyvizet egységes csatornahálózatban a leggazdaságosabb elszállítani a város területéről, arról azonban még ma is folyik a vita, hogy vajon a Palicsi-tó medencéjét kell-e a megtisztított szennyvíz tárolására felhasználni. A Gerster-féle egyesített rendszerű csatornahálózat végzi napjainkban is a házi és az ipari szennyvíz, valamint a csapadékvíz eltávolítását. A vízlevezető hálózat kiépítése igen lassan történt. Hosszú ideig a város legnagyobb részében nyílt, egészségtelen árkokban folyt le a víz, zárt, föld alatti csatorna csak néhány főbb utcában volt. Ilyen szempontból az ötvenes évekig az ország legelmaradottabb városai közé tartozott. A Fűzfás ér a Tito sugárút építése alkalmával tűnt el az ötvenes évek végén, a főcsatorna szerepét betöltő Mlakát a hatvanas évek elején alakították át fedett csatornává. A Jaszibara árkaít is abban az időben fedték be. A Gáti vízfolyás nagyobb része még ma is nyitott árkokban kanyarog a kertek és a házak között. A vízlevezető csatornarendszer kiépítése napjainkban még folyamatban van.

A környezetalakító vízi munkálatok másik nagy csoportjába a lecsapolási munkálatok tartoznak. Legtöbb gondot a történeti város-maghoz tapadó Rogina bara lecsapolása és kiszáritása okozta. Lecsapolását 1794-ben határozta el a városi hatóság. Még ugyanabban

az évben a mai Đaković utca nyomvonalán a mocsáron át egy széles töltésút készült azzal a feladattal, hogy a Majsai út felől érkező szekérforgalom — a városközpont szűk utcáit elkerülve — a Zentai út felé terelődjék. A töltés keleti és nyugati oldalán továbbra is megmaradt a mocsár, melynek vizét egy 1822-ben épült csatornával a Mlakába vezették. Ezáltal déli, sekélyebb része szárazra került, a mélyebb helyek pedig még 1840 tájáig is víz alatt voltak. A liberális kapitalizmus idején bekövetkezett nagy építkezési láz és a megépült vasútállomás hatására a mocsár lapos medencéjét feltöltötték, majd telkesítették. (Iványi István, 1892. 606.) A Jaszibara kiszáritási munkálatai az 1840-es években történtek. A Ciganska bara vizét valamivel korábban vezették le. A lecsapolási munkálatokkal párhuzamosan a kiszáritott területeket rendszerint fel is töltötték, miáltal a térszíni formák és a magasságviszonyok is jelentősen módosultak.

Az eddigiekben megvizsgáltuk azokat a tényezőket, amelyek a település térbeli alakulására döntő hatással voltak. A természeti környezet pozitív és negatív tulajdonságainak összességében képezte azt a színteret, ahol a lakosság megtelepedett és különböző tevékenységet folytatott. A további fejlődés során a helyi és a helyzeti energiák hatására a település hordozója lett számos gazdasági és társadalmi funkciónak, amelyek közvetlenül hatottak az arculat megformálódására, mert a funkcionális és a morfológiai fejlődés minden korban, minden gazdasági-társadalmi formációban szorosan összefügg egymással. Ez a folyamat lebonyolódhat spontánul, vagyis terv nélkül a legnagyobb mértékben alkalmazkodva a helyi természeti adottságokhoz, de alakulhat tudatos társadalmi beavatkozások — városrendezések, környezetátalakító munkálatok — hatására is. A települések mindenkor képe tehát számos településformáló tényező együttes hatásának eredménye, sűrített múlt, amely az elviharzott történeti, gazdasági és társadalmi erők dialektikus összefüggéseit tükrözi.

A TÖRTÉNETI VÁROS TELEPÜLÉSKÉPE

Szabadka területi növekedése 1687-től napjainkig (erős általánosítással).

1 — történeti városmag; 2 — növekedés 1687—1900 között; 3 — terjeszkedés 1900—1944 között; 4 — növekedés 1944—1976 között; 5 — a vasúti pályaudvar területe.

I. A VÁROSTERÜLET LEGRÉGIBB LAKOTT HELYEI

A gazdasági önellátás fokán a falusi települések rendszerint olyan helyeken keletkeztek, ahol a természeti földrajzi tényezőket összegező helyi energiák — a víz, a jó termőtalaj, az építőanyagok — megtalálhatók. A XVIII. századi városárokkal körülhatárolt területen belül négy olyan hely jelölhető ki, ahol a helyi energiák optimálisan előfordulnak.

A Bajai szőlők, Jaszibara, Sömlyék, továbbá a Gáti lapos és völgy által közrefogott magas fekvésű lösztérzsin nagyon alkalmas volt a megtelepedésre, a régészeti leletek azonban nem tanúskodnak arról, hogy a történelem előtti korban, az ókorban vagy a középkorban lakott terület lett volna. Természetesen nincs kizárva annak a lehetősége, hogy még ilyen bizonyító leletek előkerüljenek. A terület kedvező természeti földrajzi adottságai csak a XVIII. századtól kezdődően jutottak nagyobb mértékben kifejezésre.

A Rogina, Ciganszka bara és Fűzfás ér által határolt területnek döntő szerepe volt a város kialakulásában. Vele később részletesen foglalkozunk.

A városterület eddig ismert legrégibb lakott területe a Bajnát nevű löszhát volt, amelyet nyugaton a Mlaka völgye, délen a Palicsi-tó medencéje, keleten pedig egy rövidebb, a tómedencére nyíló völgy határolt. A régészeti leletek tanúsága szerint ezen a helyen egy nagyobb bronzkori település létezett. A leletek egy helybeli öntőműhely működésére utalnak. (Iványi, 1886. 23.) A szarmata-jazigok és az avarok ittélése régészeti leletek alapján szintén kimutatható. (Ritz, 1975. 103, 119.)

A Bajnáttal szemben a Mlaka völgy nyugati partján emelkedő Kér löszhát nevéből egy honfoglaláskori település létezésére következtethetünk. A település mint István kori katonai telepítés létesülhetett a katonai felvonulások szempontjából fontos útvonal mellett. Egy adott környezetben törzsnévvel általában idegen, más törzsbeliek településeit nevezték el a szomszédok. A falu neve először a környék népe révén rögződött meg, a név kialakulását maguk a falu lakosai is

elősegíthették azért, hogy magukat pl. Megyerieknek, Kérieknek, Őrsieknek nevezték, mivelhogy abból a törzsből származtak. A falu tehát azért viselte a törzs nevét, mert lakói az illető törzshöz tartoztak. A törzsnevekből lett településnevek a X—XI. században olyan területen keletkezett helynevek, amely nem volt az illető törzs eredeti szállásterülete.

A törzsi helyneveket a századok folyamán más keletkezésű helynevek váltották fel. Bácskában nem egy azonban mint határrész, dűlőút, településrész neve mindmáig fennmaradt. Ilyen például a mai Ostojičevo közelében, egy átkelőhelynél létesült Kér nevű település (oklevélben először 1247-ben említik). Az elpusztult falu nevét ma az ostojičevo-i határban levő Kéra bara őrzi. (Györffy, 1966. 861.) Dél-Bácskában is volt két ilyen település: Gyöngykéri és Pinkókéri (1230). Nevüket ma Kiskér és Ókér viseli. (Györffy, 1966. 223.) A szabadkai Kér is feltehetően egy hajdani település és birtoktest nevét tartotta meg, mentette át a késői századokba. Erre a lehetőségre először Iványi István figyelt fel és minden bizonnyal azért vette fel történelmi és földrajzi helynévtárába ezt a nevet. Idézem: „Kér. Szabadkának egyik külvárosa, már az 1780-as években említetik e néven és az 1841-ben alapított, Szt. Rókusról nevezett r. k. plébániájáról azóta Rókus külvárosnak is mondatik.” (Iványi, 1889. 81.) Iványi adatait felhasználva nyolc évtizeddel később Györffy György tér ismét vissza enhez a lehetőséghez az *Árpád kori Magyarország történeti földrajza* c. nagy munkájában. Idézzük őt is: „Kér.* 1193: pr. Ker — in Quer ad 3 aratra (OMO. 54, 59). — A Kér törzsbeliek települése. 1193-ban III. Béla, anyja adományát megújítva, a székesfehérvári ispotályos keresztieseknek adott Kéren 3 ekényi földet. — A Zombor vidéki Tapolca és Szeged között sorolják fel, így azonosítható Szabadka Kér nevű külvárosával, melyet 1780-ban említenek, s mely utóbb plébániájáról Rókus nevet kapott.” (Györffy, 1966. 722.) Megjegyzi azonban a szerző, hogy nem biztos azonosításról van szó. (A jelmagyarázatban: * Nem biztos azonosítás.)

Amennyiben elfogadjuk, hogy a szabadkai Kér városrész neve egy XI. századi törzsi település nevét őrzi, akkor két alapvető feltevés kínálkozik.

Az első az, hogy a szabadkai Kér nem azonos az oklevélben említett Kér nevű prédiummal, de ettől függetlenül létezett mint egy törzsi, katonai telepítés, csak éppen semmiféle oklevél nem szól róla, mondjuk azért, mert mindvégig királyi birtok maradt. Mivel tehát adományozás tárgyát nem képezte, az oklevelekbe sem került bele. A település a tatárjárás idején elpusztulhatott, vagy a prédiumos gazdálkodás válsága idején tűnt el. A telki gazdálkodás beindulásával

azután a birtokon új település keletkezett más néven és az merült fel az idők homályából 1391-ben mint Szabadka. Ebben az esetben, de — amint látni fogjuk — nemcsak ebben az esetben, Kér Szabadka elődjének tekinthető. Aligha várható azonban, hogy ez a feltevés okleveles adatokkal valaha is bizonyítható legyen, hanem csak reális alapokon nyugvó munkahipotézis marad.

A második lehetséges feltevés szerint a szabadkai Kér és az 1193. évi oklevélben említett Kér prédiüm azonos. Ebben az esetben már sokkal több konkrét anyag birtokába juthatunk. Mielőtt azonban a kéri birtoktest tulajdonviszonyairól és magáról a településről szólnánk, meg kell emlékezni röviden az ispotályos keresztesekről.

Az ispotályos keresztesek (Johannita-rend, János lovagok, később máltai lovagrend) a legrégebb egyházi lovagrend. Keletkezése a keresztes háborúkkal van kapcsolatban. A rendtagok a kezdet kezdetén jeruzsálemi rendházukban, zárándokok ellátásával és gondozásával foglalkoztak, majd a rendi zárándokfogadót kórházzal bővítették. Valamivel később a Földközi-tenger kikötővárosaiban (Pisa, Otranto, Bari, Tarento) fiókrendházakat alapítottak. Második előljárójuk, Du Puy Raymond (1120—1160) a Johannita-kongregációt lovagi renddé alakította át és a tagok számára a katonáskodást is kötelezővé tette a terjeszkedő török hatalom ellen. A Johannita-rend gyorsan elterjedt Európa országaiban. Az uralkodók nagy földbirtokokkal adományozták meg a lovagrend rendházait, III. Ince pápa pedig 1207-ben felmentette a rendet a pápai tized fizetése alól.

Magyarországon II. Géza uralkodása idején, a XII. században telepedtek meg a Johanniták. Az esztergomi rendház 1150 tájékára tehető. Az uralkodó példáját Martyrius érsek követte, aki néhány évvel később Székesfehérváron alapított rendházat. A székesfehérvári rendház egészen a XVI. század közepéig fennállott és jelentőségben messze túlszárnyalta az esztergomit. A két főkonvent országszerte számos fiókrendházat alapított. Bácskában ilyen rendház volt a dáli rendház (a mai Tovariševo helység határában), amelyet egy 1231. évi oklevél említ egy határjárás alkalmával. (Györffy, 1966. 217.) A tatárjárás után a Duna—Tisza közén egyetlen rendház sem maradt.

A lovagok vagyoni helyzete és befolyása a királyi hatalom erejétől és kegyétől függött. A Johanniták részt vettek az ország fegyveres védelmében és az Árpád-házi királyok politikai és katonai törekvéseinek megvalósításában. A lovagok a népművelés terén is sokat tettek, azonkívül számos rendház hiteles hely volt, nem egy mellett pedig kórház és gyógyszerház is működött. Szolgálatukat a királyok gazdagon megjutalmazták. A rend nagy kiterjedésű birtokokkal rendelkezett és egyéb kedvezményekben is részesült. III. István 1170-ben a

székesfehérvári rendház jobbágyait mindennemű adó és vám fizetése alól felmentette. 1238-ban a Johanniták az egész országra szóló mentességet kaptak a cseberadó alól. A tatárjárás után a lovagrend nagy buzgalommal támogatta a király országépítő intézkedéseit, valamint az egyház erőfeszítéseit a kunok megtérítése érdekében. IX. Béla több helyen a várak építését, rendbe hozását vagy éppen azok védelmét a Johannitákra bízta. Ellenszolgáltatásként a rend bőkezű adományokban részesült, minek folytán számos új rendház is alakult, az elpusztultak közül pedig sok újjáépült. A XIII. század utolsó évtizedeiben a rendnek igen sok gondot okozott az országszerte elhelyezkedő birtokok fenntartása és dolgozó jobbágyokkal való benépesítése. Az Árpád-ház kihalása után (1301) a Johanniták felszabadultak az uralkodó háznak tett eskü alól. Így 1308 után az Anjou-párthoz csatlakoztak és annak törekvéseit fegyveresen is hathatósan támogatták, ezért Károly Róbert újabb jelentős birtokadományokkal jutalmazta őket. Ezután a lovagrend helyzetében komoly változások következtek be a XIV. század második felétől kezdve. A királyok egymás után vették vissza a rend birtokait és másoknak adományozták őket. Egyes jelek szerint a rendházak annyira elszegényedtek, hogy még templomaikat sem bírták fenntartani. Zsigmond uralkodása idején helyzetük még inkább rosszabbodott. A király és a rend közötti viszony romlását a hatalmas oligarchák kihasználták és egymás után foglalták le a rend birtokait a maguk számára, vagy szabadon és büntetlenül garázdálkodtak azokon. A rend gazdasági és politikai szerepe a török hódoltság kezdetéig tartósan hanyatlóban volt.

Ezek után vizsgáljuk meg, hogy Kér birtok és település létezésével kapcsolatban milyen lehetőségek adódnak.

A tulajdonviszonyok alakulásának áttekintésével kezdjük és abból a tényből indulunk ki, hogy Kér eredetileg a király földje (terra regis) volt. Abban az időben, amint tudjuk, a királyi birtokok a várszervezetbe tartoztak. Kér is kezdetben várbirtok volt és a legnagyobb valószínűség szerint Bodrog várához tartozott. (Györffy György szíves szóbeli közlése alapján, 1968 márciusában.) A „várnépek” (civis, castrensis) legfontosabb kötelezettsége a katonai szolgálat volt. E mellett a vár szolgálatában építkeztek, fuvaroztak és a katonai kíséret számára, annak ellátása céljából terményadományokkal tartoztak. Tekintettel a birtok forgalmi helyzetére, Kér népének alapfeladata az utak őrzése, a szállításokban és a különféle táborozásokban való részvétel tehetett. Mivel a vártól igen távol esett, a vár számára történő közvetlen termelőmunkában és egyéb szolgáltatásokban Kér népe nem vehetett részt és talán éppen ezért, nem tudhatni mikor, kivált a bodrogi vár

szervezetéből és a királyi család szükségleteit kielégítő udvari birtok lett. Az 1193. évi oklevél arról tudósít bennünket, hogy Kér az eladományozás előtt a királyné birtoka volt. A birtokjogi helyzet megváltozása idején régebben katonáskodó lakossága különböző szolgáltatósokra kötelezett jobbágyokká lett, királyi földművesekké, lakosokká alakult át.

A XII—XIII. századok fordulója táján a királyi birtokok tömeges eladományozása következtében bekövetkezett a várispánsági rendszer válsága. A királyi birtok elveszítette egykori jelentőségét. Rovására az egyházi és a világi nagybirtok erősítette meg pozícióit. Ebben az időben a kéri birtok és település életében is jelentős változások történtek az ispotályos keresztések hazai megtelepedésével kapcsolatban. Korábban arról volt szó, hogy a székesfehérvári rendházat Martynius esztergomi érsek alapította, azonban gyorsan bekövetkezett halála megakadályozta abban, hogy az építkezéseket is befejeztesse. Az érsek halála után a rendház építését és a lovagrend végleges megtelepítését Euphrozina királyné, II. Géza özvegye fejezte be. Miután a rendház 1161-ben elkészült, a megtelepedett lovagokat a királyné számos birtokkal adományozta meg, amelyek szanaszét helyezkedtek el az országban. Az adományozott birtokok között volt Kér is. Három évtizeddel később, 1193-ban, III. Béla király nagy aranybullás oklevéllel megerősítette a székesfehérvári keresztések jogait azokra a birtokokra, amelyeket anyja, Euphrozina királyné nekik adományozott. Az oklevél 55 birtokot sorol fel, melyek Zala, Somogy, Tolna, Esztergom, Fehér, Bodrog és Bács megyékben voltak. A birtokokat a következőképpen sorolja fel az aklevél:

... Hec igitur funt nomina prediorum que a domina matre nostra prefato monasterio funt collata. Ojvduor. Chergou. Zoloc. Godan. Atachin. Querequi. Igor. Chiz. Meger. Gan. //Nun. Berhin. Sumberhein. Mariada. Faeregiaza. Chepel. Liba. Horcha. Gant. Woroft. Foda. Vilak. Tevel. Feteil. Dus. Petrella. Borz. Izca. Zoboca. Timar. Cheuz. Horta. Zold. Jonata. Boınca. Con-// col. Bodoght. Epceu. Sag. Agar. Boclar. Nodog. Neg. Warung. Goboz. Tudey. Vlcan. Toploza. Copuil. Areinnef. Ker. Fuinnes. Scequed. Halaz. Biwol...

A fenti bevezető felsorolás után az oklevél minden birtokról elmondja, hogy milyen terjedelmű, a nagyságot ekealjában fejezve ki. Több birtok esetében részletes határleírást is ad. Sajnos Kérről csak azt tudjuk meg, hogy a Johanniták kéri birtoka három ekealja nagyságú volt. Az oklevélnek ebből a részéből bennünket a következő rész érdekel:

In franca uilla funt tref uinéé quarum una maxima est. quam dedit Boronch. In toploza terra est ad decem aratra. circumquaque

metif fignata. In Quer// ad tria a (ratra). In fueenes ad. VI. aratra In Scequed terra est in uno loco, metif affignata (cum) tribus truncif. et uadit ufque ad portum. et cum eodem portu monafterii eft. In coboz terra est ad duo aratra...

(Jakubovich E. — Pais D., 1929. 54—60.)

Kér a századok sodrában csak ebben az egyetlen oklevélben bukkan fel az ismeretlenség homályából, sehol később nem történik róla okleveles említés.

Az eddigiekből láthatjuk, hogy Kér 1161-ben egyházi birtok lett, de arról, hogy mennyi ideig volt a János lovagok birtokában, semmi közelebbi adatunk sincs. A XIII. században a királyok többször rendezték a lovagrend birtokait, egyeseket visszavettek, újakat adományoztak vagy a birtoklási jogot erősítették meg. Tudjuk például, hogy az 1238. évi birtokrendezés alkalmával a király visszavette a János lovagoktól a „felesleges” adományokat. Az erről kiadott oklevél nem sorolja fel az 1193. évi birtokokat, amelyek, úgy látszik, egyházi kézen maradtak. 1252-ben IV. Ince pápa a székesfehérvári lovagok kérelmére átíratta és megerősítette az 1193. évi adományozást. Ez az oklevél azonban birtokneveket nem sorol fel, csak az 1209. évi helyzetre hivatkozik. (Országos Levéltár Dl. 28.) A tatárjárást követő zavaros időkben a szétszórtan elhelyezkedő, nagy kiterjedésű birtokok gondozása, kezelése és fenntartása sok gondot okozott a székesfehérvári rendháznak. Az 1270—90-es években a pénz nélkül szűkölködő házfönökök egymás után cserélték, zálogosították vagy adták el a rend birtokait. A XIV. század elején királyi rendeletre több ízben is rendezték a János lovagok birtokait. A század második felében a királyok jelentősen csökkentették a lovagrend birtokainak terjedelmét. A kéri birtok tehát előbb vagy utóbb, de visszakerült a király tulajdonába. A birtokjogi helyzet megváltozásának ideje legvalószínűbben a XIV. század elejére tehető, de az sem lehetetlen, hogy az már a XIII. század vége felé megtörtént.

Kér település fejlődése, valamint a gazdálkodási mód szempontjából a birtokjogi helyzet változásai nem voltak nagy jelentőségűek. Ugyanis a XI—XIII. századokban az udvari és az egyházi birtokokon egyaránt a prédiumos (allodiális) gazdálkodás volt elterjedve. A tájat érintő más történelmi események pedig a birtokviszonyoktól függetlenül hatottak (pl. a tatárjáras).

A település lényegében a prédiom földjeit megmunkáló jobbágyok házaiból állott. Fekvésére nézve semmi közelebbi adatunk sincs. Az adományozás három ekealja földre szólt. A XIII. század első felében egy ekealja 120 királyi holddal volt egyenlő. Korábban az ekealja 150 holdat is jelentett. Abban az időben ekealjával elsősorban a művelésre alkalmas, de még kihasználatlan földeket (campestris) mérték. Igaz

ugyan, hogy a szántóföldeket (terra arabilis) is jelölték még ekealjával, de az esetek többségében a megművelt földeket már királyi holdban (iugerum) fejezték ki. Kér földjei feltehetően már mint megművelt földek kerültek eladományozásra, mert hiszen korábban udvari birtok tartozékai voltak. Ezen a ponton felmerül egy nagyon lényeges kérdés, nevezetesen az, hogy az adományozás a birtoktest egészére szolgált-e vagy csupán annak egy részére. Másképpen fogalmazva: egységes, osztatlan birtok adományozásáról értesít-e bennünket az oklevél vagy az ún. szórt birtok egy darabjának eladományozásával állunk szemben. A „szórt” (osztott) birtokok olyan földterületek voltak, amelyekben többben osztoztak, amelyek több részbirtokból álltak. Ez a birtoktípus a XIII. század első felétől kezdve már tömegesen jelentkezik az oklevelekben. A részbirtok tulajdonosa lehetett a királyi udvar, a királynéi udvar, a prépostságok, érsekségek, püspökségek, apátságok, káptalanok, a királyi kápolna, a rendházak, nagybirtokos főurak, közép- és kismesek, valamint a városi polgárok. Ha a szabadkai birtoktest ilyen osztott birtok volt, a királyi udvar, a székesfehérvári keresztesek rendháza és esetleg még valamelyik helyi magánbirtokos, mondjuk a Haraszt nembeli Páli és Laki család volt a részbirtokok tulajdonosa.

A birtok jellegének közelebbi ismerete a települések számának és elhelyezkedésük idejének meghatározása szempontjából igen fontos. A jogilag egységes birtok a gazdasági kihasználás szempontjából is egységes üzemet képezett egy gazdasági telephellyel mint termelési-irányítási központtal. A szórt birtokon több gazdasági üzem egészült egymás mellett, de térbelileg egymástól elkülönülő termelési központokkal — településekkel. Vagyis ha a szabadkai birtoktest osztatlan volt, Kér és Szabadka időben követték egymást, azaz Kér után lépett a történelmi színre Szabadka. Ha viszont szórt birtok volt, a két egymás mellett tevékenykedő gazdasági üzemnek két külön igazgatási telephelye lehetett, vagyis Kér és az ősi Szabadka térbelileg egymáshoz közel, egyidejűleg léteztek. Mikor és hogyan tűnt el Kér, és vette át a történelmi váltófutásban Szabadka a vezető szerepet, olyan kérdés, amelyre a történelmi kutatások vannak hivatva feleletet adni. Településföldrajzi szempontból a kérdésnek szintén igen nagy súlya van, mert lényegében arról van szó, hogy a mai Szabadka fejlődése egy vagy több települési göcbből indult-e meg, ami nyilván nem lehet közömbös az alaprajzra nézve.

A legrégebben lakott helyek kérdésével kapcsolatban néhány szót még a koraközépkori szláv földvárról. Történészeink egybehangzó véleménye szerint a honfoglalás előtt Bácska területén igen gyakoriak voltak a földvárak, amelyeket a honfoglaló magyarok a szlávoktól foglaltak el. Észak-Bácska területén pl. ilyen földvár volt Szabadka,

Kanizsa, Apatin, Zombor, Becse stb. közelében. A vidékünkön igen gyakori földvárak az itt élő pásztornépek — szarmaták, avarok, szlávok — állandó tartózkodási helyei, tehát települései voltak, és bennük kell látnunk Bácska első állandó településeit, a kialakuló településhálózat első kijegesedési pontjait. Félig szárazföldi, félig vízi építmények voltak, mert a legtöbb esetben mocsarak között, folyók szigetein, fattyúágakkal közrefogott térségeken helyezkedtek el. Árkolásaik és védőtöltéseik nem annyira hadászati célokat, mint inkább a telepek épületeinek és a velük kapcsolatos szénaraktáraknak a megvédését szolgálták az árvizek ellen. A honfoglalás után Bács és Bodrog földvárjai a kialakuló királyi megyeszervezet központjai lettek, mások pedig a katonai telepítések során kaptak új lakosságot.

A szabadkai földvár helyét mindmáig sem a régészet, sem a településtörténet nem határozta meg hitelt érdemlő tárgyi bizonyítékokkal alátámasztott érvekkel. Ma sem tudjuk, hol helyezkedett el, milyen méretű és alakú, milyen típusú, rendeltetésű volt. Lehetett a mai város területén belül, de helyét azon kívül is kereshetjük. A mai beépített város területén több olyan alkalmas hely jelölhető meg, amely a térszín formák és a vízrajzi viszonyok szempontjából megfelelt a földvár építészeti követelményeinek és szerepkörének. A terület nagyság, a vízellátás, az állattartás, a szénabegyűjtés, valamint a védhetőség szempontjából nézve földrajzilag Bajnát és Kér területe volt a legalkalmasabb a fentebb leírt rendeltetésű telep létesítésére. A Rogina bara és a Fűzfás ér közötti térség ezekkel szemben kevésbé kedvező természeti adottságokkal rendelkezett. Ilyenformán több feltevés jöhet számításba. A földvár lehetett Bajnát vagy Kér területén és jóval kisebb valószínűséggel a Rogina bara mellett is. Ez utóbbi esetben az ősi Szabadka embrionális állapotában az egykori földvárban fogant. Szerintem azonban megnyugtatóbb az a megoldás, hogy a kiváló helyzeti energiákkal rendelkező három hely nem egyidejűleg, hanem egymást követően töltött be különböző szerepet. Először Bajnát területe lépett a színre ősrégi településeivel és alighanem a földvárral, majd a honfoglalást követően vele szemben a Mlaka völgy nyugati oldalán létesült egy település a mai Kér területén, ezt követően pedig a Rogina melletti térségen, amely nemcsak helyi, hanem helyzeti energiákkal is rendelkezett, létrejött az a település, amelyből Szabadka kialakult. Mindenestre megállapítható, hogy az avar—szláv vagy éppen szarmata eredetű szabadkai földvár helyének felkutatása, valamint a földvár és Szabadka ősi magját képező településalakzat között feltételezett térbeli kapcsolatok kimutatása a helyi településtörténet egyik legizgalmasabb megoldásra váró feladata.

II. A KÖZÉPKORI MEZŐVÁROS

A középkori szabadkai feudális birtok eredetileg a király földje (terra regis) volt és századokon át királyi tulajdonban is maradt. A birtoktest forgalmi helyzete rendkívül kedvező volt, mert a nevezetes Káliz út mellett helyezkedett el, azon a ponton, ahol a Cseményvásári táji út kapcsolódott be az országos főútvonalba. A Káliz út az izmaelita vallású káliz-törökök (szaracének) után kapta a nevét, akik a XII. és a XIII. században óriási gazdasági hatalomra tettek szert az akkori Magyarországon. Az oklevelekben izmaeliták (böszörmények) néven szereplő káliz-törökök legnagyobb számban Keve, Temes, Bács és Bodrog megyékben laktak.

Az ezredforduló tájékán végbemenő nagy társadalmi és gazdasági átalakulások folytán a királyi hatalom nagyon megerősödött. Az osztályállam megszervezése a pogány vezérek ellenállásának megtörése után bontakozott ki erőteljesebben. Ebben az időben a királyi hatalom jelentékenyen megerősödött, a királyi birtokok száma pedig erősen megszorodott. A legyőzött nemzetségek területére a király különböző törzsekből és népelemekből származó katonaságot telepített. A királyi tulajdonba került nemzetségi földek egy része várbírtok lett, más része megmaradt a királyi család használatára. A királyi birtokok oly módon is gyarapodtak, hogy a király megszállta a lakatlan törzsválasztó zónákat és a központi hatalom gazdasági alapjának erősítése céljából birtokba vette őket. Az üres vagy gyéren lakott területekre a szomszédos nemzetségektől nem függő, idegen lakosságot telepített, főleg katonai kíséretéből. Az új telepek leginkább a régi avar—szláv földváraknál, réveknél, útelágazásoknál, gázlóknál, a meglevő utak mellett keletkeztek. A törzsi helynevek, amelyek az ilyen telepítésekkel kapcsolatban terjedtek el, biztos indikátorai a királyi hatalom terjeszkedési irányainak és módjának.

Nem a szabadkai birtoktest volt az egyetlen a nagy forgalmú Káliz út mentén. A Kiskunsági homokvidék déli peremén, a Duna—Tisza közén a XI. századból számos királyi birtok ismeretes, amelyek már nagyon korán egyházi kezekbe mentek át. Ilyen volt pl. a pécsváradai apátság birtoka a mai Kunbaja határában, Csaszskuta (Tavankút), a pannonhalmi apátság kanizsai birtoka, a szávaszentdemeteri apátság földje Szatmáron (a mai Kanizsa beépített területén). Az említett út mellett vagy annak közelében, valamint a dunai réveknél azonkívül több királyi, királynéi vagy hercegi birtokot ismerünk (Györffy, 1966. 704—732.), ami nyilván nem véletlen, ha meggondoljuk, hogy az Árpádok dunántúli fejedelmi központját a Káliz út kapcsolta össze az újonnan szerzett Maros menti birtokokkal. Már az avarok és a szláv

vok is a réveket, az útkeresztesződéseket, útelágazásokat szállták meg, és ezt tették a honfoglaló magyar törzsek is.

A mai Bácska területén a királyi megyeszervezet a X. század végén alakult ki. Az északibb fekvésű Bodrog vármegye területén számos törzsi településnév fordul elő (Megyer, Kér, Jenő, Órs), ami arra utal, hogy a megye szervezése a központi hatalom erőszakos beavatkozásával történt. A délibb Bács vármegye területén a törzsi helynevek nagy száma (Nyék, Megyer, Kürt, Gyarmat, Tarján, Kér, Keszi, Órs) egy levert és az Árpádok által megszállott nemzetség földjére történt katonai telepítéssel magyarázható. (Györffy, 1966. 202.)

Nem lehet tudni, mikor kezdődött a szabadkai birtok és a rajta kialakult település történeti pályafutása. Biztos azonban, hogy ez a két esemény nem esett időben egybe. A földterületek az ezredforduló tájkán kerülhettek a királyi birtokába a feltételezett Kér katonai telepítésével egyidejűleg. Amíg Kér a királyi család birtokában volt, újabb üzemműközpont létesítése felesleges volt. Arra csak Kér eladományozása vagy elpusztítása után (1241) kerülhetett sor. Vagyis ha elfogadjuk a feltételezett Kér létezését, Szabadka településföldrajzi őse később, a XII. század második felében, vagy a XIII. században keletkezhetett. Amennyiben elvetjük a Kér létezésére vonatkozó feltételezéseket, Szabadka ősi magja mint gazdasági üzemműközpont már a XI. század második felében létezhetett. A végső szó itt is a történéseké.

A hűbériség korában a települések csak valamely birtokos tulajdonában levő területen keletkezhetnek, és rendszerint várak, templomok, kolostorok, hűbérúri udvarházak, révhelyek, vámhelyek mellett helyezkedtek el. Az említett üzemműgazdasági, kormányszati, vallási és védelmi központok olyan helyeken létesültek, amelyeket a földesúr védelmi, forgalmi és földhasznosítási szempontból megfelelőnek talált. Ilyen módon a települések helyét, a természeti adottságok, a forgalmi és védelmi lehetőségek szem előtt tartásával döntően, a földesúr akaratára, felfogására határozta meg. A helyválasztásnál lényegében az volt a fontos, hogy a számításba vehető topográfiai pontok közül, tekintettel a gazdasági előnyökre, gazdasági üzemek és települések alapítására melyik a legalkalmasabb.

Szabadka történeti pályafutásának kezdetén egy földesúri gazdasági üzem telephelye volt. Az üzem gazdasági épületei termelési és védelmi szempontból egyaránt kedvező természeti környezetben helyezkedtek el. A homokos löszből felépített, egyenletesen sík, száraz térszint északról a Ciganska bara, keletről a mintegy 60 hektár nagyságú Rogina bara övezte. Nyugaton néhány száz méter széles völgy határolta, melynek árterén egymással majdnem párhuzamosan két vízfolyás, a Sömlék és a Fűzfás ér kanyarodott dél felé. A barákon kí-

vül északon és keleten szőlő- és gyümölcsstermesztésre alkalmas homok terület el, délen pedig jó termőtalajú, művelésre kiválóan alkalmas széles löszhát húzódott. A nedvesebb völgyaljak legelői, kaszálói és vizei az állattartásnak kedveztek. Eddigi ismereteink az úthálózat-ról arra engednek következtetni, hogy a Káliz út ezen a területen hagyta el a homokvidéket és tért rá a száraz és biztonságosabb löszre, előbb azonban áthaladt a korábban említett völgyön és vízfolyásokon. Amint látható, a leírt topográfiai hely ugyanolyan helyi energiákkal rendelkezett, mint Bajnát vagy Kér területe, ezen felül azonban itt még helyzeti energiák is hatottak. Nevezetesen a homok és a löszter-szín találkozása esetében különböző gazdasági szerepkörű vidékek érintkeznek egymással, ahol az eltérő jellegű terményfeleslegek kicserélésére sor kerülhet, másrészt a helybeli lakosság többféle mezőgazdasági termelési ággal foglalkozhatott. A gyenge vásárvonal menti fekvés mellett ennek a topográfiai pontnak egy másik előnye is volt. Itt kelt át ugyanis a Káliz út két vízfolyáson és egy széles, gyakorta víz alatt levő völgyfenéken. A hely tehát átkelőhelynek is minősíthető. Ezen a jó feltételekkel rendelkező területen keletkezett Szabadka, és egészen a XVII. század végéig itt zajlott a középkori mezőváros és a török hódoltság palánkvárosának élete. A felsorolt helyi és helyzeti energiák századokon át serkentőleg hatottak a település fejlődésére, majd a társadalmi-gazdasági haladás magasabb fokán a korábban előnyöket biztosító természeti környezet a település növekedését akadályozó tényezővé lett és átalakítása múlhatatlanul szükségessé vált. (3. ábra.)

A mezőváros településszerkezetének alakulásában két fejlődési szakasz különíthető el. A prédiomos gazdálkodás idején a gazdasági üzem két alkati elemből állott. Kezdetben a prédiom egyetlen települési eleme a földesúr udvarháza (curia) volt a körülötte elhelyezkedő gazdasági épületekkel, kaszálókkal, gyümölcsösökkel, szőlővel, kerttel, halastóval stb., és csak később jelent meg a másik elem is — a faluszerű településalakzat (Szabó I., 1963. 11—46.) A prédiomos házi gazdálkodás a XIII. század második felében hanyatlóban volt, a telekrendszer pedig a XIV. században már kialakult intézmény lett. A telekrendszer uralomra jutásával bekövetkezett a korábbi hűbéri birtok felosztása, a földesúri és a jobbágyföldek elhatárolása. A gyökeres társadalmi-gazdasági átalakulások és az új szervezési-gazdálkodási forma a települések életében is minőségi változásokat hozott. (Maksay, 1971. 51—52.) Oklevelek arról tudósítanak, hogy nagyszámú prédiom lakatlanná vált ebben az időben, de számos tovább élő, vagy újratelepült prédiomról és településről is történik említés. Ezek nyilván szerencsésen átvészelték a prédiomos gazdálkodás válságát és mint megújított települések tovább éltek a megváltozott gazdasági

körülmények között. A telekrendszer bevezetése maga után vont a lakóhelyek és a munkahelyek elkülönülését, minek következtében kialakult a falu és a határa. A településben volt a jobbágyok lakóháza, kertje, gazdasági épülete, gyümölcsöse, kint a határban pedig a telki állomány többi része: a szántóföldek, kaszálók, rétek. A földközösségi művelés alatt álló határ átrendezése után a belterület rendezése is lehetővé vált. Ekkor történt a korábban szanaszét elhelyezkedő házak sorba vagy utcába való csoportosítása, ami a földesúr érdekeinek is sokkal jobban megfelelt a szolgáltatások nyilvántartása szempontjából. A telekrendszerre való áttérés után a szabadkai prédiумы gazdasági üzem térbelileg is átszerveződött és — új település elemekkel bővülve — olyan településsé alakult, amelynek van belterülete és termőhatára. A telkekre bontott birtok megműveléséhez, a szűzföldek feltöréséhez, az erdők, nádasok irtásához, az állandósult gabonatermeléshez, a nagyobb méretű jószágtartáshoz jóval több munkaerő kellett, mint korábban a szűkre méretezett házi gazdálkodás keretében. Ezért országszerte megindult a jobbágyok tömeges telepítése. Szabadka is ebben az időben — a XIV. század első évtizedében — kapott telepeket, akik jelentősen megnövelték a település lélekszámát és számbelüleg felülmúlták a birtok királyi lakosait. A telepesek (hospites) földműveléssel, gyümölcsstermesztéssel, szőlőműveléssel, iparral és kereskedelemmel foglalkoztak. A királyi lakosok (incolae regales) közül került ki az őrség, a kiszolgáló személyzet, a majorság belső dolgozó rétege. Idővel a királyi lakosok szintén elnyerték a hospesi kiváltságokat és jogokat és velük egy közösségbe olvadtak össze. A lakosság két rétegét az 1429. évi oklevél még elkülönítve említi, ami arra utal, hogy a jogi kiegyenlítődés még nem következett be, azaz a telepítés ideje viszonylag még közeli lehetett.

Szabadka mezőváros a XV. század végén — a népesség számát tekintve — nem volt valami nagy település, mert az akkori falvak, de még a városok is kicsinyek voltak. Az Ernuszt Zsigmond-féle 1494—95-ben készült országos összeírás kiegészített adatai szerint az ország mintegy 850 mezővárosában 450—500 ezer lakos élt, vagyis a 4,2-es osztószámot véve alapul egy mezővárosban 125—140 család lakhatott. (Elekes, 1961. 321.) A házak száma ennél mindenestre kevesebb lehetett. Feltételezhető, hogy a viszonylag fejlett Szabadkának népességszáma az országos átlag körül mozgott, esetleg azt kissé meg is haladta. Más vélemény szerint a mezővárosok lakossága 400—500 fő lehetett. (Szabó I., 1966. 72.)

Ugyanabban a időben a városterület szerkezetében, a helyi adottságok, a telki gazdálkodás és a városfejlesztő kiváltságok hatására, két fő, egymástól elkülönülő, de térben érintkező alkati elem volt jelen: az allódiум (majorság) és a jobbágytelepülés.

Az allódiium aránylag kis területet foglalt le a Fűzfás ér keleti völgypartján. Ezen a területen helyezkedett el az udvarház (curia), a földesúri gazdasági épületek és a cselédek házai. Ez volt a földesúri kezelésben levő majorsági üzem, melynek irányító központja az udvarház volt. Az akkortájt érvényes törvények szerint minden birtokosnak joga volt saját birtokán belül lakóházat építeni, amely kétemeletesnél nem lehetett magasabb, és azt egy 9 láb széles és 7 láb mély árokkal körülvenni. Olyan építkezési részleteket azonban, amelyek hadi célokat szolgálhattak volna (előreszökő kerek erkély, védelmi folyosó, hadi kiugró oromzat) tilos volt alkalmazni. Tekintettel arra, hogy a szabadkai birtoktest századokon át hasznosított terület volt, joggal feltételezhetjük, hogy a birtokon több udvarházépület is követhette egymást. Az 1429. évi ún. madarasi okmányból tudjuk, hogy ebben az évben Káthai Mihálynak, aki zálogbirtokként uralta Szabadkát, itt laktak a gazdatisztjei, név szerint Mező Péter, Páli János, Mihály és Péter (vagy Pándi). (Iványi, 1886. 37; 1892. Okm.1.) Azt is tudjuk, hogy Hunyadi János 1448-ban bizonyos ideig itt tartózkodott Szabadkán. Az utolsó udvarházat, amely átmentődött a török időkbe, Hunyadi János, vagy talán inkább Pongrácz János és fia, Mátyás országos zászlósúr építette, akiknek 35 évig volt magánbirtokuk Szabadka. Egy 1499. évi oklevél ezt a várkastélyt (castellum) említi. (Kismartoni levéltárban, 47. W. 19. és 20.) A kastély 1514-ig Török Bálint országi rangú főúr tulajdonát képezte, majd a török kezére jutott. (4. ábra.)

A mezőváros beépített területe, a jobbágytelepülés a kastélytól keletre, a Rogina bara partosabb részén foglalt helyet. A településkép két fontos eleme volt a Szt. Mihály plébánia temploma és az előtte elhelyezkedő piactér. A hajlékok egy-két rövid utcácskára sorakoztak, melyek helyzetéről, futási irányáról nincsenek írásos vagy rajzos adataink, azonban feltételezhetjük, hogy az utcák a Rogina partjának íves irányát követve vezettek, melyeket a templomtér és a piactér zárt le. Az ilyen soros-utcás forma a legelterjedtebb települési típus volt a török előtti időkben. (Maksay, 1871. 93.) Feltevésünk azon a reális lehetőségén alapul, hogy a XVI. század első felében a lakosság ugyan fokozatosan kicserélődött, azonban a nemcsak területi, hanem jogi egységet is képező telekrend és házállomány megmaradhatott. Ez utóbbi részleges vagy teljes pusztulása esetén az utcák közé illeszkedő közismerten szívós telekrend még mindig megmaradhatott és rajta a nyugalmasabb időkben a hajlékok újraépülhettek.

A XVI. század elején a mezőváros újabb alkati elemmel bővült. Ismeretes, hogy a még Zsigmond korából származó rendeletek alapján a városokat (civitas) kőfallal kellett övezni, a mezővárosok pedig városfal nélküli nyílt települések voltak. A közelgő török ve-

szedelem hatására, a XV. század második felében kelt királyi rendeletek már engedélyezték a mezővárosok megerősítését és biztosítását. A növekvő hatalmú főurak a királyi rendeletektől függetlenül is megerősítették udvarházaikat és körülsáncolták a hozzájuk tartozó településeket. Ilyen módon lett Szabadkából is megerősített mezőváros. A soros-utcás településtípus teleksoraihoz kapcsolódó kertek mögött általában sövény vagy árok húzódott. (Maksay, 1971. 98.) Ezek átalakításával alakulhatott ki a települést védő sáncvonulat. Az erődítési munkálatokat a Pongráczok végezhették, a Török család pedig szükség szerint változtatásokat és javításokat eszközölhetett. Az erődített város negyed évszázad múlva, Mohács után, a forgószeles történelmi időkben jól megállta a helyét mint a népi ellenállás egyik központja. A Verancsics-krónika említi, hogy Szabadkán a köznép táborba gyülekezett. Ezt a tábort a törökök igen vívták, de semmiképpen sem tudták bevenni. Így a táborbeliek békében maradtak. (Székely, 1961. 434.) Ez után még Török Bálint évekig itt lakott a városban, majd az ő birtoklásának is vége szakadt — 1541-ben a török bevonult Budára, Török Bálint pedig örökös fogolyként a sztambuli Héttoronyba költözött.

III. A TÖRÖK PALÁNKVÁROS ARCULATA

A hódító háborúk befejezése után Szabadka a megszilárduló sajtós társadalmi-gazdasági rendszerben és közigazgatásban továbbra is megtartotta korábbi városi funkcióit, amelyek a közigazgatási szerepkörrel még gyarapodtak is. Szabadka ugyanis a szegedi liva egyik járásának (nahije) székhelye lett. A város és határa kezdetben egy alacsonyabb, később egy magasabb rangú hűbérbirtok volt (timarluk és ziamet). Kedvező forgalmi helyzete révén állandó katonai helyőrséget is kapott. A helyőrség számának alakulását az alábbi táblázat mutatja. (Iványi, 1892. Okmánytár, 10. sz.)

Év	A helyőrség száma	Év	A helyőrség száma
1545	24	1573—74	91
1557	24	1578	56
1559	24	1628	39
1568	78	1664	150

A város funkciói a XVII. században még inkább kibontakoztak. E. Cselebi ittjártakor (1664—66) a szabadkai palánkban volt vám-felügyelőség, adószedő, janicsár szerdár, helyettes kádi, számvevő és építészeti aga. Ezek az adatok Szabadka jelentős védelmi és igazgatási funkcióira utalnak. Mivel a szabadkai palánk a hódítók védelmi rendszerének egyik láncszeme lett, a város forgalmi helyzete is kedvezőben alakult. A fő török hadiutak a Duna és a Tisza mentén, a két folyó partján megülő várak érintkezéseivel haladtak észak felé. Erre vezettek a kibontakozó kereskedelem útjai is. Helyzeténél fogva Szabadka a két főútvonal között kapcsolatot létesítő táji utak csomópontja és a rajtuk lebonyolódó forgalom pihenőhelye lett. A település gazdasági életéről keveset tudunk. A lakosság gabonát, gyümölcsöt és kerti veteményeket termesztett, a pusztákon a szilaj pásztonkodás honosodott meg. A kézműipar fejlettségéről nincsenek adataink. Ha képviselve volt is néhány iparág, az csak a helyi fogyasztás kielégítésére termelt.

Lényeges változások következtek be a városnak és környékének népi összetételében. A török birodalom délszláv népeinek beáramlása már a XV. században megkezdődött és a török uralom idején több hullámban történő betelepedéssel tovább erősödött. Rendekezésünk-re áll egy 1578. évi defter, amely név szerint felsorolja a lakosságot. Ebből kitéjük, hogy Szabadka lakossága abban az időben szerb volt. A tizenöt éves háború (1593—1606) a város környékét is érintette. E. Cselebi arról beszél, hogy sikeres hadjárata alkalmával Bocskay ide lakosokat telepített. A háborút követő béke éveiben a város és környéke szerb és bunyevác lakosságával ismét benépesült. Mindezek a beköltözések részei voltak annak a nagyméretű és tartós népmozgalomnak, melynek keretében a török birodalom határain belül, a túlnépesedett hegyvidéki tartományok főleg állattenyésztéssel foglalkozó lakossága a nagyobb eltartóképességű alföldre telepedett. A környék települési rendje is gyökeresen megváltozott. Az apró, zárt beépítésű falvakat elsöpörték a hadjáratok. A későbbi beköltözések és újratelepítések alkalmával szórványosan benépesültek ugyan a faluhatárok, de a korábbi zárt falvak nem újultak fel. A XVI. és a XVII. századi Szabadka lakosságának a számára a defterek adataiból következtethetünk megközelítő pontossággal. Ezek szerint a városnak 1578-ban mintegy 250, 1590-ben 400, 1664-ben hozzávetőlegesen 800 lakosa lehetett, a helyőrség száma nélkül.

A török kori Szabadka térbeli alkata, legalábbis a hódoltság kezdetén, alig különbözhetett a középkori mezővárosok szerkezetétől. A hódítók itt készen kaptak mindent, amire az adott körülmények között szükségük volt — a udvarházat, a kiépített sáncokat, lakóházakat. Jól ismert tény, hogy a törökök általában nem voltak valami nagy

építkezők. Az örökölt épületállományt átvették, használták is, csekély mértékben gondozták, de nagyobb építkezések csak ott történtek, ahol az oszmanli török lakosság nagyobb számban tartósan megtelepedett, ahol hosszabb otlétre berendezkedett.

Szabadka lakói — eddigi ismereteink szerint — hitetlen gyaurok voltak, akik egyszerű sárfalú, vagy vert falú egy-, esetleg kétosztatú házakban laktak, amelyeket az idő vasfoga miatt időnként javítani vagy újraépíteni kellett. Természetesen a sáncok, védfalak, gazdasági és katonai épületek is karbantartásra, javításokra szorultak. Egy török okmány pl. 1638-ból arról beszél, hogy a halasiak dolgozni tartoznak Szabadka, Jamkovac és Baja váraknál. (Iványi, 1886. 69.) Az örökölt udvarházat is minden bizonnyal idővel tatarozni, esetleg bővíteni kellett. Feltételezhetjük, hogy a török tisztviselők számára is épültek keleties stílusban lakóházak. Nyilvánvaló, hogy a másfél százados idegen uralom alatt a településtérkép bizonyos változásokon ment át, amelyek elsősorban az épületállományban mutatkoztak meg. Az alaprajz módosulása minimális lehetett, mert arra nem volt semmi különösebb szükség.

A hódoltsági Szabadka térbeli alkatának rekonstruálására nincs ugyan sok forrásanyag, de számos ismert alkati elem összeillesztésével a XVII. századvégi városkép nagy vonalakban felvázolható. Újabb forrásanyag előbukkanásával a megrajzolt kép egyes részleteiben még nyilván módosulni fog, ez előfordulhat néhány alapvonással is, jelenlegi ismereteink alapján azonban elmondható, hogy az összkép nagyon közel járhat a valósághoz, igen hasonlíthat az egykori helyzethez a jelzett időben.

A rekonstruálást a következő forrásanyag és terepi megfigyelések alapján végeztem el. Egykorú tervrajz vagy térkép tudomásom szerint ez ideig még nem került elő. A győzelmes zentai csata után, 1697 szeptemberében Savoyai Jenő főhadvezér hadseregével a Palicsi-tó keleti partján letáborozott és rövid pihenőt tartott. Ez alkalommal a környéket vázlatosan térképezték, Szabadkáról pedig egy színes látkép készült, amely a Rogina bara délkeleti partjáról a Szegedi szőlők felől nézve mutatja be a település panorámáját. Az 1747. évi Kaysser-féle térképen (Ulmer Gáspár, 1974. 149.) a belső és a külső sánc iránya, egymáshoz viszonyított helyzete, továbbá a Fűzfás—Sömlyék völgy és a barák medencéjéhez való idomulásuk is jól látható. A belső sáncban a ferencesek temploma (kereszt jelzéssel), a hozzá kapcsolódó kolostorépület és a körülöttük elhelyezkedő házak tűnnek ki, valamint egy tér az egyházi épületek előtt. A külső sáncban jól kivehető a pravoszláv templom (kereszt jelzés), szemben vele egy nyugatra húzódó házsor, amelyet a belső sánctól utca választ el. A Rogina bara mellett a mai Vuk Karadžić utca egy szakasza látható két sor házzal. E

hátsor és a belső sánc között szintén utca húzódik. Nem lehet megállapítani, hogy a határozott fekete vonalak a sáncárcokot vagy a földhányásos falakat jelzik-e. Az utcavonalak futásának és a telek-tömbök alakjának megállapításakor részben az 1799. évi mérnöki felmérés alapján készült várostérképet is felhasználtam, amely minden bizonnyal sok szerkezeti elemet megőrzött.

A város megújuló élete 1686 után indult meg. E mozgalmas évek eseményeiről a ferences barátok első protokollumában található feljegyzések. A *Historia venerabilis Domus Szabatkiensis* a szegedi kolostor feljegyzéseit, az idős bunyevác szemtanúk és a szájhagyomány alapján összegyűjtött anyagot tartalmazza. Ugyanabban a könyvben *Series annorum* stb. cím alatt 1692-től kezdve dátum szerint események vannak feljegyezve. (Iványi, 1886. 92.) Ezt a nagyon érdekes forrásanyagot nem nézhettem át, mert hollétére vonatkozóan nagyon eltérő válaszokat kaptam. Pedig igen hasznos lett volna mai ismereteink birtokában, a kimunkáltabb tudományos kutatási szempontok alapján Iványi István után ismét átböngészni ezeket a feljegyzéseket. Mivel ez nem történéhetett meg, arra támaszkodtam, amit ezekből a feljegyzésekből Iványi annak idején szükségesnek tartott kiemelni. (Iványi, 1886. 102—103; 1892. 261—268.) A sáncárok és utcák helyzetének, vonulási irányának megállapításában a terepi megfigyelések, mérések, a talajminták mechanikai és vegyi elemzése is sokat segített, mivel a leszűrhető megállapítások bizonyító, igazoló vagy hézagpótló jellegűek voltak. Az eltelt húsz év alatt a terepi adatgyűjtésre a vízvezeték, a távfűtési vezetékek, csatornaépítések, telefon- és villanyvezetékek lerakási munkálataival kapcsolatos földmunkálatok, valamint a munkásegyletem és a Centrum áruház épületének alapozásakor és néhány kisebb építkezésnél bőséges alkalom adódott. A természetes és urbanit talajok szelvényeiből a korábbi térszín formáit és a feltöltési munkálatok jellegét igen pontosan meg lehetett állapítani.

A szabadkai palánkváros olyan típusú volt, mint amilyeneket Henrich Ottendorf hadmérnök írt le személyes megfigyelés alapján a Duna mentén 1663-ban. Ilyen kisebb ellenállóképességű, kőfalakkal nem rendelkező település volt a közelben pl. Mohács, Bátaszék, Baryavár, Paks, Tolna és Szekszárd. (Eperjessy, 1971. 132.) A település három fő alkotó eleme a palánkvár, a körülsáncolt város és a sánccon kívüli külváros volt. (5. ábra.)

A palánk mintegy 12 hektárnyi területet foglalt le. Alakja zömök téglalaphoz hasonlított, melynek legnagyobb hosszúsága észak—déli irányban 400 m, kelet—nyugati irányban pedig 300 m lehetett. A palánkok rendszerint nagyobb települések mellett, de szükség esetén nyílt helyen is épültek a fontosabb utak mentén a helyőrség számára. Szabadka esetében a középkori mezőváros majorságából lett a

palánk, azt alakították át a török megszállók szükségleteiknek és kívánalmaiknak megfelelően. A szabadkai palánk vizesárokka és földsánccal körülvett katonai erődítmény volt. Az árok szélessége 5—6 m lehetett, a vizet a Fűzfás érből kapta, de alighanem gyakran száraz is volt. A földsánc oldalain vagy sarkain szokás volt fából vagy kőből megfigyelő tornyokat (čardak) építeni, melyeken az őrség éjjel-nappal vigyázott. A palánkból kapun át lehetett a belső városba jutni. A palánkban helyezkedett el a kőből épült kula, az átalakított földesúri udvarház, ahol a hűbéres szpáhi lakott katonai személyzetével. Szükség esetén a kula végső menedékhelyül szolgált. Az egykori udvarházat a törökök a másfél évszázad alatt alighanem alaposan átalakították, megemelték és két bástyaszerű szögletes tornyot építettek hozzá. (L. fedőlap.) A kula nemcsak lakóház, hanem kaszárnya és hadiszerek raktára is volt. Lehet, hogy egyes hatósági szervek is itt kaptak helyet. A palánkban volt még a dzsámi, melyet az 1628. évi zsolddefter és E. Cselebi is „várbeli”-nek nevez.

A belső város területe 40—50 hektárnyi lehetett, maximális lehetséges méretei 750 és 600 m körül mozogtak. A várost körülfogó vizesárok és földsánc a belső sánc nyugati oldalához kapcsolódott. A belső városban elvegyülve lakott a szerb és a török lakosság. Iványi elejtett szavaiból arra is lehet következtetni, hogy a városnak a török kor végén kevés örmény és görög lakosa is volt. A lakóházak zöme falusi parasztház volt, de az 1686 utáni betelepődők emeletes, magas fallal kerített török házakat is találtak. (Tormási, 1883. 15.) E. Cselebi szerint itt 40 katonaház is volt. Tekintettel a gyér utcahálózatra és az elkeveredve élő lakosságra, a település nem oszlott mahallákra. A belső városban voltak található az iparosok műhelyei és a kereskedők üzletei, persze igen csekély számban.

A belső városban a házak néhány utcába sorakoztak. A belső sánc körül kanyarodott egy utca, melynek utódai a Vrlic és a most zsákutcává lett Jakab utca. A Partizán és a V. Karadžić utca egy szakasza is meglehetően. A teletömbök megközelítően olyanok lehetek, mint az 1799. évi térképen. A templom előtt jelentős nagyságú tér volt. Az 1697. évi város panorámán egy templom a kép jobb szélén világosan kivehető. Ez a templom pravoszláv lehetett, mert a kíséző szöveg szerb lakosságról beszél. A templom vagy közvetlenül a török kivonulása után, vagy — ami valószínűbb — a török uralom utolsó évtizedeiben épülhetett. A városi hatóság által 1776-ban szervezett adatgyűjtés alkalmával az idős szerb emberek azt vallották, hogy templomuk harmadszori újjáalakítása az első templomnak, amely ugyanazon a helyen állott és „kisdud kápolna volt kékre festett deszkapadlással”. Ennek helyén volt a régi templom (értsd az 1891-ben épült templom előtti), melynek keletkezését Iványi az 1720—1730-as évekre teszi. Kétségtel-

len, hogy a város legősibb kultikus helyéről van ebben az esetben szó, ahol a szerb lakosság temploma az idők folyamán többször újjáépült, és ahol a hajdani mezőváros temploma is állott. A népességcsere alkalmával a tempomot vagy annak helyét átvette a szintén keresztény felekezethez tartozó beköltöző lakosság, ezért lett a katolikusoknak csak a felszabadulás után templomuk a városban.

A település kapuitól indultak el a távolsági utak és néhány határba vezető út. A belső vár kijárata a kulától délre nyílt a völgyre, melyen át a kaputól indult el a régi Zombori út. A belső város déli kijáratú kapujánál a Szegedi, Péterváradai és a Zentai út futott össze, az egyik északi kijáratnál pedig a Bajai és a Halasi út kezdődött. Az első Halasi út a mai Lazar cár utcán vezetett észak felé, később pedig áttevődött az Októberi forradalom tér és a Frankopán utca nyomvonalára, a Bajai pedig a Ž. Zrenjanin utca irányában haladt a Tomislav térig és innen tovább a mai Bajai úton. A templom előtti térről kapu nyílt észak felé, ahonnan helyi utak vezettek a külvárosba és a homoki szőlők, gyümölcsösök felé. Az északra tartó útból lett később a Čarnojević utca, a keletiből pedig a Majsai út nevet viselő utcaszakasz.

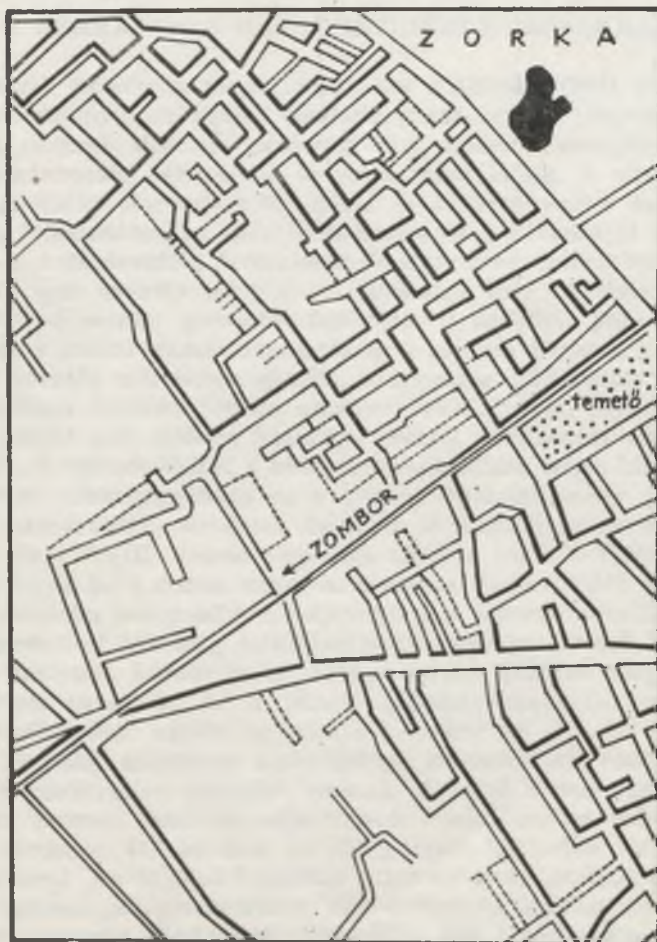
A települést védő sáncokon kívül helyezkedett el az ún. külső város, amelyben E. Cselebi szerint 140 nádas tetejű parasztház volt. Ha hinni lehet a neves világutazónak, akkor a külváros majdnem népesebb volt a palánkvárosnál. Helye a Fűzfás ér és oldalága között lehetett. A magasabb és szárazabb térszínen voltak a házak, a vízfolyások lapos völgyeit pedig kaszálóként, legelőként használták. Temetőjük helye ismeretlen. Az 1962-ben végzett kutatásaim során idős emberektől olyan felvilágosítást kaptam, hogy a Jaszibara keleti oldalán, a Botić, Frankopán, Jugović utcák tájékán házak alapozásakor olvashatatlan feliratú sírkereszteket találtak. A külváros és temető azon a helyen volt, amelyet az 1776. évi adatgyűjtés alkalmával a szerb lakosok Velgyevának (a völgy szóból!?) neveztek. Az sincs kizárva, hogy a palánk közelében a magasabb lösztérszíneken elszórtan is helyezkedtek el házak. Zártabb tömörülés lehetett a déli kapunál, ahol három távolsági út futott össze.

A város termőhatára az északi homokra és a déli löszre terjedt ki. A homokon lehettek a mezei kertek, a szántóföldek pedig a Mlaka völgy mindkét oldalán elhelyezkedő löszháton. Erre a területre nőtt rá a XVIII. századbeli Szabadka.

A rendelkezésünkre álló tények, valamint a belőlük leszűrhető következtetések alapján felvázoltuk a török kori Szabadka település-szerkezetét, amely a funkcionális összetevők, a népességszám, a korabeli építéstechnikai és műveltségi szint hatására alakult ki. A török uralom palánkvárosa a középkori mezőváros számos szerkezeti elemét örökölte és mentette át a későbbi korokba. Az időben egymást követő,

térben összefonódó két város arculati sajátosságai eltértek ugyan egymástól, de az alapvonások nem sokban különbözhetnek. A lakosság kicserélődött, a házállomány is többé-kevésbé átalakult, a funkcionális térelemek azonban csak kisebb mértékben módosulhattak, melyeket legrégibb városépítés-történeti örökségünknek tekinthetünk. Ez a számunkra kevésbé ismert település képezi az újabb kori Szabadka településmagját, a területi növekedés csíráját. Ezt a magot nőtte körül, ejtette foglyul a török világ letűnése után eltelt mintegy 290 esztendőben a mai Szabadka. Az új utcahálózattal közrezárt kicsiny történeti városterület emléke a gyors városfejlődés változásainak egymást követő hullámaiban fokozatosan elmerült, gyenge anyagból épült, dísztelen házait elsöpörte az idő, múltunk oktalan szégyenlése és a divatos építészeti elképzelések hajszolása, apró utcáit és tereit pedig a XX. századi városrendezések csonkították meg alaposan. A jövő évtizedek legfontosabb városfejlesztési feladatai közé tartozik az új városrészek kialakítása, a régebbi városrészek átépítése és a városközpont rendezése. Ez utóbbi magába foglalja a történelmi városmag problémáját is. Szabadka városközpontja két, egymástól eltérő arculatú, térben érintkező, időbelileg egy régibb és egy újabb részből áll: az egyik a nagy vonalakban fentebb rekonstruált történeti városmag a XV—XVII. századból, a másik a XVIII. századi főtér és a környező telektömbök. A városközpont rendezési tervében ez utóbbi részre helyeződött a hangsúly, a középkori városmag pedig el van hanyagolva, habár utcáit, tereit és telektömbjeit meg lehetett volna menteni a jövő számára.

SZABADKA ALAPRAJZI FEJLŐDÉSE

A Zorka lakótelep utcahálózata.

I. VÁROSÉPÍTÉS A XVIII. SZÁZADBAN

1. SZABADKA A HATÁRŐRVIDÉKI KORSZAKBAN

A török hódoltság megszűnése után a felszabadított területeken az újraéledő nyugati típusú feudális gazdasági és társadalmi rend tartósan megszilárdult. A gazdasági élet alacsony szintjén a városi élet kibontakozása nehézkesen és vontatottan indult. A merkantilista gazdaságpolitika alapvető célkitűzései — az árutermelés és a kereskedelem fellendülése, az ipar felvirágzása és a közlekedés megerősödése — a határőrvidéki területeken, melynek egyikéhez Szabadka is tartozott, igen csekély mértékben valósultak meg. A tiszai határőrvidék településeinek gyorsabb fejlődését a fejletlen gazdasági élet, az alacsony szintű munkamegosztás és a nagyon hézagos közlekedési hálózat jelentős mértékben gátolta, a népesség növekedése elé pedig a települések katonai jellege gördített akadályokat. Ilyenformán a XVIII. század első felében Szabadka térbeli növekedése csekély méretű volt. A városfejlődést a középítkezések szinte teljes hiánya, a lakóterületek elhanyagoltsága és a gyenge épületállomány jellemezte.

A határőrvidéki területek és katonai alakulatok megszervezése a XVII. és a XVIII. század fordulója tájékán történt. Ebben az időben költöztek be a dunai, tiszai és a marosi határőrvidék telepes lakosai. Szabadka benépesülése, helyesebben a háborús pusztítások után megfogyatkozott lakosság feltöltése négy egymást követő hullámban történt, melynek körülményeit Iványi István közlései alapján nagy vonalakban ismerjük, de a jelzett népességmozgalmak részletekbe hatoló feltárásával mindmáig adós a helytörténet.

A lakosság számának alakulásával kapcsolatban rendkívül hézagos és bizonytalan adataink vannak. Az első biztos támpontot az 1702. évi katonai összeírás adja. Ennek adatai szerint ebben az évben a városban 482 katonai és 159 polgári háztartás volt összesen 1967 lakossal. Az átlagos háztartás alacsony mutatószáma (3,1) a lakosság katonai jellegét példázza. Két évtizeddel később, az 1720. évi országos összeírás alkalmával Szabadkán 249 katonacsalád tartózkodott. Az 1741. évi katonai összeírás 273 katonacsaládot mutatott ki.

Az első alkalommal (1702) Szabadka a katonai háztartások száma alapján Szeged (626) és Zenta (545) mögött a harmadik helyen állt megelőzve Becsét (392), Zombort (347) és a többi határőrvidéki helységet. Az országos összeírás (1720) kimutatása szerint már Zombor állt az első helyen (280) Szabadka a második és Szeged (193) a harmadik helyen. (Koroknai Ákos, 1974. 24.) Meglepő a háztartások számának gyors csökkenése ez alatt a rövid idő alatt. Szabadkán kerekén 48 százalékkal volt kevesebb a katonacsaládok száma. Ez a kezdeti szervezési nehézségekkel, a Rákóczi-szabadságharc pusztításaival, járványokkal és elvándorlásokkal magyarázható. Mindezek mellett még az 1720. évi összeírás közismert pontatlansága is megemlíthető. Szabadka azok közé a határőrvidéki helységek közé tartozott, ahol a lakosság katonai és polgári népelemből tevődött össze, miáltal a területi illetékességi jog a bécsi udvart képviselő katonai hatóságok és a megye között oszlott meg. A polgári ügyek intézésével a kapitányok voltak megbízva. A polgári elem 1702-ben az összes háztartások 25%-át képezte, 1720-ban pedig csak 11%-át. Amikor a város polgárosításával kapcsolatban lépések történtek, egy 1741. évi vármegyei összeírás azt mondja Szabadkáról, hogy 12 pusztája van, összesen 205 katonát köteles kiállítani és a városban 2000 megadóztatható egyént találni. (Iványi, 1886. 131.) A sok különféle adatból kiténik, hogy a város népességének alakulása a határőrvidéki korszakban nem volt töretlen, egyenletesen felívelő, hanem jelentős visszaesések is észlelhetők. Az 1741. évi adatokból következtetve, Szabadkának a polgárosítás előtti években hozzávetőlegesen 4000—5000 lakosa lehetett. A pusztákon ennél jóval több nép lakhatott.

A határőrvidék katonai szolgálatot teljesítő népére a béke években a természetátalakítás nagy feladata várt. A határőrök kemény munkával törték fel a szűzföldeket. A lakosság java része állattenyésztéssel foglalkozott. Az országosan növekvő irányzatot mutató marhakereskedés hatására, a művelés alá nem vont pusztákon jelentős méretű marhatenyésztés alakult ki szilaj állattartás formájában. Szabadka határában nagy befogadóképességű legelőföldi szállások létesültek, melyek helyét a XVIII. századi határtérképek pontosan fel tüntetik. Ilyen térképről vagy okmányokból ismert állattartó major-ság volt pl. a Mučalov, Janić, Zvekić, Tatić, Tešić, Krnjajski járás, a Vër-Tompa, a Savin Gat stb. A jószágállomány alapján második helyen a juhtenyésztés állott. Az állattenyésztéssel szemben a szántóművelés háttérbe szorult. A betelepült lakosság szántóművelési gyakorlata nem volt valami magas szinten — az osztatlan határban parlagoló gazdálkodást folytatott és főleg őszi és tavaszi búzát, árpat és zabot termesztett. A tiszai határőrvidéken a szőlőtermesztés legfejlettebb központja Szabadka, Szeged és Zombor voltak. Szabadkán a

háztartások fele rendelkezett kisebb-nagyobb szőlőbirtokkal. Legrégibb telepítésűek a Rogina barától keletre elterülő Szegedi szőlők. A század első felében a kézműipar és a kereskedelem kibontakozása nagyon vontatottan haladt.

Az állami gazdaságpolitika iparfejlesztő törekvései Szabadkán nem éreztették hatásukat. Az 1720. évi összeírás szerint a városban mindössze kilenc iparos, egy kocsmáros, egy fuvaros és egy kereskedő volt. A ruházati darabokat, élelmiszereket, gazdasági eszközöket, házi bútortokat a fejlett háziipar állította elő. A mezőgazdaság és az ipar fejletlensége folytán a kereskedelem sem bontakozott ki erőteljesebben. Agrárcikketek csak saját szükségletére termelt a lakosság, eladásra alig került valami. Nagyobb jelentősége a szarvasmarha-kivitelnek volt. A katonai kötelezettségek, a kiterjedt állattartás, az alacsony színvonalú földművelés mellett a gazdasági élet nem bontakozhatott ki teljesebben, így a nagyobb méretű tőkehalmozódás is elmaradt.

Szabadka térbeli alkatának formálódására a határőrvidéki korszakban a következő tényezők hatottak döntően: a törökökkel vívott felszabadító háborúk, a Rákóczi-szabadságharc, a népességszám gyakori változásai, a település védelmi funkciói, a felszíni és vízrajzi viszonyok, valamint a nagyon alacsony szinten mozgó gazdasági és társadalmi funkciók.

A felszabadulás és a pozsareváci békekötés (1718) között eltelt 31 évből mindössze kilencet lehet békeévnnek számítani, a többi — háborúkkal, belső pusztításokkal telítve — a lakosság állandó bizonytalanságában telt el. Közvetlenül a török kivonulása után, 1686-ban az elhagyott településbe megindult a beköltözés. Néhány évvel később, 1692-ben a török ismét bevonult Szabadkára. Az 1695—96-os évek is nagyon zavarosak voltak. A karlócai béke (1699) után négy nyugodt év következett, és azonnal megindult a termelés. A nyolc évig tartó Rákóczi-mozgalom idején a lakosság többször elmenekült és egyes adatok szerint hét évig (?) a péterváradai várban tartózkodott. A szatmári béke után alig volt idő az élet beindítására, máris új háború kezdődött a törökök ellen. Az 1716—18-as győzelmes hadjáratok után az országhatár a Maros—Tisza vonaltól messze toldott el, mert Bánátból véglegesen kivonult a török. A gyökeresen megváltozott katonai és politikai helyzetben a határőrvidéki szervezet felszámolásáig eltelt negyed évszázad viszonylag nyugodtabb időszakot jelentett a város életében.

A település megújuló életében egyik fontos mozzanat volt az érkező telepések helyfoglalása, a palánkváros birtokbavétele. A külsőben és a belső palánkban a Sučić, Kajić, Marčetić, Vujović családok telepedtek meg, a belső sánc külső oldalán pedig többek között

a Vojnić, Antunović, Stantić, Šević, Vujković, Sarić családok foglaltak maguknak helyet. A szerb lakosság a török időkben is itt élt a már jelzett területen, amely az új betelepülőkkel minden bizonynyal megnövekedett. Ebben az időben alakulhatott ki a mai A. Čarnojević utca egy szakasza. A szerbek minden bizonynyal a templomuk környékét is lakták. Számos régen itt élő szerb család nevét is ismerjük. Ilyen katonai szolgálatot teljesítő vagy polgári státusú volt a Moskalj, Srímac, Durđev, Mučalov, Janić, Krnjajski, Ostojić, Velimir, Novaković, Aradski, Malušev, Reljin, Berkić, Kovačić, Duić, Rakić, Boin, Alčin, Dunđerin, Halački, Kačundić, Tačkov stb család.

A közvetlen veszély évtizedeiben Szabadka védelmi funkciói megváltozott tartalommal, de továbbra is megmaradtak. Egy 1688. évi katonai jelentés Szabadkát várnak (Schlösser) nevezi. A sáncokat a karlócai béke előtti időszakban többször is kijavíthatták, megerősíthették, mert erre a török gyakori becsapásai miatt igen nagy szükség lehetett. A határőrvidek megszervezése után az oda tartozó településeket katonai sáncoknak (fossatum) nevezik az okiratok. A védelmi berendezések tatarozására, esetleges bővítésére 1711 után is igen nagy szükség lehetett. A Vályi Andrásnak 1801-ben adott ismeretetés a város múltjáról arról beszél, hogy a zentai csata után a lakosság 14 sánccal erősítette meg a települést. (Ulmer Gáspár, 1974. 149.) Ezt a közlést, ha tényként fogadjuk el, kétféleképpen értelmezhetjük. Megtörténhetett, hogy az írás 1801. évi összeállítója arra gondolt, hogy a meglévő külső és belső sáncnál létesítettek 14 megerősített védelmi tornyot, ami igen gyakori módja volt a védekezésnek. Az egykorú térképek más településekről azt a feltételezést is sugalmazhatják, hogy a külső sánc körül meghúzódo házcsoportokat külön-külön, körülsáncolták, vagy oly módon húzták meg az árkokat, hogy azok egymásra támaszkodva képeztek egy védelmi rendszert. A váraljai falurészek megvédésének ez is igen elterjedt módja volt. Természetesen ezeket a védelmi árkokat nem lehet újabb „váraknak” tekinteni, esetleg csak mint védelmi kiegészítő bővítmények jöhetnek számításba. Tekintettel a közelgő háborúra, 1715-ben a szabadkai sáncot még kijavították, a pozsareváci béke (1718) után azonban a védelmi jelleg mint városi funkció rohamosan gyengült. Az új határ megvonásával az egész tiszai és marosi határőrvideki szervezet feleslegessé vált és területi áthelyezése a Duna mellé csak idő kérdése volt. Minden jel arra mutat, hogy amikor a tiszai határőrvidek szabadkai sáncáról történik említés az okmányokban, akkor a török hódoltság idejéből maradt erősítési rendszerről és nem egy újonnan épült, a réginel nagyobb területet befogó sánccról van szó.

A katonai és védelmi szerepkör csökkenésével a szabadkai várkastély több évszázados sorsa is betelt. Egy 1723-ban kelt királyi

rendelet a kastélyt a barátoknak engedte át templomul. A tiszai határörvidék parancsnoka az 1729-ben megtartott helyszíni szemle alapján jóváhagyta a belső sánc átalakítását. A kastély lebontásának és a templom építésének körülményeit Iványi István részletesen ismereti, ezért itt erre felesleges kitérni. Településföldrajzi szempontból a funkcióváltozás és a fizionómiai átalakulás ténye emelhető ki. A funkcióváltozás abban nyilvánult meg, hogy a több évszázados feudális udvarház üzemszervezési, igazgatási és katonai szerepkörrel megszűnt létezni és helyébe egy politikai és gazdasági szerepkörrel nem rendelkező vallási létesítmény telepedett. A fizionómiai átalakulás a templom, a barátok tere, a későbbi Teleki (Jovana Nenad) tér fokozatos kialakításában nyilvánult meg. A „barátok hidjának” nevezett töltésút (a mai Borovo és Autooprema üzletek vonalán) a XVIII. századi város első ilyen építménye lehetett, amelyet a későbbi idők folyamán még sok hasonló követett. Az átalakítási munkálatok a korábbi utcavonalakat annyiban változtatták meg, hogy a már meglévő utcák meghosszabbodtak és a kialakult új téren futottak össze. Ide torkolltak a szegedi, kanizsai, zentai és a péterváradai sánc felől érkező távolsági utak is, amelyeknek — Szabadka közvetítő szerepe révén — a határörvidéki korszakban nagy forgalmi jelentőségük volt. A térbeli szerkezet változásai lényegében a belső sáncban bonyolódtak le, a külső sánccal közrefogott területen a megváltozott idők az épületállomány kicserélődésében és gyarapodásában jutottak kifejezésre.

A város területi növekedése a XVIII. század első felében kis méretű volt és a török uralom vége felé már létező két megtelepedési mag kifelé bővülésében mutatkozott meg. A település nagyságáról, térbeli szerkezetéről, utcahálózatáról, távolsági útvonalairól és városképi elemeiről egy igen hiteles forrásból merítve alkothatunk magunknak képet. A 1747. évi Kaysser-féle térképről van szó, amely részletes helyszíni megfigyelés és felmérés alapján készült a jelzett év novemberében és decemberében. (6. ábra.) A térképen északnyugatról délkeleti irányban a következő városszerkezeti elemek különíthetők el: az északi városrész, a körülzárt történeti várostérület, egy jelentős nagyságú tér, a déli városrész és a benépesülő nyugati völgypart.

Az északi városrész a történeti város külső sáncára támaszkodott. A Fűzfás ér és a Ciganska bara körüli homokos, löszös terepen elhelyezkedő rövid utcácskák kialakulása még a török hódoltság idején kezdődött, a felszabadulást követő betelepülések folytán pedig meghosszabbodtak és sűrűbben beépültek. A térképen látható utcaszakaszok a mai Lazar cár, Čarnojević, Kumanovói, Ivan Zajc, Mi-

loš Obilić, Vatroslav Lisinski, Stevan Sremac utcák és a Majsai út egyes részeivel azonosíthatók. A telekrend alapján arra következtethetünk, hogy a Celoveci utca valamivel későbbi keletkezésű. Az északi városrész forgalmi jelentőségét három távolsági és több helyi, határba vezető út adta meg. A Lazar cár utca nyomvonalán vezetett az első Halasi út, amelyből a Bajára vezető út ágazodott el. Északkeleti irányba a Majsai út vezetett. A határba vezető utak közül a mai Arsenije Čarnojević utca nyomvonalán haladt a homoki legelők és a szőlőföldek felé a legfontosabb.

A történeti városterületről, a török kori palánkváros településképéről már volt szó. Az akkori utcavonalak a XVIII. század folyamán lényegében nem változtak meg, csak hosszúságuk, futási irányuk, szélességük módosulhatott a tervszerű telekkiszárazások révén. A sáncok eltüntetése a század második felében ment végbe. A határőrvidéki időszak évtizedeiben a lassan növekvő város funkcionális magja továbbra is a régi település maradt. Itt székeltek a katonai hatóságok, a kapitányok és a hadnagyok, akik kettős szerepet töltöttek be: ellátták a katonai szervezettel kapcsolatos összes tennivalókat, azonkívül a választott esküdtekkal és jegyzővel a polgári lakosság ügyeit is intézték a vármegye felé. A későbbi szabadkai városházák őse a mai Vuk Karadžić utcában, az 1799-es térkép akkori harmadik kerületének 42. számú telkén állott. (Iványi, 1892. 629.) A világi hatóságokon kívül az egyházi létesítmények is itt kaptak helyet, itt állt a pravoszláv és a katolikus lakosság temploma, valamint a ferencesek kolostora. A kialakuló Barátok tere a kereskedelem helye lehetett.

A külső sánc déli oldalán egy beépítetlen terület volt, melynek helyén később a városháza, a nagyvendéglő és több lakóház épült. Innen indultak el a tiszai határőrvidék helységei — Szeged, Kanizsa, Martonos, Zenta — felé vezető utak, valamint a dunai határőrvidék legfontosabb folyami átkelőhelyéhez vezető pétervárad-i hadiút, amely a század második felében mint postaút és kereskedelmi út szerepelt. Ez a tér volt a határőrvidéki Szabadka legenergiikusabb forgalmi csomópontja, amelyet az északi forgalmi góccal (a Halasi és Bajai út elágazási helye) a Nagy utca kötött össze. Ez volt a mai Dimitrije Tucović utca elődje. Nevét egy 1786. évi utcavázlat őrizte meg, melyet a Történelmi Levéltárban találhatunk meg (Platea vulgo — Nagy Uca — dicta). Ugyanezt az utcát egy 1809-ben készült vázlatrajz Veliki Sokak néven említi.

A déli városrész a Szegedi, Zentai és a Pétervárad-i út közötti térségen alakult ki. A térképen berajzolt utcák a mai Radić, Lazar cár, Nazor (illetve annak szabályozása előtti Könyök), Šenoa, I. G. Kovačić és Ivo Vojnović utcák szakaszaival azonosíthatók. Az itt megtelepült

lakosok neveiből ítélve a városrészt polgári jogállású személyek lakták.

A Fűzfás—Mlaka völgy nyugati, magasabb felvésű partjain hat kialakuló telektömb van feltüntetve a térképen — egy a Bajai úttól északra, a Bajai és a Zombori út között kettő, a Zombori és a Péterváradai út között három. A mai Lifka mozi helyén, a száraz völgyparton volt a katolikus lakosság temetője.

Alaprajzi sajátosságok szempontjából az északi városrész telektömbjeit és utcavonalait döntően a vízrajzi objektumok befolyásolták, a déli városrész esetében pedig a távolsági utakhoz való teljes igazodás tűnik szembe. Mindkét városrész utcái rövidek, a telektömbök különböző nagyságúak és alakúak. Általában megállapítható, hogy erre az időszakra a zártabb, utcás megtelepedés jellemző.

A két városrész terjeszkedésével indult meg a szabadalmazott kamarai mezőváros területi növekedése, amely a század második felében a halmazos településmagok keletkezésében jutott erősen kifejezésre. Az északi városnegyed bővülése a határőrvidéki szerb katonacsaládok elköltözésével rövid időre megtorpant, majd a bevándorlási mozgalom fellendülésével ismét erőre kapott. A terjeszkedés a már megkezdett irányba folytatódott. A kialakuló utcák meghosszabbodtak egészen a mai Ognjen Prica és Laza Lazarević utcáig. A déli városrész szintén néhány utcával gyarapodott. A későbbi Eötvös utcán még szabadon folydogált a Fűzfás ér, ennek ellenére a túlsó, délnyugati oldalán is megindult a növekedés. A temetőhely (a mai Harambašić és Matija Gubec utca között) térségéig néhány rövid utca és szabálytalan telektömb keletkezett (Petar Drapšin, Bledi, Bajcsy-Zsilinszky utca). A terjeszkedés a Péterváradai út és a Gubec utca közötti területen tovább folytatódott halmazos beépítésben. A századvégi utcaszabályozás ezen a területen több rövid, rendszertelenül haladó utcával gazdagította az alaprajz szövetét (Hugo Badalić, Ivan Broz, Ivo Lola Ribar, Goricaei, Zaharije Orfelin utcák, a Joó Lajos utca kezdeti szakasza).

A XVIII. században a helyismereti irodalmi törekvések legteljesebben a Pozsonyban megindult vállalkozásokban bontakoztak ki. A hosszabb-rövidebb helyismereti tanulmányok betetőzését jelenti Korabinszky János geográfus, irodalmár német nyelvű terjedelmes lexikona Magyarország városi és nagyobb falusi településeiről, amely Pozsonyban jelent meg 1786-ban. A lexikonban Szabadka hosszabb szöveggel van képviselve. A szerző ismertette a város fekvését, helyzetét a szomszédos városokhoz viszonyítva, a lakosság nemzetiségi összetételét, közölte a főbb gazdasági adatokat, a népszokásokat, a településképre vonatkozóan azonban semmi használható adatot nem közölt. Tíz évvel később Váli András szerkesztésében magyar nyelven

jelent meg egy hasonló jellegű országos szintű munka. Ebben a lexikonban Szabadkáról jóval kevesebb adat található, mint a Korabinszky-féleben. A város arculati vonásairól Váli sem közölt részleteket. Ilyenformán forrásként egyik nevezetes helyismereti munka sem használható.

2. TERÜLETI NÖVEKEDÉS A XVIII. SZÁZAD MÁSODIK FELÉBEN

A XVIII. század második felében Szabadka fejlődésében lényeges változások következtek be. A tiszai határőrvidék felosztását az 1741. évi országgyűlés 18. és 24. törvényoikké rendelte el. A területi, földesúri és közigazgatási átszervezés keretében Szabadka Szent Mária néven 1743-ban szabadalmazott kamarai mezőváros lett, majd 1746-ban a vármegyéhez csatolták. Néhány évtizeddel később, 1779-ben a szabad királyi városok sorába emelkedett. A széles fejlődési lehetőségeket biztosító jogállás kedvezően hatott a város funkcióinak alakulására és a népesség szaporodására. A pozitív társadalmi-gazdasági mozgások a település jelentős területi növekedését eredményezték, melyet a városszerkezet gyökeres átrendezése követett a század utolsó évtizedében.

Az egész országban érvényesülő gyarmati mezőgazdasági politika hatására a lakosság fő foglalkozása továbbra is a külterjes mezőgazdaság maradt. Az uralkodó agrárjelleg a növekvő város arculatának kialakításában nagy szerepet játszott. A vontatottan kibontakozó kézműipar gyorsabb fejlődését a városi hatóság számos intézkedése támogatta. A megtelepedő iparosok ingyenes házhelyeket, hat évig terjedő adómentességet és pénzelőlegeket kaptak. Ezek az intézkedések és a kiszélesedő helyi piac hatására a kisipar 1780-ban már 338 embert foglalkoztatott. A manufaktúras termelést az 1781-ben épült serfőzőház képviselte. Az áruforgalom az 1743 után rendszeresen megtartott hetipiacokon és országos vásárokon bonyolódott le, és az üzletek száma is elszaporodott. A nem agrár gazdasági tevékenységek meghonosodása új arculati elemekkel gazdagította a várost.

A határőrvidéki korszakban érvényes betelepedési tilalmak megszűnése után a jó fejlődési lehetőségeket biztosító közjogi státus a betelepülők számára igen vonzóvá tette a várost, minek kapcsán a városi népesség száma a század második felében rohamosan megnövekedett. A beinduló migrációk első, negatív előjelű megnyilvánulása a katonaéletet továbbra is kívánó szerb lakosság kivándorlása volt 1746-ban. Ez alkalommal több mint 300 szerb család költözött át az újonnan szervezett déli határőrvidéki övezetbe. A város népességének

száma azonban — a rövid ideig tartó visszazuhanást követően — a betelepedést szabályozó rendelkezések meghozatala után gyorsan emelkedett, ami az alábbi táblázatból is látható.

Év	Házak száma	Lakosság száma	Átlag egy házban (fő)
1748	759	—	—
1765	1309	9 556	7,30
1770	—	9 840	—
1780	2327	18 730	8,04
1782	2566	19 190	7,40
1787	3351	19 293	5,75
1802	3671	21 537	5,85

(Iványi István, 1892. 252. és más levéltári forrásokból.)

A városba telepedés körülményeit az 1748. évi hatósági intézkedések részletesen szabályozták. A jövevények befogadásuk alkalmával meghatározott összeget (concoivilitatis taxa) tartoztak fizetni. A táblázatból látható, hogy a házak száma majdnem ötszörösére, a népesség száma pedig több mint kétszörösére növekedett. A házak számának gyorsabb ütemű növekedése nagyrészt a patriarchális nagycsaládok felbomlásával és új háztartások alapításával magyarázható. A házak korábbi zsúfoltsága így fokozatosan csökkent, ami a fenti adatokból is kitűnik. A század végén átlagosan 5—6 lakos élt egy házban.

A XVIII. századi nagy területi növekedés az új városközpont kialakulásval kezdődött. A határőrvidéki időszakban a történeti város-terület képezte a település funkcionális magját, amely — tekintettel a lakosság csekély számára és a gazdasági tevékenységek fejletlenségére — megfelelt rendeltetésének. A század második felében azonban a város gazdasági funkciói megerősödtek, melynek következtében szükségessé vált egy nagyobb befogadóképességű központi fekvésű tér kialakítása, ahol a közszolgálati épületek, a hetipiacok, országos vásárok, az iparosok műhelyei, a kereskedelmi üzletek helyet kaphatnának. Az új funkcionális mag létrehozása érdekében az első lépést a városi tanács tette meg 1743. július 31-én kelt határozatával, mely szerint keresni kell egy alkalmas helyet, amelyre legalább 2—3 szobás tanácsolházat lehetne építeni. A választás igen szerencsésen arra a lapos, vízenyős völgyaljra esett, amely a történeti várostól nyugatra, a belső vár fő kijárati kapuja előtt terült el. A térség vízrajzi és topográfiai viszonyai nem voltak ugyan kedvezőek, forgalmi jelentősége azonban annál

nagyobb volt. Ezen a helyen tartották az engedélyezett piacokat és vásárokat is. Az új városközpont tehát az összefutó távolsági utak közelében elhelyezkedő piactér és környéke lett. Innen kiindulva, a meglevő várostesthez tapadva, a fejlődő város ránőtt a távolabbi, magas fekvésű lösztérzsínekre, szabadon, minden rendszer nélkül terjeszkedve az egykori mezővárosi határ területén. A tervezett városháza a piactér déli oldalán 1751-ben készült el. A téglából és vályogból épült főépületben négy szoba volt: a gyűlésterem, az archívum, az iroda és az adószedő szobája. A kis udvari épületben két lakószoba, konyha, kamra, két istálló és egy magtár volt. (Iványi István, 1892. 4.)

A kezdeti lépés után a lakosság megtelepedése a piactér körül nagyon lassan történt. A beépítéssel kapcsolatban csak a század nyolcvanas éveiben történtek intézkedések. Az országos helytartótanács — a kolonizáció gyorsabb és eredményesebb lebonyolítása érdekében — leiratott intézett a városhoz, s ebben kéri, hogy adjanak választ arra vonatkozólag, van-e üres telek a városban, mely városrészekben találhatóak azok és miért nincsenek még betelepítve, továbbá tegyenek javaslatot az üres telkek beépítésével kapcsolatban. A városi tanács 1780-ban válaszolt a helytartótanácsnak. (Történelmi Levéltár, P. 18. A. 16/1780.) Közli, hogy a városban nincs üres telek (?!), de a piactér és környéke még néptelen és az betelepíthető. A felirat kíséretében egy térvázlat is volt, amelyen csak az első városháza, a Sučić-ház, a városháza mellett a népiskola és Lénárd Mihály kis háza (a volt hitelbank helyén) volt feltüntetve. A tervrajz, amelyet Kovács Lipót Károly mérnök készített, a tér későbbi kialakításának alapjául szolgált.

Két évtizeddel később, amint azt az 1799. évi térkép mutatja, már teljesen más volt a helyzet. A tér peremvonala majdnem teljesen beépült. A teret a régebbi és az újabb telepések vegyesen szálták meg, ezt bizonyítják a háztulajdonosok nevei is. A tulajdonosok között szerepel többek között Lénárd Márton, Rudics Antal, Szucsics József, Vittmesser Mátyás (előbb Loncsarevics Jakab), Vermes Mihály, a Rudics család, Horecsni János, Markovics Mátyás, a Popovics család. A városháza mellett a gimnázium és az elemi iskola épülete helyezkedett el. A tér végleges arculata a XIX. században és századunk elején alakult ki.

A XVIII. század második felében a területi növekedés fő szinterei a völgyek fölé magasadó száraz löszhátak voltak. Az ilyen, lényegében természetes elhelyezkedési mód következtében Szabadka egymástól völgyekkel elkülönített házcsoportokból, településrészekből állott. Nem véletlen, hogy a német utazók az 1800-as évek elején „ein Konglomerat von Dörfern”-nek nevezték Szabadkát, amely számukra több falunak együtteseként tűnhetett fel. A fokozatos megtelepedés

spontán, irányításmentes folyamata következtében a fejlődés útja a szórt, szórványosan beépült halmazok kialakulásához vezetett. Három ilyen halmazos településmag alakult ki:

— a Bajnát löszháton a Zentai és a Péterváradai távolsági út mellett;

— a Kér területén;

— a Bajai úti löszháton a Zombori és a Bajai út térségében.

A megtelepedés hasonló módon történt, mint a pusztákon: szabad foglalás útján, nagycsaládok szerint. A Zenta és Bajnát városrészen főleg a verusicsiak, Kér területén a bajmokiak, györgyéniek és vámatekiek, a Bajai úti településmagban pedig elsősorban Tavankút, Sebesics, Kelebia puszták népe telepedett meg. A későbbi osztódás folytán a nagycsaládból kiváló családok egyre újabb és újabb házakat építettek. Ezáltal a magok lassan besűrűsödtek és helyenként félig zárt, folyamatos beépítésű sorok keletkeztek, vagy rendszer nélkül elhelyezkedő házcsoportok képződtek. Gyakran előfordult, hogy az ilyen alakzatokat egy-egy nagycsalád tagjai lakták (pl. ismertek a Dulić, Stantić, Gabrić, Mukić nagycsaládok házsorai).

Az ilyen fejlődés hatására a város lényegében egymástól térben elkülönülő és eltérő jellegű településalakzatok együttese volt. Az 1783. évi várostérképen néhány jellegzetes településalakzat figyelhető meg. Gyakoriak a kusza beépítésű, egyenlőtlen tömörségű halmazfalura emlékeztető formák. Típusos úti falu (Gassendorf) helyezkedett el a Zentai út mellett mintegy 50 házzal. A házak a távolsági út mindkét oldalán épültek, gazdasági udvarokkal és kerttel. A szántóföld kint helyezkedett el a tagosítatlan határban. Az utcásfalua (Strassendorf) formáját megközelítő képződmények is több helyen megfigyelhetők. Az egyetlen házsorból álló, az utat egy oldalról szegélyező kis méretű falualakzat (Zeilendorf) a Zentai, a Zombori és a Bajai út mellett látható. Az utcákat a távolsági és a határba vezető utak városi szakaszai és a házcsoportok között kapcsolatot teremtő rövid, keskeny, utcának alig nevezhető közlekedési felületek képezték.

Összegezve a XVIII. századi városfejlődés eredményeit, a következőket állapíthatjuk meg (7. ábra):

A város két eltérő beépítettségű területből állott. A történeti városterület, az új városközpont és a század első felében keletkezett korábban ismertett két településmag tömörebb, zártabb beépítésű volt, míg a löszhátak településalakzatai levegőseben épültek be sok üres telekkel közbeékelve. A gyér utcahálózat utcáinak változatos vonalvezetése kellemes hangulatot ébreszthetett, mert a szakaszonként áttekinthető utcák folyton új képet mutattak. Az ideális város eszményképén nevelkedett mérnököknek később a hajlított futású utcák igen nagy gondot okoztak, akik egyik legfontosabb feladatuknak az

utcák kiegyenesítését tartották. A vízfolyások lapos völgyei lakatlanok voltak, és mint üres sávok választották el egymástól a beépített városrészeket. A közlekedés biztosítása érdekében városszerte töltésutakat és hidakat építettek a vízfolyásokon át. A várostérképekről és az okmányokból sok ilyen hidat ismerünk. A barátok hídjáról volt már szó. A Zombori úton a másik híd a Teréz-templom tájékán helyezkedett el a Gubec utca nyílásánál. Ilyen volt még a „kőhíd” a Prágai utcában, a mai Népkör épülete előtt, a Gombkötő (Petar Drapšin) utcában, a mai postaépület előtt, a sokat emlegetett Gabričeva čuprija, továbbá a Stantić és a Dulić töltés a Kérben, a Gáti töltés, a Čarnojević és az Obilić utca kereszteződése tájékán stb. Szabadka a hidak városa volt, igaz, nem a káprázatos kőhidaké, hanem az egyszerű fából, földből, téglából készült építményeké, amelyek a helyi agrárlakosság szerény igényeit elégítették ki. Azokon a helyeken, ahol híd vagy áteresztők nélkül létesítettek töltéseket a vízfolyásokon át, a víz elgátolódott és apró tavacskákká duzzadt.

A fentiek mellett a településszerkezet még két jellemző vonása emelhető ki. Az egyik a lakóegységekre vonatkozik, a másik a város peremvonalát érinti. A lakóegységek rendszertelenül épültek és — ami a lényeges — nem voltak megállapított telekhatárok, az udvarok nem voltak egymástól elkerítve. Az ilyen fejlődés a halmazfalukra jellemző. A város peremvonala rendkívül szaggatott, tagolt volt. Az alacsony beépítésű, laza, levegős szerkezetű város nem zárkózott el a környező tájtól, hanem inkább összeolvadt vele, szinte elveszett benne, a peremvonal észrevétlenül szertefoszlott. Ilyen volt a helyzet a spontán városfejlődés zárószakaszában.

3. A SZÁZADVÉGI NAGY VÁROSRENDEZÉS

A XVIII. század végén a városépítés a megnövekedett gazdasági erő hatására jelentős lendületet kapott. A felvilágosodott abszolutizmus jozefimista korának számos intézkedése a települések rendezését közvetlenül is előmozdította. Szabadkán a kiváltságos városi jogállás megszerzése után a városi tanács először a birtokállomány rendezésével, a pusztai földek birtokbavételének módozataival, a közlegelők kérdéseivel foglalkozott, a belső határban bevezette a kétnyomásos földhasználati rendszert, Sándor telepítésével volt elfoglalva, és az előfogatok kérdését rendezte. Így a város területének rendezésére csak 1789 után került érdemlegesen sor.

A rendezés első intézkedése azonban már korábban megtörtént, mert erre a szabadalomlevél kötelezte a várost. Szabadka „más sz. kir. városok példája szerint árokkal és idővel falakkal vétessék körül,

kapuk építtessenek és örökkel láttassanak el” — rendeli el a szabadsalomlevél 11. pontja. A városárok megvonását jórészt már 1780-ban elvégezték az északi, nyugati és déli oldalon, a keleti határvonal kijelölése nehézkesen haladt. A város 1797-ben több házat és szőlőt sajátított ki, hogy az árkolást elvégezhessek. A Szegedi szőlők felé azonban az árkolást teljesen nem fejezték be, ez a Rogina bara mentén sem történt meg. (8. ábra.) A városterület elhatárolása a pusztáktól a területi növekedés szempontjából rendkívüli jelentőségű volt, mert gátat szabott a terjengősségnek, a szükség nélküli horizontális tágulásnak. Száz esztendeig ebben a lezárt keretben növekedett a város. Iványi István szerint: „Ezen árok által bekerített nagy tér szolgált a városnak belterületül; ez pedig őseink bölcs számításából akkora volt, hogy még egy évszázad múlva sem volt szükség annak tágítására.” A kivezető országutakra sorompókapukat tettek, amelyeket a távolsági utakról Szegedi, Majsai, Halasi, Bajai, Zombori, Sándori és Zentai kapunak neveztek el. Ezek voltak a város fő ki- és bejárati pontjai. A termőhatárba azonban más helyeken is ki lehetett jutni. Egy 1826. évi vázlaton, amely a városárkot ábrázolja, ezek a helyek jelölve vannak. A Bajai és a Zombori kapu között volt egy kijárat a szőlőkbe, a Zombori úttól délkeletre a Gátj lapályon és a kéri temetőnél lehetett a napnyugati ugarföldekre kijutni, a keleti oldalon a régi Zentai úti temetőt északon határoló utca vezetett a Tuki ugarokba, a mai Lošinji utca tájékán volt a Halász kapu, a Szegedi szőlők a mai Zmaj—Hrastovói utca vonalán voltak elérhetők. Északon a szerb temetőnél haladt egy „út a szőlőskertek között” kifelé. A szőlők közötti legelőföldekre a Csorda út vezetett. A távolsági és a határba vezető utak kijárati pontjai a tőkés városfejlődés során nagyon fontos szerepet kaptak.

A kijelölt városterületen belül az utcahálózat rendezését zömmel 1788—1796 között végezték el. Ezekkel a munkálatokkal párhuzamosan a telekelhatárolás is megtörtént. Az új utcák vonalainak kitzúzése nem ütközött különösebb nehézségekbe, a meglévő utcák egyenesítése, szélesítése, meghosszabbítása sem okozott nagyobb gondot, a korábbi halmazos építkezési mód nyomainak eltüntetése azonban csak a zsákutcák létesítésével volt megoldható. Az utcahálózat rendezését a nagy helyet lefoglaló szárazmalmok is akadályozták, ezért kihelyezésük a városárkon kívülre égetően szükségessé vált.

A lehatárolás után a belterületet négy kerületre osztották. Ezek voltak a város első közigazgatási szerepkörű területi egységei. Az I. kerület (747 házhellyel) a Szegedi úttól délre a Zenta és a Bajnát városrészeket foglalta magába. Kér és Gát területét a Zombori útig a II. kerület ölelte fel (857 házhely). A kettő között a határ a Matija Gubec utca volt. A III. kerület (609 házhely) a történeti városterületre

és a szerb negyedre terjedt ki. A IV. kerület (996 házhely) a Jaszibara térségét, valamint a Bajai úti löszhátat foglalta magába.

A belterület nagysága az 1780. évi felmérés alkalmával 403,2 hektár volt, 1790-ben, amikor a keleti határt kiigazították, a városterület 470,2 hektárra növekedett. A funkcionális területi egységek nagyságára vonatkozóan 1780-ból vannak adatok. Ekkor a város területe rendeltetés szerint a következőképpen oszlott meg hektárokból kifejezve:

házak a telkekkel	226,8
utak és utcák	48,2
vizek	6,3
szabad házhelyek	121,8

A szabad házhelyek az összterület 30,2%-át képezték. Beépítetlenek voltak még a vízfolyások völgyei, a Jaszi- és a Rogina bara, a Zombori és a Bajai kapu környéke. A beépítettnek számított területeken is voltak azonban üres telkek, kisebb-nagyobb hézagot képező telekcsoportok. Így a XIX. századi városfejlődés alapirányát a városterület laza beépítettsége szabta meg.

II. AZ ALAPRAJZ FEJLŐDÉSE A XIX. SZÁZADBAN

1. AZ EGYSÉGES VÁROSTERÜLET KIALAKULÁSA

Az előző század végén történt nagy városrendezés során a tervező mérnökök megrajzolták Szabadka új utcahálózatát, amely azonban igen hézagosan volt beépítve. A század első felében ennek a megadott keretnek a feltöltése történt meg, az elképzelt utcák házak építésével reális térbeli képződményekké alakultak. A városárok által határolt terület fokozatosan besűrűsödött, a korábbi önálló halmazos településmagok összenőttek, miáltal létrejött az egységes, összefüggő várostest. A zavartalan építkezéseket a nagyméretű terepszabályozási munkálatok tették lehetővé. A mocsarakat lecsapolták, a vizenyős laposokat feltöltötték, a vízfolyásokat szabályozták és árkosították, a csapadékvíz levezetésére árkokat ástak, ha szükség mutatkozott, az utcákon töltéseket húztak. Egyik legnagyobb méretű ilyen munka a Jaszibara területének és környékének rendezése, továbbá a vízlevezető árokrendszer kialakítása volt. A munkálatok zöme 1840 és 1844 között bonyolódott le Tóth Sándor mérnök tervei és irányítása alapján.

Jelentős területek szabadultak fel ilyen módon és váltak lakhatóvá. A besűrűsödés és a településrészek összenövésének folyamata a század hatvanas éveiben meglassult, mivel a városépítési tevékenység súlypontja az új vasútállomás környékére tevődött át. Az összenövés fő övezetei — a Jaszibara környéke, a Gáti vízfolyás mente, a Mlaka vízenyős laposa — még napjainkban is hézagosabb, levegősebb beépítésűek. Az alacsonyabb fekvésű völgyek megszállásával párhuzamosan a magasabb lösztérzíneken is folyt a terjeszkedés. Beépült a Gaj utca és a városárok közötti területsáv, továbbá a Sándori kapu környéke. A besűrűsödés folyamatát a házak számának alakulása, valamint a telkek gyarapodása jól szemlélteti.

Év	Házak száma	Év	Házak száma
1802	3671	1831	4863
1817	3919	1844	5148
1820	4000	1862	5534

Amint látható, az eltelt 60 év alatt a házak száma 1863-mal szaporodott, ami 50,8%-ot jelent. A telkek száma az 1840. évi felmérés szerint 5468 volt (16. A. 4 — Aec. 1840), ezzel szemben 1799-ben 3209 telket tartottak nyilván. Négy évtized alatt, részben üres térségek telkesítésével, részben a meglévő telkek felaprózásával, 2259 új telkek keletkezett, ami 70,4 százalékos növekedést jelent. A telkek ilyen nagymérvű elszaporodása elsősorban a meglévő telkek felosztásával, feldarabolásával magyarázható. Tóth Sándor mérnök az üres telkek összeírása után jelentést tett a városi hatóságoknak (Történelmi Levéltár, 20. C. 229 — Aec. 1844), melyben közli, hogy a Mlakán még 135, a második kerületben 147, a harmadikban 48, összesen 330 üres telkek (6%) van.

A besűrítés és a telkesítés folyamatában igen jelentős méretű tervszerűséget vehetünk észre. Ebben az időben a város két kiváló mérnöke, Tóth Sándor és Aradszky Gábor, beltelkek összeírása alapján elkészítette a telekkönyvet, amely 48 vastag kötetből állt. Ez a hatalmas munka 1840-ben fejeződött be. Minden házhelynek külön lapja van, amelyen a telkek rajza és a nagyságra vonatkozó adatok találhatóak. Ez a várostörténet számára felbecsülhetetlen értékű dokumentum szolgált alapul az 1878. évi telekkönyvek felfektetéséhez, melynek kissé módosított változatait még ma is használjuk. Ugyanabban az évben készült el egy várostérkép is. Az alaprajzi fejlődés e fontos adatforrásának hiányában az esetleges utca-

hálózati változásokra csak következtethetünk. Erről a térképről közölte le Iványi István a város belterületére vonatkozó statisztikai adatokat. (Iványi, 1892. 640.) A térképen a területi nagyságok négy-szögölekben vannak kifejezve, melyeket a könnyebb használhatóság kedvéért átszámítottam hektárookra. Ezek szerint a város egyes tér-elemeinek nagysága 1840-ben a következő volt:

A beépített lakterület (házak és udvarok)	426,5 hektár
Közlekedési felületek (utcák, terek)	105,19
Baromvásártér	25,88
Városi epreskert	9,38
Rogina bara	6,33
A Jaszibara posványos része	0,89
Vízlevezető árkok	3,29
A várost bekerítő száraz árok	3,22
A zentai, kéri, bajai és a szerb temető	10,63
Ismeretlen rendeltetésű terület	36,00

A város belterületének teljes nagysága 627,31 hektár (1 742 535 öl) volt. A városárokkal övezett területen kívül, de arra szervesen rátapadva helyezkedtek el a temetők és a városi epreskert. A részletesen kimutatott rendeltetési területek alapján arra következtethetünk, hogy a városban ebben az időben a második munkahelyöv kialakulása még nem kezdődött meg.

A polgári forradalom és a Bach-korszak éveiben a besűrűsödés és a telekosztódás folyamata észrevehetően lelassult, annak ellenére, hogy a népesség alakulásában gyors változások történtek. A város területét 1829-ben nyolc közigazgatási kerületre osztották, amelyek egészen a szocialista korszakig megmaradtak. Kerületek szerint 1862-ből Iványi közöl egy kimutatást (Iványi, 1892. 255.) a házak és a lakosság számáról. Ennek alapján az átlagosan egy házra jutó lélekszámot is meg lehet kapni. Az adatokat az alábbi táblázat tartalmazza.

Kerület	Házak	Lakosság	Egy ház/fő
I.	508	3467	6,82
II.	851	4234	4,97
III.	899	5942	6,60
IV.	621	4533	7,29
V.	1053	7620	7,23
VI.	724	5233	7,22
VII.	359	2896	8,60
VIII.	519	4457	8,58
	5534	38 382	6,93

A város legsűrűbben lakott két kerülete a VII. és a VIII. kör volt, ahol a házállomány 15,8 százalékában a lakosság 19,2^o/_o-a lakott. A II. körben viszont a házállomány 15,3^o/_o-át a lakosság 11°/_o-a lakta. A 1844 és 1862 között eltelt 18 év alatt 386 ház épült, ami csak 7,5^o/_o-os növekedést jelent. Ezek a jelek arra mutatnak, hogy a század második harmadában a város lakható területe az adott földszintes és hízagos beépítési rendszer mellett feltöltődött és egyes részeiben zsúfolttá is vált.

A városárkon belüli térség két része maradt csak még üresen: a baromvásártér és a Rogina bara. Az előbbi másfél évszázadon át volt a város egyik legfontosabb gazdasági funkciójának színtere, az utóbbi pedig a védelmi szerepkör egyik biztosítója volt. Szabadka a marhaexport egyik országos jelentőségű központja volt, marhavásárai messze földön híresek voltak. Az eladott jószágot lábbon hajtották Bajáig a dunai átkelőhely felé. Ezért került a baromvásártér már a XVIII. században a Bajai és a Halasi út között elterülő tágas térségre. A vasútépítések után a marhahajtás kora lejárt és a megváltozott gazdasági körülmények között a baromtenyésztés is elveszítette korábbi jelentőségét. Mivel a vásárokat 1890-ben kihelyezték a Zombori kapuhoz, a baromvásártér kihasználatlan maradt, telkesítésre azonban kiválóan megfelelt, de az építkezések hosszú ideig elkerülték, mert az érdeklődés középpontjába a közlekedési és ipari funkciót kapott területek kerültek. A Metohijai, Halasi, Mihanović, Filipović, Cesarec, Marulić utcák és a Bajai út által bezárt telektömbök csak századunk hatvanas éveiben épültek be teljesen. Ezzel szemben a Rogina bara térsége a századvég legnagyobb városi építkezőhelye lett.

2. A MODERN VÁROSKÖZPONT KIALAKULÁSA

Hasonlóan más városokhoz, a vasút megjelenése Szabadkán is gyökeres változásokat hozott minden téren, és hatása az alaprajzi fejlődésben is megnyilvánult. A vasúti pályaudvar közelében felépülő új városrész lett az iparosodó város korszerű településközpontja.

A vasútépítési munkálatok megkezdését a munka nélküli napszámok, a telektulajdonosok, a pénzemberek, a kereskedők, a földbirtokosok egyaránt várták. Az építkezések 1864 tavaszán kezdődtek és öt év múlva indult meg a forgalom. „Az első vasúti vonat 1869. szept. 11-én jött által Szegedről; egész csendben és ünnepélyességek nélkül adatott át a közforgalomnak az alföldi vasút.” (Iványi, 1886. 542.) A Szeged—Szabadka—Zombor közötti 101 km hosszú szakaszt a következő évben Gombosig hosszabbították meg, majd 1875-ben

Szlavónián át Brodig, Bosznia kapujáig nyomult az alföldi vasút. Ezáltal Bosznia, Szerémség, Szlavónia és az Alföld között nagyméretű árucseré vált lehetővé. A pest—zimonyi vasút 1883-ban érkezett Szabadkára. Ez északon Pest és Bács felé teremtett jó kapcsolatot, délen pedig Szerbia felé. Két évvel később Bajára is elkészült a vasút, melynek közvetítésével Bánát és Bácska közvetlen érintkezésbe került a Dunántúllal. A fővonalak megépítése után a helyi jelentőségű vonalak következtek Zenta és Cservenka irányába.

A vasúti pályaudvar megépítésével a Rogina bara végleges eltüntetése sem túrt halasztást. A beépítés folyamatát az érdeklődő kortárs izgalmaival Iványi István írja le részletesen. Ezen a helyen inkább az utcahálózat kialakítására készült tervek ismertetéséről lesz szó. A Rogina bara beépítésének lehetőségeivel száz éven át foglalkoztak a város mérnökei, mert a vízimunkálatokkal egybekötött utcahálózati probléma megoldása elsődrendű szakfeladat volt számukra.

Az első és egyben a legátfogóbb, legcélszerűbb megoldásokat tartalmazó tervet Wüstinger József külföldön tanult, széles látókörű városi mérnök készítette el 1822-ben, miután az előző évben az általa készített terv szerint megkezdődött a mocsár lecsapolása. A terv a szárazmalmok kihelyezésével kapcsolatban készült, amelyek a telektömbök közé ékelve nagymértékben akadályozták az utcavonalak kialakítását. A városterület keleti oldalán — a városárok részleges megvonása következtében — a peremvonal bizonytalan futású, határozatlan volt. Ezt a zilált helyzetet akarta nagyvonalú elképzelésével rendezni Wüstinger mérnök. Sajnos, a mai szemmel is kitérőnek minősíthető, sőt napjainkban is alkalmazható megoldásokat tartalmazó elképzelések sohasem valósultak meg.

A terv lényege egyszerűsítve a következő: A lecsapolt mocsár és a sovány homoki földek helyén kialakítani egy új városrészt szabályos utcahálózattal és telektömbökkel oly módon, hogy az szerkesen hozzákapcsolódják a régi városterület utcáihoz — ez volt Wüstinger elképzelésének alapvonása. A Csorda út és a Majsai út között, a bonyolult szerkezetű régi városrészhez kapcsolva két, egymással párhuzamos utcát kívánt megépíteni; a belsőt a lakóházak, a külsőt a szárazmalmok számára. A három távolsági utat a városközpont kizárásával kötötte össze. Ezáltal a Majsai, a Szegedi és a Zentai út között a városközpontot tehermentesítő forgalom alakulhatott ki. A XVIII. század végén épült töltésúttal (ma Đuro Đaković utca) párhuzamosan Wüstinger három széles utcát tervezett, amelyek — a Majsai úttól kiindulva — átszelték a Szegedi utat és a Zentai útnál fejeződtek be a mai Lošinji utca tájékán. Az elgondolás szerint a három hosszú, párhuzamos utcát rövid keresztutcák tagolták volna: egy a Jovan Jovanović Zmaj, egy a Boško Vujić, egy pedig a Sonja Ma-

rinković utca vonalának folytatásában. A hosszú, keskeny telektömbök 380 terjedelmes házhelyet foglaltak magukban, melyek számát szükség esetén felezéssel kétszeresére lehetett volna emelni. A 44 szárazmalom helye a Majsai út tájékán a legkülső utcában volt kijelölve. Ez ideig fel nem derített okok miatt — alighanem a magas kivitelezési költségek játszhattak közre — a tervet a városi hatóságok elvetették és Wüstringert egy újabb terv elkészítésével bízták meg. Egy év múlva, 1823-ban a terv már el is készült és jelentősen leszűkített területtel, a Rogina barának és közvetlen környékének a rendezésével foglalkozott. (9. ábra.) Fél évszázaddal később Wüstringer elképzelései megvalósultak. Az általa megrajzolt utcák és telektömbök megjelentek a város alaprajzi szövetében és ma is a város központjának legfontosabb kereskedelmi, forgalmi ütőereit képezik, ahol a legmagasabb rangú igazgatási és kulturális létesítmények épületei helyezkednek el. Az eredeti terv szinte teljes egészében megvalósult, és a századvégi építkezések folyamán mindössze egy utcával bővült. Az Aranyköröszt (V. Karadžić) utca és a töltésút között ugyanis feleslegesen hosszú telkek nyúltak volna el. A roppant gyorsan felzökő telekárak idején az ilyen telekbeosztás nem lett volna gazdaságilag indokolt, ezért a két utca között, az akkori Sípos utca folytatásában még egy utcát nyitottak (a mai Engels utca). A századforduló tájékán a nagy építkezések befejeződtek, és ezzel Szabadka alaprajza újabb bővítménnyel gazdagodott (10. ábra), amelyhez keletről a gyorsan növekedő vasúti pályaudvar tapadt számos berendezésével. A múlt században tehát a város területi bővülése a peremvonal keleti oldalán volt a legnagyobb méretű.

A Rogina bara eltüntetésével lezárult a térbeli szerkezet megformálódásának első fontos szakasza. Ez a fejlődési fázis két évszázadon át tartott. A XVIII. században a város területe a kijegecesedési mag körül gyorsan felduzzadt, szétterült. Ezzel szemben a XIX. századi fejlődésre, a felhalmozódott városképző gazdasági és társadalmi erők hatására, a megadott városkeret feltöltése, besűrűsödése, a belső érés és a modern városközpont kialakulása volt jellemző. A térbeli alkat megformálódása, a település alakja és peremvonalának jellege az eddigi fejlődés során a térszíni viszonyokhoz igazodott. A város helyét, alakját, a terjeszkedés irányait az ősi térszint átszelő holocén völgy csapásiránya és méretei befolyásolták döntően, amelllett vízrajzi objektumok településformáló hatása is nyilvánvaló. Ezért volt a városnak északnyugat—délkeleti fekvési iránya, hosszúkás, délkelet felé elkeskenyülő alakja. Mivel a tudatos városrendezés és a jogi intézkedések határozott gátat szabtak a szétfolyó, alaktalan terjengőségnek, a városperem vonala élesen elkülönítette a belterületet a külterületi szántóföldektől és a rajtuk kialakult tanyavilág-

tól. A városfejlődés következő szakaszában a városárok által közrezárt terület már nem tudta befogadni a növekvő lakosságot, amely kénytelen volt azon kívül megtelepedni, a városárokkal bezárt alaprajzi egység azonban a mai napig is felismerhető az erősen negrövedekett várostest alaprajzi szövetében.

III. A VÁROS TERÜLETI NÖVEKEDÉSE A KAPITALIZMUSBAN

1. A VÁROSPEREMI LAKÓTELEPEK ELSZAPORODÁSA

A XIX. század végén Szabadka a tőkés fejlődés útjára lépett. A funkcionális szerkezet gyökeres átalakulását gyors iramú területi növekedés kísérte: megkezdődött a második lakóhelyöv és a második munkahelyöv kialakulása. A területi növekedés magját a városárok által közrezárt beépített terület képezte. A tőkés gazdaság első szárnypróbálgatása idején beépült a vasúti pályaudvar környéke. Ezt követően, a századforduló tájékán, egy nagyméretű, tartósan mozgásban levő terjeszkedés indult meg a városperemi részeken. A felduzzadt népességű Szabadka átlépte a százados mezsgyét képező városárkot és ránőtt a belső legelőkre, szőlőföldekre, kertekre és szántóföldekre. Ugyanis a földszintes beépítésű belterület a telkek nagyarányú felaprózódása ellenére sem volt képes több lakost befogadni, a horizontális tágulás tehát szükségessé vált.

A kapitalizmus korában nagy erővel meginduló városnövekedés egészen szemlélve tervszerűtlen volt. A korábban határozott peremvonal most felbomlott, szabálytalan formákban nyomult előre sziget-szerű alakzatokra és nyúlványokra szakadozva. A tőkés fejlődés idején, lakótelepek, magános házak vagy házcsoportok formájában a város messze kitolta előőrseit a határba és elvegyült a belső határ gyorsan elszaporodó tanyáival, a rohamos tágulást azonban semmiféle átfogó terv nem terelte megfelelő irányba. A mérnöki tervezés esetenként a lakótelepek helyválasztásánál, de főleg azok utcahálózatának kialakításában nyilvánult meg. A helyválasztás igen gyakran a tőkés telektulajdonosok érdekeitől függött. A gyorsan elszaporodó lakótelepek a nagy térigényű ipari és közlekedési létesítmények közelében, a városi kapuknál, vagy a távforgalmi utak mentén keletkeztek. Egyesek a városárookra közvetlenül ránöttek, ahhoz tapadtak, más telepek attól távolabb helyezkedtek el.

A nagy területi növekedés kezdeti évtizedének elején, 1890-ben a belterület lakossága a következő módon oszlott meg kerületek szerint:

Kerület	Házak száma	A lakosság száma	Ház/fő átlagosan
I.	513	4399	8,57
II.	779	4826	6,19
III.	1019	6008	5,89
IV.	655	4273	6,52
V.	1102	6697	6,07
VI.	757	5548	7,32
VII.	380	3177	8,36
VIII.	503	3645	7,24
	5708	38 573	6,75

(Iványi István, 1892. 255. — a házak lakottsága nélkül.)

Húsz év múlva, 1910-ben a belterületi népesség száma 46 762 volt, a tőkés korszak vége felé pedig elérte az 50 193-at (1941). Az első, két évtizedes időszakban a növekedés gyorsabb ütemű volt, a következő három évtizedben pedig teljesen lelassult. A fél évszázad alatt a népesség 30,12%-kal (11 620 új lakossal) szaporodott. A lakóházak szaporodásának üteme ennél jóval gyorsabb volt. A visszacsatolt Sándor területét figyelmen kívül hagyva, a házak száma 2990-nel gyarapodott (52,4%), azzal együtt pedig a növekedés még nagyobb méretű volt (57,4%). A számadatok arra utalnak, hogy a meglévő házak zsúfoltsága bizonyos fokú csökkenésének, levezetésének folyamatával állunk szembe. A Sándor jogi helyzetében történt változások, valamint a tényleges terjeszkedés alapján Szabadka területe keréken 520 hektárral növekedett (82,90%). A városárok északnyugati vonalára települt házsorokat, valamint a délnyugati oldalán létrejött telepeket közigazgatásilag a szomszédos (III., IV., V., VI., VII., VIII.) kerületekhez sorolták be, a keleti oldalon pedig, ahol legintenzívebb volt a terjeszkedés, három új kerületet szerveztek. A Kőrösi úttól északra eső rész lett a IX. kerület, a Kőrösi és a Szegedi út között helyezkedett el a X. és a Szegedi úttól délre a szegedi vasútig a XI. kerület. Sándor falu Szabadka belterületének közvetlen közelében helyezkedett el, de jogilag a vármegyéhez tartozott, ezért a város felvetette a falu visszacsatolásának kérdését. Végre hosszú után-

járással sikerült elérni azt, hogy az 1904. évi XIX. törvénycikk ki-
mondta a visszacsatolást. Ezután Sándor Szabadka egyik külvárosa-
ként szerepelt mint a város XII. kerülete.

A városárok északnyugati vonalán a század elején beépült három
telektömbbel a Majsai szőlőknek a Paja Marganovič utca és a zom-
bori vasút között elhelyezkedő része. A Halasi szőlőkben kialakult
lakótelep a városárok, a zombori vasút és a szerb temető közötti tér-
ségen foglalt helyet. Őt, egymással majdnem párhuzamos utcája a
szőlőkbe vezető utak irányát követi. Közéjük hosszú, keskeny te-
lektömbök iktatódnak, melyek telkein a tőkés időszak végén kb. 90
ház állott. A további terjeszkedésre a Március 27., a Szarajevói utca
mentén van lehetőség északi irányba.

A Nagyréti lakótelep (Csutkafalu) a régi Halasi út (Kozarai utca)
és a kaszárnya közötti területen létesült. A Kozarai utca és a Felső-
sánc (Szép Ferenc) utca között, apró szőlőföldeken spontánul fej-
lődött a telep keleti része. A kaszárnya vonalához tapadó nyugati rész
mérnöki tervezés eredménye, melynek utcái már az 1901. évi város-
térképen fel vannak tüntetve. Idővel a telep a zombori vasúton túl
északon még négy utcával bővült. A kapitalizmus végén 160 házzal
volt beépítve.

A mai Zorka-telep elődje 1910 tájékán létesült az elemi iskola
és a vegyipari üzem főbejárata közötti vonalon, mellyel szemben
később a Halasi út másik oldala is benépesedett.

A városárok délnyugati peremén, a Bajai és a Zombori út kö-
zött a Bajai szőlők területébe nőtt bele a város. Ez a lakótelep mér-
nöki terv alapján indult fejlődésnek, utcái az 1901. évi térképen már
láthatók. Az Erdélyi (Šandor Đalski) és a Huszár (Marko Kraljevič)
utcák folytatásában, a szőlőkbe vezető utak mentén létesült három
rövid utca a városárkot derékszögben érinti. Később a telep a Bajai
út felé további három utcával bővült, és a Bajai út mellett is épülni
kezdtek a házak. A fejlődési szakasz vége felé ebben a térségben
160 ház állott. A Prokesch Mihály-féle téglagyár mellett is keletke-
zett egy kisebb telep 20—25 házzal (Porcelánfalu).

A Zombori kapu közelében szintén megindult a bővülés. A Gáti
lapos (Téglavető lapos) a régi várostesttel összenöve két párhuzamos
utca mentén beépült (Velebit, Kukuljevič utca). Az építkezés már az
1890-es évek folyamán megkezdődött.

Kis-Bajmok kialakulása a század elején kezdődött, amikor Hon-
kó-telep néven szerepelt. Utcáinak kijelölése mérnöki terv alapján
történt. Az 1901-es várostérképen az utcavonalak a Zombori és a
Sziváci út mentén már fel vannak tüntetve a vásártérből kiemelkedő
száraz löcsztérszínen. További bővülése a lóvásártéri elemi iskola épü-
lete felé és a Sziváci út keleti oldalán történt. Városközeli fekvése

miatt gyorsan benépesült és a két világháború között újabb utcákkal bővülve rendes külvárosi teleppé fejlődött. A marhavásártér déli oldalán folyamatos terjeszkedéssel két utca beiktatásával Kis-Bajmok a Vucsidol házsoraihoz kapcsolódott. A kapitalista időszak végén ebben a külvárosban hozzávetőlegesen 300 lakóház volt. (11. ábra.)

A Kéri lakótelep első csirái szintén a kapitalizmus idején jelentek. A Vucsidolhoz tapadva, a Jarnević utcához derékszögben simulva öt rövid utca sorakozott kb. 45 házzal. A kéri temető árkan kívül két utcában és a temetőre néző sorban 33 ház épült fel. A Csutkafalu házai a Pacséri út kezdetén, a régi szérűhelyen épültek fel. A városárok délkeleti oldalán a kedvezőtlen terepviszonyok és az építkezés nehézségei miatt az akkori műszaki fejlettségi szinten nem kezdődhetett meg a terjeszkedés. A Palicsi-tó lassan kiszáradó, vizegyes medencéje csak napjainkban épül be, korábban a délkeleti irányú terjeszkedésnek természetes akadálya volt. Ezen a vonalon mindössze egy helyen létesült lakótelep — a zentai temető mellett, a Bajnát löszhát legdélibb peremén.

2. SÁNDOR KÜLVÁROS NÖVEKEDÉSE

Sándor területe Szabadka belső határához tartozott. Alighanem egy ismeretlen középkori falu határáról van szó. Közlekedéscsopordrajzi szempontból a múltban igen fontos terület volt. Itt ágazott el a zentai, csantavéri, péterváradai és a békovai út. A falu telepítését Ürményi Mihály rendelte el 1782-ben. Menetét Iványi István körülményesen leírta: a telepítés 1786-ban kezdődött és sok porlekedés után 1802-ben fejeződött be.

Egy 1788. évi határtérképen Sándor mai főutcáján két sorban 34 ház van feltüntetve. Két évvel később Sándorban már 55, 1793-ban pedig már 78 ház volt. A telepítés alkalmával a faluban 100 telek került kiosztásra, amelyek a későbbi aprózódás folytán megoszlottak. A lakosság számának alakulását az alábbi adatok szemléltetik.

Év	Népességszám	Év	Népességszám
1869	1233	1900	1471
1880	1189	1910	1589
1890	1513	1941	1172

A falu lakosság száma gazdasági okokból kifolyólag igen erős ingadozásoknak volt kitéve, a tőkés korszak nagy gazdasági válsága után pedig tartósan csökkent. Sándor XVIII. századi településmagja négy nagy, két kisebb telektömbből, két párhuzamos és egy keresztutcából, továbbá négy szélső házsorból állott. A főutcát a Csantavéri út egy szakasza képezte, az ettől keletre elhelyezkedő utca (Vojislav Ilić u.) folytatásában Békova felé vezetett az út. A keresztutca (Aksentije Marodić u.) keleti végén egy széles földút vezet tovább, amely a Zentai útba kapcsolódik. Ez a településalakzat a tőkés termelés idején maga is mint a területi növekedés magja szerepelt. Sándort is körülvelték az apró lakótelepek és alaprajzi bővítmények.

Századunk elején keletkezett a cservenkai vasút és a régi topolyai út között a három telektömbből és a két utcából álló Szerezla lakótelep. Az 52 házhelyből a második világháború végén már csak négy nem volt beépítve. Az első világháború után a Verusics utca és a vizenyős tómedence közötti magasabb fekvésű keskeny területsáv is telkesítés alá került. Szalagtelkek kiszabásával és egy zsákutca nyitásával (Milovan Glišić u.) 38 házhelyet lehetett áruba bocsátani, melyek közül mindössze nyolc épült be. A telkesítés a Kutuzov tábornok (Szélső) utca keleti oldalán is megtörtént, a házak építése azonban nem kezdődött meg. A falu déli részén a területi bővülést a vasútállomás létesítése és az ipari üzemek telepítése indította meg. Az állomás közelében, a békovai út és a vasúti töltés közötti térségen öt utcában összesen 63 telket irányoztak elő a tervezők, melyek közül 45 be is épült. A vasútállomástól keletre két nyugat—kelet irányú utcában (a mai Strazilovói és Kamenicai utcák) 55 ház épült, 12 telek pedig még üresen állott a második világháború vége felé. A nép tréfásan Silom selo néven emlegette ezt a lakótelepet. A mai Stanoje Glavaš és az Ivan Turgenyev utcák szintén a tőkés korszakban keletkeztek a Csantavéri úton a két temetővel szemben. Fésűs beépítésben a két utcában 36 ház épült. A falu nyugati oldalán a Jovan Paču és a régi topolyai út közötti térség szintén fel volt már parcellázva, beépítése azonban nem történt meg.

Sándor mintegy 180 éves fejlődése három szakaszra bontható. Az első időszak, amely több mint száz évig tartott, a vármegye joghatóságának idejét öleli fel. Ebben az időben a nagyvárostól elszakítva, Sándor mint agrártelepülés tengődött. Fejlődésének második időszaka a tőkés termelés idejére esik. Ekkor mint Szabadka külvárosa iparosodni kezd és lakóvárosi jellege is egyre jobban kibontakozott. Végül a szocializmus építésének korszakában Sándor mint a városterület szerves része rohamos fejlődésnek indult.

3. A KERTVÁROS KIALAKULÁSA

A szabadkai Kertváros kialakulásának kevés köze van a századvég divatos kertváros-mozgalmához. Angliában 1885-ben megalakult a Kertváros és Várostervező Társulat, amely a széles közvéleményre támaszkodva mozgalmat indított az ún. kertvárosok létesítése érdekében. A kertvárosok építésének modern építészeti elveit, mint ismeretes, Ebenezer Howard (1850—1928) fogalmazta meg. Elgondolása szerint a kertváros biztosítson levegőt, napfényt és megfelelő nagyságú zöldterületet a lakosságnak. A beépítésre a nagyobb telkek felhasználása, a kertés, családi házas, földszintes vagy többszintes építkezés és a kisebb laksűrűség jellemző. A növekvő iparosodás hatására a századforduló tájáig nem egy hazai városunk mellett épült kertés lakótelep. A szabadkai Kertváros több kisebb lakótelep egyesüléséből kialakult városrész, amely nagyságára nézve a tőkés korszak végén már vetekedett a városárokkal övezett XVIII. és XIX. századi belterülettel.

Kérdéses még, mely területet kell értenünk a Kertváros elnevezés alatt. Erre többféle feleletet lehet adni, aszerint, hogy a városfejlődés melyik időbeli szakaszáról van szó. A század eleji Kertváros településmagjai szétszórtnan helyezkedtek el nagy területen, a későbbi évtizedek Kertvárosa kompaktabb beépítésű és még nagyobb területen helyezkedett el, mint a korábbi kis lakótelepek. A statisztikai adatok felhasználása kedvéért a jelen esetben a Kertváros fogalma alatt a volt IX., X. és a XI. kerület területét értjük. Ez a terület felöleli a Majsai szőlők egy részét, a Szegedi szőlőket teljes egészében, a Petraševa česma határrész egy darabját, valamint a Tuki ugarok északnyugati peremét, továbbá a Kis-Radanovac (Kukoricaföldek) térségét. Szűkebb értelemben a Kertváros alatt csak a Szegedi szőlők lakóházakkal beépített területét kell érteni. Az 1887. évi Karvazy-féle határtérképen a Szegedi szőlők a Kőrösi út, a Kukoricaföldek, a Tuki ugarok és a vasúti személy- és teherpályaudvar között helyezkedtek el. A Kukoricaföldek felé határvonalat a mai Banijai, a Tuki ugarok felé pedig a mai Đorđe Natošević és a Lošinji utca képezte. Ennek a területnek majdnem a közepén haladt kelet felé a Szegedi út, amely később gerincét képezte az új városrésznek. A beépítés előtt a homokon apró szőlőföldek sorakoztak a keskeny és kanyargós utak mentén, amelyek a Szegedi és a Kőrösi útról ágaztak le és nyomultak be szeszélyesen a parcellák közé. Ezek egy részéből szabályozási munkálatok során utcák lettek.

A második lakóhelyöv kialakulása a Szegedi kapu környékén indult meg. Az első lakóházat Iványi István adata szerint Tipka Antal tanár építette 1890-ben. A Szegedi utat 1889-ben kikövezték és fasorral

ültették be. A következő években a Majsai párhuzamos út (Jovan Mikić u.), a Tuki párhuzamos út (Pap Pál u.) és a Szegedi út mentén intenzívebben is megindult az építkezés. Érdemes megjegyezni a kezdeti állapotot: 1897-ben a Majsai párhuzamos út mentén 9, a Tuki párhuzamos úton 13, a Szegedi út mindkét oldalán összesen 24 lakóház állott. (Egy 1897. évi helyrajzról leolvasott adatok — Történelmi Levéltár 3.1.1.12.)

Századunk elején az egyéni építkezéssel párhuzamosan gyorsan elszaporodtak a lakótelepek. A városközpont közelsége miatt a kialakuló kertvárosban a telekárak magasra szöktek, ami jelentős méretű telekspekulációhoz vezetett. A szőlőbirtokosok földjeiket házhelyeknek adták el. Az is előfordult, hogy a pénzemberek a várostól olcsón vásároltak földeket és azokat felparcellázva nagy nyereséggel adták tovább. Gyakori volt a nyereszkesedésnek az a módja is, hogy a pénzemberek — hasznos értesülések birtokában — idejében felvásárolták az eladásra kínált szőlőtelkeket és azokat később magas áron értékesítették. A lakótelepek zöme két hullámban, 1890—1914 és 1920—1930 között keletkezett. A századforduló tájékán létesült a Reinitz-falu két utcájával és három telektömbjével, amelyek már az 1901. évi térképen be vannak rajzolva. A telep 90 telkén 1943-ban 79 lakóház állott. A Bleszák-telep (a mai Kosztolányi utca) valamivel később keletkezett. Bleszák építész 1910-ben vette meg a területet, melyet házhelyek számára felparcellázott. Hasonló módon és szinte ugyanabban az időben épült ki a Nagy Ferenc-telep (a mai Marija Vojnić u.). A kisebb Mucsi-telep a villanytelep nyugati oldalán létesült (Ivan Meštrović u.) egy pénzember földjén. Így keletkezett a Kőrösi úti telep is. A világháború utáni évtizedben a SAND-pálya mögött két telektulajdonos földjén létesült egy újabb lakótelep. Két utcáját kistisztviselők, iparosok és jobban kereső gyári munkások népesítették be. A Purgl-kerttől keletre elterülő felparcellázott Vermes-föld beépítése 1928 táján indult meg. Ebben az időben kezdődött az újonnan kiszabott Tesla utca beépülése is. A lakótelepek keletkezésével párhuzamosan a szőlőföldeken magánosan, elszórtan egyre újabb és újabb lakóházak épültek.

Az elszaporodó és mind gyorsabban növekedő lakótelepek képezték a Kertváros zárt beépítésű magjait, melyek között a szőlőföldek dűlőútjai mellett elszórtan helyezkedtek el a lakóházak. Ezek a sűrűsödési magok közötti kisebb-nagyobb üres területek vagy lazán beépített hézagok csak a második világháború után tűntek el. A Kertváros beépítettsége a tőkés korszak végén ilyen képet mutatott (12. ábra). A fő tömörülési góccok a Makk utca (Hrastova u.) és a Kőrösi út közötti térségen, a Miasszonyunk (Aleksa Šantić) utcában, a Purgl-kert környékén, a Marija Vojnić utca és a zsidókórház

környékén, a Mihajlo Pupin utca egy szakaszán, a gyermekmenhely és a kistemplom mögötti területen (Josip Kraš, Ady Endre, Aleksa Dundić, Kis Ferenc, Kizur István, Kosztolányi Dezső utcák) helyezkedtek el. A Szegedi úttól délre, zárt beépítésű területek voltak a már említett lakótelepek, továbbá a Guritó nevű telep és a mai Chopin utca középső része.

A Kertvárostól északra a Majsai kapunál már a múlt század végén megkezdődött a tömörülés. Először a mezőgazdasági proletárok szegényes házaai jelentek meg, majd az ipari üzemek telepítése után az ipari munkások is ide építkeztek. A két világháború között a Majsai telep a vasutaskolónia csinosabb házaival bővült. A beépítés kezdeti vonalai és a későbbi terjeszkedés irányai a Majsai kaputól szét-sugárzó határba vezető utak voltak: a Csordaközi út, a Majsai út, az Öntöde (Kosta Trifković), a Szervó Mihály, a Jovan Cvijić, a Vasutas (Avalai) utca. A tőkés időszak végén a Majsai telep nagyobb beépítetlen területei a Fadrusz, Tölgyfás és az Őz utca között, a városi faraktár és az elemi iskola körül helyezkedtek el.

A tőkés világ városnövekedésének legtávolabbra kihelyezett előőrsei Radanovác területén létesültek. A mai Partizán út mellett a szegény törpebirtokosok építették fel házaikat. Két egymást követő sorban és egy benyiló mellékutcában 36 ház kapott helyet. A huszárlaktanya és a szénaraktár mögött három telektömb volt telkesítve és az Eduard Rusijan utca majdnem teljesen be is épült. A szénaraktár telekvonalával párhuzamosan haladó rövid utcákban épült fel 1942-ben az Oncsa-telep mintegy 50 lakóháza és ettől északra a Jakobcsics-lakótelep. A város keleti oldalán történt területi növekedést szemléltető statisztikai adatokat az alábbi táblázat tartalmazza.

Kerület	Nagyság kat. h.	Házak száma	Lakosság
IX.	210	478	2101
X.	255	394	2209
XI.	132	414	1916
	597	1286	6226

(Az 1941. évi népszámlálás adataiból.)

A tőkés fejlődés mintegy fél évszázada alatt a Kertváros és a Majsai telep területén tehát 1286 új ház épült, ami a város házállományának 14,3 százaléka. A házak lakottsága a kertvárosi részben

(X. és XI. kerület) igen magas volt, mert átlagosan egy házra 5,11 lakos jutott, ezzel szemben a Majsai-telepen egy házban átlagosan 4,40 lakos élt.

Végezetül nem árt, ha a városfejlődés eredményeit és helyzetét néhány adatban sűrítve összefoglaljuk. A kapitalizmus vége felé a város belterülete 1147,39 hektár nagyságú volt. Ezen a területen 8983 házban 50 193 lakos élt, vagyis átlagosan egy házban 5,58 ember lakott. A lakások száma elérte a 14 604-et, ami átlagosan egy házban 1,63 lakást jelentett. Három területegységre bontva a helyzetkép a következő volt:

Területegység	Nagyság/ha	Házak száma	Lakosság		%
I—VIII. kör	741,31	7412	42 795	—	85,3
IX—XI. kör	343,87	1286	6 226	—	12,4
XII. kör	62,21	285	1 172	—	2,3

A beépítettség mértékére a következő adatok utalnak:

Terület	Ház/lakos	Hektár/ház	Hektár/lakos
I—VIII.	5,77	10	57,73
IX—XI.	4,84	3,74	18,11
XII.	4,11	4,58	18,84

Az egy hektárra jutó házak száma mutatja a házsűrűséget. Ez mind a három területegységben rendkívül alacsony. A Kertváros laza beépítettsége szembetűnő. A házak zsúfoltsága szempontjából továbbra is a régi városterület vezetett, a Kertváros és Sándor területére vonatkozó értékek alacsonynak mondhatók. A népsűrűség értékei mind a három területegységben igen alacsonyak. Az adatok rendkívül beszédesek és figyelmeztetőek. Mindhárom mutató a további horizontális tágulás ellen és a vertikálitás sürgős fejlesztése mellett szól. Összegezve is a házsűrűségnek és a népsűrűségnek nagyon alacsonyak voltak a mutatói: a beépített városterület egy hektárjára kerekén 44 lakos jutott, ugyancsak egy hektáron mindössze nyolc ház volt található. Mindehhez még azt is hozzátehetjük, hogy a város területe a kapitalizmusban a tervszerűtlen terjeszkedés folyamán majdnem megkétszereződött.

4. A MÁSODIK MUNKAHELYÖV KELETKEZÉSE

A kapitalizmus korában Szabadkán a munkahelyek két öve alakult ki: egy belső, a város központjában, és egy külső, a városperemen. Az első munkahelyövből a centrumra erősen ráutalt létesítmények foglaltak maguknak helyet, gyakran kiszorítva a lakásokat. A centrumban megjelent a differenciált kiskereskedelem kirakatos boltjaival, a nagykereskedelem és valamennyi szállítási vállalat a maguk irodahelyiségeivel, itt kaptak helyet a kormányzati, politikai és kulturális élet középületei, valamint a hitelélet intézményei. A tömörülés a piactér, a későbbi rendezett díszter és a pályaudvar közelében épült utcákban történt. A két gócot összekötő akkori Kossuth utca a város fő kereskedelmi ütőere lett. Hasonlóan alakult a helyzet a piactéren is. A teret övező házak földszinti helyiségeit körö-körül üzletek foglalták el. Később, az üzlethálózat bővülésével a piactér szűknek bizonyult, ezért az üzletek a térre nyíló utcákba is benyomultak, miáltal azok a pezsgő üzleti élet színterévé váltak. Itt igyekeztek maguknak helyet foglalni a centrumra ráutalt kisipari műhelyek is.

A második munkahelyöv a városperemen alakult ki. Megformálódása a századforduló tájékán kezdődött. A külső munkahelyzónában a gyáripari üzemek, a nagykereskedelem raktárai, a nyersanyag- és tüzelőanyag-lerakatokat, egészségügyi, katonai és más létesítmények telepedtek meg, amelyek egyrészt menekültek a magas telekáraktól, másrészt tevékenységük nagy területet igényelt, vagy erősen rá voltak utalva a városperemen elhelyezkedő távforgalmi be rendezésekre. A városszerkezet egyéni tulajdonságaitól függően a külső munkahelyöv térbeli rendje nagyon sajátos módon alakult. A centrum közelségét nem igénylő létesítmények a városárkon kívül, a kapuk szomszédágával, a távolsági utak mentén, vagy a vasúti pályaudvar közelében kaptak helyet. Az akkor kialakult térbeli elrendezés később ugyan néhány vonásában módosult, de alapjában szinte napjainkig megmaradt.

A város északi peremvonalán kapott helyet a szerb temető és az eperkert, a későbbi városliget. A Halasi kapunál épült fel egy laktanya, itt helyezkedett el a zsidótemető és egy ideig a mohamedán temető. A Halasi út és a bajai vasút kereszteződésénél, a szelviszonyok szempontjából nagyon kedvezőtlen helyen, a Klotild Műtrágyagyár épült fel. A Zombori kapu közelében van a Bajai temető, a vásártér és egy téglagyár. A délnyugati városperemen kapott helyet a Kéri temető, és itt termelt egy téglagyár. A Sándori kapunál épült fel a kórház, a városi szegényház és egy malom. A gázgyár, a közvágóhíd, a temető, a járványkórház, továbbá két téglagyár a Zentai

kapu környékén foglalt helyet. A Bajai út elvesztette szerepét; kijáratához egy térigényes létesítmény sem települt. A város életében fordulópontot jelentő vasút forgalmi berendezései a város keleti peremére telepedtek. Érthető, hogy az ipari tevékenységgel és a szállítással szoros kapcsolatban álló létesítmények a Majsai és a Szegedi kapu körül, valamint a teherpályaudvarnál, a vámpalota közelében szaporodtak el. Csak az 1891-ben létesült bőrgyár települt egészségügyi okokból messze a Tuki ugarokba.

Az ipari üzemek tekintélyes része a fő forgalmi utak mentén, a várostestbe ágyazva helyezkedett el. Legtöbb esetben az olyan üzemek rekedtek bent a városban, amelyek kisipari műhelyekből fejlődtek manufaktúrákká, vagy kevés munkást foglalkoztató kisebb gyárrakká. A két világháború között az ipari és a szállítási vállalatok telepítése már nagyobb tervszerűséggel ugyan, de a régi nyomokon haladt. Ebben az időszakban főleg a Szegedi út déli oldalán, a mai Natošević utcában, a Zentai úton a gázgyár környékén és a Majsai kapunál létesültek új ipari üzemek. A Szegedi kapunál, a teherpályaudvar fő rakodója közelében csoportosuló üzemek és raktárak csak rövid ideig voltak városperemi helyzetűek, mert a gyors területi növekedés folytán nyugaton a kitágult városközponttal jutottak szomszédságba, mögöttük pedig a bővülő Kertváros záródott össze. A majsai híd köré csoportosuló üzemeket szintén benőtték a terjeszkedő Majsai telep házai.

A második munkahelyöv kialakulásával a városalaprajz szövevényében egy minőségileg teljesen új térbeli elem jelent meg. Az agrártársadalom városainak termőhatára elveszítette jelentőségét, szerepét a város mellé telepedett ipari munkahelyek vették át.

IV. SZABADKA TERJESZKEDÉSE A SZOCIALIZMUS IDŐSZAKÁBAN

1. VERTIKÁLIS NÖVEKEDÉS VAGY HORIZONTÁLIS TÁGULÁS?

A szocialista társadalmi-gazdasági rend a városfejlődésben minőségileg új helyzetet teremtett. Az urbanizációs folyamatok felgyorsulása számos súlyos problémát hozott felszínre. A szaporodó munkahelyek egyre több munkavállalót vonzottak a városba. A lakosság növekedésének méreteit a következő adatok szemléltetik:

1948 — 63 079

1953 — 66 091

1961 — 75 036

1971 — 88 813

A hivatalos statisztikai becslések szerint 1975-ben Szabadkának kerekén 95 000 lakosa lehetett. A népszámlálási időszak nem egészen negyed évszázadában Szabadka népessége 25 734 lakossal gyarapodott, ami 40,8 százalékos növekedést jelent. Az újonnan érkező dolgozók befogadása és elhelyezése a város egyik legégetőbb megoldandó feladata volt három évtizeden át napjainkig. Rövid idő alatt tömeges építkezést kellett lebonyolítani. Menet közben számos nehézség leküzdése mellett a korábbi alaprajzi fejlődés rendkívül súlyos örökségét is meg kellett oldani. A dilemma ismert: engedjük-e továbbra is horizontálisan terjeszkedni a várost, vagy az adott területi keretek között a vertikális növekedésre helyeződjék-e a hangsúly? A funkcionális jelleg átalakulása, főleg a nagy térigényű mezőgazdasági életforma gyors felszámolása kapcsán a város területén lehetővé vált a belterjes építkezés. Erre az épülőfélben levő közművek gazdaságos üzemeltetése és a belterületen rendelkezésre álló területek gazdaságos kihasználása szempontjából is nagy szükség volt, és van ma is. Az objektív adottságok a vertikális növekedés mellett szóltak, számos pénzügyi és szociális tényező azonban továbbra is a horizontális terjeszkedésnek kedvezett. E dilemmával kapcsolatban, amely abban az időben még nem vetődött fel olyan élesen és határozott formában, az 1952. évi fejlesztési irányterv nem foglalt el világos álláspontot, sőt úgy látszik, mintha jóváhagyta volna a további terjeszkedést, habár a belterületen volt elég magasépítkezésre alkalmas üres terület. Az 1963. évi városrendezési terv a kérdéssel kapcsolatban megkísérli a dilemma megoldását a vertikális növekedés javára eldönteni, de nem egyértelműen, határozottan, mert kompromisszumos lehetőségeket is megengedett. Az építkezési politikával kapcsolatban a terv leszögezte, hogy a város térbeli arculata az ésszerűtlen fejlődés jeleit mutatja, miért is hozzá kell látni a város egészének átfogó, belterjes átépítéséhez olyan mértékben, hogy a lakott területek népsűrűsége megkétszereződjék. Ebből az általános megállapításból kiindulva, továbbá szem előtt tartva az alaprajz korszerű közlekedésre alkalmatlan szűk szemű utcahálózati részleteit, az előregedett házállomány csekély gazdasági értékét és még számos építészeti, egészségügyi, gazdasági és városfejlesztési követelményt, a terv a XIX. századi városterület távlati átépítését irányozta elő. A többszintes beépítésre előirányzott terület külső peremvonala nyugaton a Lisinski, északon a Szép Ferenc, Travniki, Karadorde, Metohijai és Marulić utca vonalán a Veselin Masleša térig haladt. Innen délkeleti irányba a Gaj, Palmotić, Bošković és Milutinović utcán, a Forrás és a Bajnát utcán a Zentai temetőig vezetett, keleten pedig a személy- és a teherpályaudvar területével határos. Ebben az övezetben a terv szerint csak többszintes lakóházak épülhettek. A Kertvá-

rosban a terv szerint a jól közművesített Moša Pijade út mentén kell végezni a többszintes építkezést. Az újonnan kialakuló lakótelepeken a terv a kombinált földszintes és magasépítkezést irányozta elő. Az említett építkezési irányelvek szellemében a belterjes építkezés a város több pontján megkezdődött és napjainkban is folyamatban van. A vertikális városszerke történő fejlesztésével párhuzamosan a területi növekedés kezdetben szemérmesen, később egyre nagyobb lendülettel folytatódott a városperemen. Úgy rémlik, hogy a gyakorlatban ismét a horizontális tágulás javára billent a mérleg.

Az északi városperemen a 1952. évi irányterv a meglévő két lakótelep növekedését irányozta elő egészen a zombori vasútig. Később azonban a terjeszkedést hivatalos határozat leállította és csak a telepek besűrítését engedélyezte. Területi bővülést jelentett a múlt század végén szerepet veszített baromvásártér beépítése és a Zorka-telep kiépítése. A mérnöki rendezéssel kialakított lakótelep a Bajai szőlők apró földjein létesült a zombori és a bajai vasút közötti térségen. A tekintélyes nagyságú telep utcavonalai a szőlők között vezető utak irányait követik.

A területi növekedés egyik fő arcvonalát a délnyugati városperem képezte, ahol most is teljes erővel folyik az építkezés. A szántóföldek meghódításának két támadópontja Kis-Bajmok és a Kéri lakótelep. Kis-Bajmok a zombori út dékeleti oldalán nyeli a napnyugati ugarok szántóföldjeit. Ezen a térségen növekedik a Kéri lakótelep is, amelynek házai az eltelt évtizedben gomba módra elszaporodtak. A Pacséri úti telep szintén gyorsan növekedik.

Sándor a szocialista időszakban is mint önálló növekedési mag szerepelt. A fejlődés a tőkés korszak megkezdett irányait követte. (13. ábra.) Sándor déli pereméhez kilenc kisméretű telektömb tapadt. Az új utcák a békovai, csantavéri és az újvidéki távolsági utakhoz igazodva legyezőszerűen nyílnak dél felé. Nyugaton Sándor bővülése a régi topolyai út mentén történik. Északon a múltban keletkezett lakótelepek további fejlesztésével és újabb, nagy térigényű létesítmények telepítésével megkezdődött Sándor és a XIX. századi várostest területi összenövése. Az egybeolvadás folyamata jóval több tervszerűséget és anyagi befektetést igényelne. A jövő lakónemzedékeinek számára egyáltalán nem közömbös, hogy Sándor területi beolvasztása milyen térbeli elemek beiktatásával történik. A domborzati és vízrajzi elemek számos hasznos, esztétikailag vonzó megoldást kínálnak fel.

A háború befejezése után a fokozódó lakáshiány következtében a Kertvárosban elsőként kezdődött meg az építkezés. Az új utcavonalak megállapítása után a Kertváros üres telkei gyorsan benépesültek. Kis-Radanovácon, a régi kukoricaföldeken is rohamosan elszaporod-

tak a lakóházak. A Pijade út mentén a Cigánysziget lapos, vizenyős területén, többszintes beépítéssel új lakótömbök keletkeztek. Ezek folytatásában a Zeta utcáig kertés családi házak sorakoznak a párhuzamos, egyenes utcákban. A Zeta és a Šantić utca között épültek fel a Tesla lakótelep többszintes házai. Az újonnan létrejött utcahálózat a Banijai utca mentén nőtt össze a Kertváros telektömbjeivel. Az egybeolvadás öve építészeti szempontból még nincs teljesen befejezve. A Majsai telep a Szervó Mihály, az Avala és a Cvijić utca vonalán terjeszkedett gyors ütemben a Kertváros és Kis-Radanovac irányába. Az egybeépülés a Kőrösi út mentén folyamatban van. A terjeszkedés a Partizánbázisok útjától keletre is megindult és napjainkig a Bartók Béla utcáig terjedő szakaszon a telektömbök teljesen beépültek, magukba olvasztva a tőkés korszak lakótelepeit. A terjeszkedés a Devdelijai utca irányába is teljes erővel átcsapott.

Napjainkban a városárok által övezett terület utolsó beépítetlen területe is eltűnik. A Mlakai kaszálón már Könyves Tóth Mihály három, egymással párhuzamos és egy keresztutca létesítését irányozta elő még 1884-ben. A tervezett utcanyitások a következő évtizedekben tartósan napirenden voltak. Az utcák szerepelnek az 1901., az 1921. évi és a későbbi várostérképeken. Ezt a területet az 1963. évi városrendezési terv zöldterületnek nyilvánította. A hetvenes években döntés született a Harcosok sorakozója elnevezésű lakótelep és emlékpark létesítéséről. A beépítés többszintes lakóházakkal folyamatban van. A VIII. vajdasági brigád emlékútja a Kvarneri (volt Sömlyék) utca folytatásában húzódik dél felé.

Szabadka XX. századi alaprajzi fejlődésének nagy dilemmája — a vertikálitás növelése és a horizontális terjeszkedés egymással ellentétes tendenciái — napjainkban sem dőlt el végérvényesen a magasépítkezés javára. A családi házas, földszintes vagy többszintes építkezés századunk második felének derekán még előnyben részesült a többszintes, többlakásos magasépítkezéssel szemben. A városterület, nagyfokú terjengőssége és alacsony szintű beépítettsége miatt, kívánatos lett volna szűkíteni, avagy legalább a további növekedést minimálisra csökkenteni, gazdasági és egyéb okokból erre azonban a szocialista időszakban sem került sor, habár a népesség-növekedés méretei és üteme mellett a külterjes növekedést meg lehetett volna állítani, vagy legalább lelassítani. A terjeszkedés legintenzívebben a zombori, újvidéki és a szegedi távolsági utak mentén történt. Az ilyen sugaras bővülés helyett, Szabadka esetében talán ajánlatosabb lett volna a városszerekezetet és a peremvonalat javító koncentrikus tágulást választani. A Kéni lakótelep kialakítása ilyen irányban pozitív lépést jelent. A területi növekedést az új munkahely jellegű övezetek kialakítása még jobban fokozta. Természetesen

ezt a terjeszkedést semmiféleképpen sem lehetett elkerülni, mert az ipari létesítmények kitelepítése az első lakóhelyövből szükségessé vált. Ezért már az ötvenes években megkezdődött a nagy térigényű létesítmények területi elosztásában mutatkozó hiányosságok felszámolása. A tervszerű átrendezés során a légszennyeződést okozó üzemek kitelepítését és az új ipari negyedek kialakítását párhuzamosan oldották meg. A kitelepítés viszonylag zavartalanul és nagyobb épületvesztés nélkül ment végbe, mert a kis befogadóképességű, elavult és korszerűtlenné vált munkacsarnokokat különben is újakkal kellett volna felcserélni. A szabadkai ipar megfiatalítása tehát az üzemek tömörítésével és korszerű ipari negyedek kialakításával járt együtt.

A város három évtizedes területi növekedése a rendelkezésünkre álló statisztikai adatokból nem tűnik ki világosan. Ugyanis a belterületnek nyilvánított térség a háború után gyakorlatilag nem változott, de ezen a kereten belül a beépített terület jóval megnagyobbodott. Továbbá a növekedés már régen a tágabb városterületen halad előre a szántóföldeken és a homoki szőlőkben. A szűkebb városterület nagysága és laksűrűsége a szocialista időszakban a következőképpen alakult:

Év	Városterület	Lakosok/hektár
1848	1446,7	43,60
1953	1449,3	45,60
1961	1448,5	51,80
1971	1448,5	61,31

A sűrűség adatai nem tükrözik a tényleges helyzetet, mert a valódi érték a kimutatottnál jóval alacsonyabb. Állításunkat egy példával támasztjuk alá. A város lakossága 1961-en területileg a következő módon helyezkedett el:

— a szűkebb városterületen	60198 — 80,2 ⁰ / ₀
— a tágabb városterületen	7125 — 9,5 ⁰ / ₀
— külterületen	7713 — 10,3 ⁰ / ₀

Tehát az összlakosságnak (75 036) csak mintegy négyötöde lakott a szűkebb városterületen, és ilyen alapon egy hektárra 41,55 lakos jutott, vagyis tízzel kevesebb, mint az előző számítási alapon. Látható, miért nem pontosak a sűrűségre vonatkozó adatok: a lakosság a városterület egészén helyezkedik el, viszont a sűrűséget az összlakosság és a szűkebb városterület adatai alapján számítják ki. Amint

látható, a jelzett évben a városnak nevezett lakosság 20%-a nem volt agglomerálva. Ez a helyzet napjainkig sem változott meg lényegesen.

Felvetődik végül is a kérdés, mekkora lehet most Szabadka beépített területe. Erre nem olyan egyszerű válaszolni, mert kifelé haladva a zártan beépített terület szigetszerűen felszakadozik és a peremrészekben a csoportosan elhelyezkedő házak dominálnak, melyek között kisebb-nagyobb üres hézagok helyezkednek el. Főleg a tágabb városterületen bomlik meg ilyen módon a beépítés rendje. A város területi nagyságára vonatkozó adatok a következők:

I. A belterület

1. A szűkebb városterület	1448 ha
2. A tágabb városterület	1529 ha
	<hr/>
	2977 ha

A tágabb városterület határrészek szerint így tagolódik:

Sándori szállások	182 ha
Bajai szőlők	245 ha
Napkeleti szőlők	70 ha
Radanovác	270 ha
Tuki ugarok	300 ha
Napnyugati ugarok	330 ha
Napnyugati szőlők	132 ha
	<hr/>
Összesen:	1529 ha

II. Külterület

11 648 hektár, vagyis a város bel- és külterülete összesen 14 625 hektár, azaz 146,25 km².

Szabadka beépített területének nagysága napjainkban megközelelti a belterület nagyságát.

A területi növekedéssel kapcsolatban a lakóházak száma is megsaporodott. Az 1950. évi statisztikai összeírás adatai szerint a város szegényes házállománya a következő módon oszlott meg:

— földszintes ház	12 108	— 97,3%
— egyemeletes	269	— 2,1%
— kéteemeletes	55	— 0,5%
— három- és többemeletes ház	10	— 0,1%
	<hr/>	
	12 442	— 100%

A házállomány 68%-a döngölt falú építmény volt, 17% vegyes építőanyagból készült, 15% pedig szilárd anyagból épült. A város elöregedett elhanyagolt állapotban levő házállománya a korszerű lakásigényeknek egyáltalán nem felelt meg és nem segítette elő a városias életmód elterjedését. A lakóházak felújítása és részleges kicserélése, eltekintve a morfológiai kép átalakításának időszerűségétől, égető társadalmi kérdésszé vált. A súlyos helyzetet a tömeges lakásépítés enyhítette volna, sajnos a rendelkezésre álló társadalmi eszközök ilyen nagyméretű építkezésre nem voltak elegendők. A lakások száma a következőképpen alakult:

1941 — 14 604	1961 — 19 986
1950 — 17 496	1971 — 29 887

Az 1950—1971-es időszakban a lakások száma 12 391-gyel növekedett, ami 70,8%-ot jelent. A legtöbb lakás — 9901 (80%) — 1961 és 1971 között épült.

2. A TERJESZKEDŐ VÁROS ÉS A PEREMTELEPÜLÉSEK

A város fokozatos növekedéssel szinte partalanul olvadt össze környezetével. Ezzel egyidejűleg a külterület lakóegységei befelé nyomulva észrevétlenül körülszótták a várost. Több mint száz év alatt — főleg gazdasági okokból, de részben a lakásépítési nehézségek miatt is — a külterületen sűrű tanyahálózat alakult ki. Elszaporodásukat az alábbi táblázat szemlélteti.

A határrész neve	A házak száma			
	1862	1890	1931	1941
Bajai szőlők	158	246	560	666
Halasi és Buckai szőlők	141	214	741	795
Majszai szőlők	170	201	363	355
Radanovác	134	186	392	440
Nyugati ugarföldek	—	124	612	678
Sándori földek	—	—	225	257
Keleti ugarföldek	—	29	131	144

Sajnos a város környéki tanyák számának alakulását a gyakran változó statisztikai felvételi területek különböző elhatárolása miatt rendkívül nehéz követni a szocializmus időszakában. A külterületi lakóházak száma a két határvé között eltelt mintegy 80 év alatt 603-ról 3335-re emelkedett. A megváltozott szerepkörű lakóházak száma napjainkban négyezer körül mozoghat. A táblázatból kitűnik, hogy a tanyaképződés a homoki szőlőföldeken kezdődött, ahol a legelők időnkénti felosztásai a tanyásodás megújuló indítékai voltak. A tanyák térbeli elhelyezkedését illetően számos tényező játszott közre.

A Radanováci, a Deszkás, a Tölgyfás és a Hajdújárásai erdő és a szőlőföldek érintkezési vonalán keletkeztek majdnem zárodó tanya-sorok. Sok helyen a szőlők sárga homokja és a gabonatermelésre alkalmas fekete homok érintkezésénél foglalnak helyet a tanyák. A Nagyrét vizenyős lapályának keleti és nyugati oldalát szintén hosszabb-rövidebb sorokban kísérik a házak. A műtájelemhez igazodó tanyák a távolsági utak és a felosztott közlegelők tervszerűen megvont dűlőútjai mentén épültek sorba. Jellegzetesek a Halasi, a Majsai és a Csorda útra felfűzött tányasorok. A déli határrész szántóművelésre alkalmas löszterületén később indult meg a tanyásodás és nem öltött olyan jelentős méreteket. A nyomáskényszer alatt álló földeken csak 1859 után indulhatott meg a szabad földművelés, és akinek két láncnál nagyobb földje volt, házat is építhetett. A Sándor körüli földeken már korábban is létesültek tanyák, mert ezekre nem vonatkozott a nyomáskényszer. Tekintettel a térszín egyhangúságára, a tanyák térbeli elrendeződésére elsősorban a műtájelemek hatottak. Legtöbb tanyaház a régi Kanizsai, a Zentai, Csantavéri, Békovai és a Zombori út, továbbá a szántóföldi dűlőutak mentén helyezkedett el.

A tőkés korszakban megkezdődött a besűrűsödési magok kialakulása és ez a folyamat a szocializmusban teljes erővel tovább folytatódott. A külterületi lakóházak szerepköre ugyanis alapvetően megváltozott. Napjainkban csak kisebb részük egzsisztál mint mezőgazdasági kisüzemi közpot, nagyobb részük a város messze előretolt lakóhelyegységeként szerepel. Számos tanyán vegyes gazdasági jellegű háztartás él, melynek egyes tagjai már nem a földet művelik, hanem bent a városban nem agrár munkahelyeken dolgoznak. A várostest ilyen természetű szétszóródásának, a lakóhely és a munkahely elkülönülésének objektív és szubjektív okai egyaránt ismeretesek, ezekről tehát felesleges beszélni, itt csak annyit jegyzünk meg, hogy városrendezési szempontból az ilyen kirajzás károsnak minősíthető, és a közművesítés terén rendkívüli nehézségeket okoz. Nemcsak befalvasodó település-magok, hanem egy település is létrejött a város közvetlen szomszéd-ságában: Palics.

Szabadka bolygóvárosa a múlt század derekán létesített fürdőtelepből fejlődött ki. Ebben az esetben nem tanyaközpont kialakulásáról volt szó, mint például Tavankút, Hajdújárás, Nagyfény esetében, hanem egy gyógyfürdő és kirándulóhely hozott létre új települést. Az 1840-es években a tó északi partján 12 láncnyi területen akác- és nyárfák ültetésével park létesült, melyet 1855-ben megnagyobbítottak. A fürdőparktól nyugatra elterülő 42 lánc nagyságú homokföldet a város 1854-ben telkekre osztva szőlőtelepítésre adta el. Ezen a földéken, a park szélén, továbbá a horgosi és a régi kanizsai út mentén a század második felében gyorsan elszaporodtak a vezető társadalmi osztály tagjainak kényelmes nyaralóházai. Amikor elkészült az alföldi vasút, a pályudvarral szemben elszaporodtak a házak. A növekvő településalakzatot Orbánfalvának nevezte el a nép. (Iványi István, 1892. 141—145.) A századfordulón a Kis-Tompa nevű homokföldön tovább folytatódott az építkezés. Kezdetben Palics a fürdőidényben benépesülő nyaralóhely volt, kevés állandó lakossal. Idővel azonban az üdényvendégek ellátására üzletek, cukrászdák, iparosműhelyek, vendéglők létesültek és így a kiszolgáló népesség is fokozatosan megnövekedett. A két világháború között a városi dolgozók kertés családi házai szaporodtak el. A szocialista időszakban Palics funkcionális arculata teljesen átalakult és agrárjellegét levetkőzve Szabadka alsóvárosa lett. A városban dolgozók tekintélyes hányada Palícson lakik és onnan jár be naponta a városi munkahelyekre. Azonkívül az új ipari, kereskedelmi, vendéglátóipari, egészségügyi és kulturális létesítmények helyben is sok munkahelyet biztosítanak a dolgozóknak. A település lakossága az eltelt három évtized alatt 40%-kal növekedett, ami a területi növekedésben is kifejezésre jutott. A terjeszkedés egyik fő iránya a nemzetközi út mentén a város felé mutat.

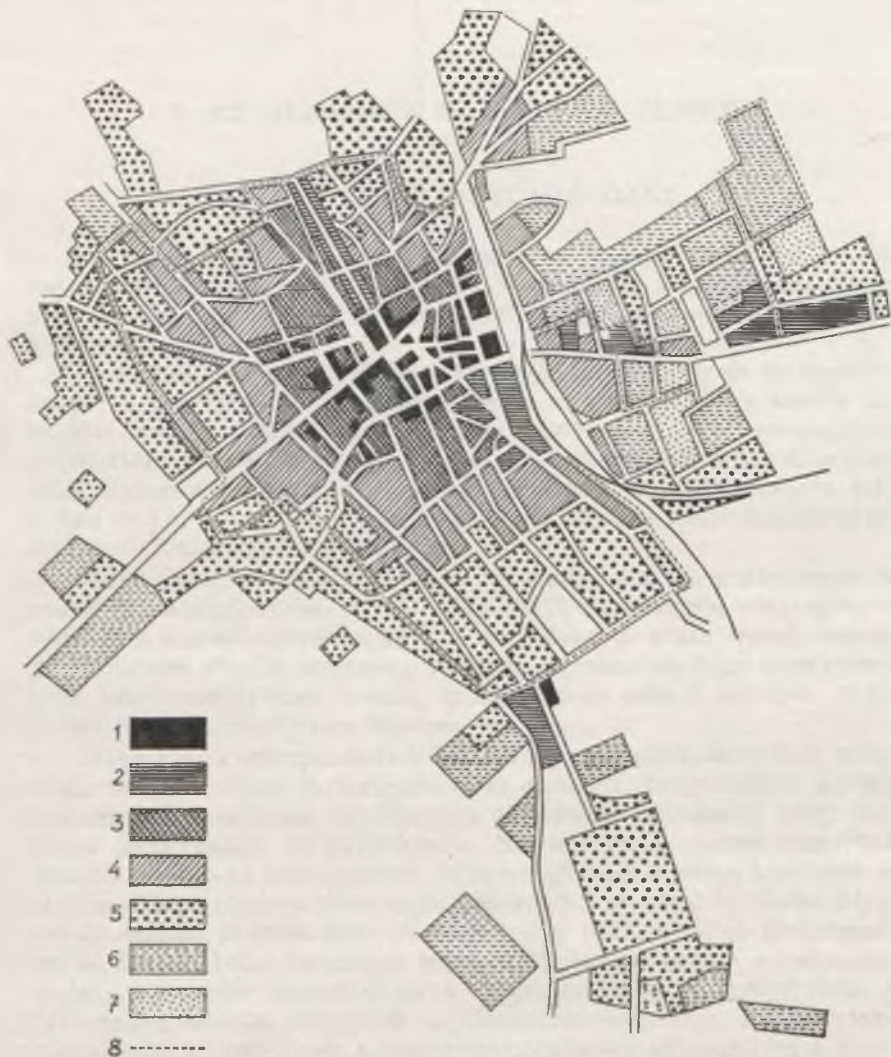
Az eddigi fejlődés eredményeként a városperem közvetlen közelében a következő zárt vagy félig zárt beépítésű települések helyezkednek el: Palics, Nagy-Radanovác, Csávoly, Kelebia, Vörösfalu. Területi beolvasztásuk, főleg spontán építkezéssel, most van folyamatban. Az építkezési tendenciákat és irányokat vizsgálva, arra a megállapításra jutunk, hogy Szabadka hamarosan bekebelezi ezeket a településeket, és velük együtt képezi az ún. Nagy-Szabadka területét, amelyen a XXI. század Szabadkája helyezkedik majd el. (14. ábra).

Ennek kapcsán felmerül néhány gondolat a tervszerű városfejlesztésre vonatkozólag. A modern várostudomány a jövő népesedési folyamatait és társadalmi igényeit szem előtt tartva igyekszik körvonalazni a rohamosan növekedő városagglomerációk morfológiai és funkcionális képét. Ez a távlatokat megmutató, a haladás alapirányait feltáró várostervezés feladata, nem pedig az, hogy a burjánzó élet által felvetett rendezési problémák szükségszülte gyors megoldását utólag

urbanisztikailag szentesítse, vagy a legjobb esetben korrigálja. Jogos társadalmi követelmény, hogy az urbanizmus ne a városfejlődés után kullogjon, hanem előtte járjon és legyen annak nagyvonalú racionális és gazdaságos irányítója, szervezője. Szabadka majdnem három évszázados alaprajzi fejlődésében egymást váltották a spontán, átfogó szemléletet és tervszerű beavatkozást nélkülöző időszakok olyan fejlődési szakaszokkal, amelyekben a várostest térbeli megformálódása a nagyvonalú előrelátás, a gondos tervezés és a következetes megvalósítás együtthatására alakult. Most ez utóbbi fejlődési szakasz van a soron. Korábban már volt szó egy új általános városrendezési terv meghozatalának szükségességéről. Ez a terv feltehetően tüzetesen foglalkozik majd a városterület racionális nagyságának és a peremvonal helyzetének kérdésével, a területhasznosítás lehetőségeivel különös tekintettel a beolvasztott települések helyzetére, nagyságára és funkcióira a megnövekedett várostestben, az új közlekedési irányok és területek meghatározásával, a meglévő és az új építési területek, ipari negyedek, zöldterületek kialakításával, a beépítési módok kiválasztásával és még néhány olyan kérdéssel, amelyek a XXI. századi Szabadka fejlődését alapozzák meg.

Nagy-Szabadka területét félkörben kis- és középfalvak övezik, amelyek területi önállóságát belátható időn belül nem fenyegeti veszély a város részéről. Ilyen két település a nemzetközi út mentén Hajdújárás és Bácsszőlős, Suplyák a régi kanizsai út mentén, Békova, valamint Kis-Bosznia a zombori távolsági úton. Ezek egyike sincs a város peremvonalától 10 km-nél nagyobb távolságra. Mindenképpen sürgős rendezést igényel Palics területi viszonya Hajdújáráshoz. Ez utóbbi Bácsszőlőssel már szinte összenőtt, és fennáll annak lehetősége, hogy így együttesen szinte észrevétlenül Palicshoz kapcsolódnak. A Kelebia—Szabadka—Palics—Hajdújárás—Bácsszőlős települési tengely kialakulásának nagyon reális alapjai vannak. A városperemi települések szerepkörét, nagyságát, a népesség növekedésének ütemét a községi területrendezési terv van hivatva megállapítani. Nagy-Szabadka területére vonatkozó mindennemű intézkedés pedig az általános városrendezési terv hatáskörébe tartozik. A megoldásra váró feladatok ilyen természetű területi megosztására, elhatárolására mind a városfejlesztés, mind a területfejlesztés szempontjából egyaránt szükség van. A peremtelepülések és Nagy-Szabadka területe együttesen képezik a szabadkai településagglomerációt, amely Vajdaság egyik legnépesebb településföldrajzi képződménye. A legutóbbi népszámlálás alkalmával, 1971-ben, a szabadkai településagglomerációnak kereken 110 000 lakosa volt, ebből Nagy-Szabadka területén 96 645, az öt peremtelepülésen pedig 13 378 lakos élt.

A VÁROSALAPRAJZ MORFOLÓGIÁJA

A beépítési módok övezetes elrendeződése Szabadkán 1963 előtt.

1 — zárt sorú emeletes beépítés; 2 — hézagos, sávós többszintes beépítés;
 3 — zárt beépítésű földszintes övezet; 4 — félig zárt beépítésű övezet;
 5 — fésűs beépítés; 6 — kertes, családi házas beépítés; — 7 — földszintes
 és emeletes ikerházas beépítés; 8 — városrendezésileg többszintes beépí-
 tésre kijelölt terület.

I. AZ ALAPRAJZ SZERKEZETI ELEMEI

1. A TÖRTÉNETI UTCAHÁLÓZAT

Az utcák a város földrajzi arculatának legfőbb képviselői, külső kapcsolatainak megteremtői és belső forgalmának hordozói. Az elemzés céljainak megfelelően az utcahálózat vizsgálati szempontjai külön-félék lehetnek.

Az utcák eredetüket illetően lehetnek tervszerűek és tervszerűtlenek. A tervszerű utcák vonalát teljes egészében előbb tűzték ki, mielőtt melléje házak épültek volna, futásuk irányát tervrajzban rögzítették. Az mellékes, hogy az utcavonalat szegélyező házak milyen időközökben épültek fel. A tervszerűtlen utcák mérnöki tervezés, irányítás nélkül spontánul, a házak fokozatos egymás mellé épülése által kialakult közlekedési felületek.

Morfológiai vonásaikat illetően az utcák lehetnek szabályosak és szabálytalanok. (Mendöl T., 1963. 284—285.) A szabályos utca egyenes vonalú és egyenletes szélességű. A szabálytalan utcák vonalvezetése görbe, ívesen elhajló, szélessége változó. Természetes, hogy a tervszerű utca lehet szabálytalan vonalú, amint a terv nélkül létrejött utcák futása is lehet szabályosan egyenes.

Használatuk szerint vannak lakóutcák, gyárutcák, díszutcak, séta-utak, forgalmi utak. A forgalmi utak aszerint, hogy milyen jellegű forgalmat bonyolítanak le, lehetnek főforgalmi (távolsági), helyi forgalmi (belforgalmi) és gyűjtőutcák. Rendeltetésük szerint beszélünk átmenő, bekötő és terelőutakról. A távolsági utak a város közelebbi és távolabbi környékével létesítenek kapcsolatot, a város területén kívül országutakban folytatódnak. A belforgalmi utak a város életjelenségeiből fakadó belső forgalmat bonyolítják le, összekötve a helyi termelés, fogyasztás területeit és a lakóegységeket. A gyűjtőutcák a belforgalmi utakba közvetítik a lakóutcák forgalmát. A lakóutcák közvetlenül kapcsolódnak a lakóterület legkisebb egységeihez, a lakótömbökhöz és a lakóházakhoz. Az utcahálózat alapszerkezetét ezek a különböző útkategóriákba tartozó utak együttesen adják meg. A város közlekedési harmóniája attól függ, hogy a különböző értékrendű utak-

nak milyen a topográfiai elhelyezkedése, vagyis fedik-e egymást, vagy differenciáltan szövődnek be a lakóutcák hálózatába és kapcsolódnak a gyárnegyedekhez.

A városfejlődés sajátos körülményei folytán Szabadkának két, időben egymást követő utcahálózata alakult ki. A XVIII. századi történeti utcahálózat spontánul fejlődött és később alapjául szolgált a XIX. század szabályozott utcahálózatának.

A történeti utcahálózat sajátosságairól mindössze két forrás tájékoztat bennünket: az egyik az 1747. évi tervrajz, a másik a II. Jó-zsef-féle, 1783. évi várostérkép. (15. ábra.) Mindkét térkép tartalmának egybevetésével a következő utcahálózati kép vázolható fel.

A távolsági utaknak a településszerkezet kialakulásában fontos szerepük volt és hatásuk az alaprajzban jól tükröződik. Ezek az alig változó morfológiai elemek, amelyek az alacsonyabb értékrendű utcáknál és a házállománynál jóvan tartósabbak, időállóbbak, két évszázadon át a település fejlődésének lényeges tényezői voltak. A távolsági utak nyomvonalának városi szakaszai az itt kereszteződő országutak részei voltak, amelyek közeit fokozatosan benőtte a település. Az 1747. évi térképen a távolsági utaknak két csomózódási pontja figyelhető meg. A Bajai és a Halasi út a mai November 29. téren futott össze, ahova a mai Subota Vrlič utca folytatásában a külső sánc egyik kapuja nyílt. A délről érkező Pétervárad és Zentai, a keletről jövő Szegedi, valamint az északkeletről befutó Majsai út — a száraz löszön, illetve homokon haladva — a palánkváros északi, illetve déli kapujánál fejeződött be. A két útcsomózódási hely összekapcsolására létesült a már említett Nagy utca a palánk nyugati oldalán. A távolsági utak tehát nem egy pontban futottak össze, mert azt az akkori vízrajzi viszonyok nem tették lehetővé. A sánc főkapuja előtti terjedelmes tér, amelyből később a főtér lett, mocsaras jellege miatt nehezen válhatott az utak találkozásának természetes központjává. Erre csak akkor lett teljesen alkalmas, amikor a sánc és a Teréz-templom közötti völgyszakasz lecsapolási munkálatai befejeződtek és a feltöltés lehetővé vált.

A távolsági utak nyomvonalának változásai a spontán városfejlődés idején és annak zárószakaszában bonyolódtak le. Minden jel arra mutat, hogy a Zombori, Szegedi és a Majsai út nyomvonala változatlan maradt. A Zombori út a sánc főkapujától töltésúton és hídon át jutott el a holocén völgy magasabb peremére. Innen a mai Jugoszláv Néphadsereg utca vonalán egyenesen haladt és a városárkon kívül, túl a Gáti lapályon, elágazott. A nyugati ág Tavankútra tartott. Ebből lett később a mai zombori országút város környéki szakasza. A déli ág a Sziváci útnak nevezett távolsági út vonalán haladt Zombor felé, amelyből Bajmok felé volt leágazás. A Zombori útra Kérből is rá-

kapcsolt egy bekötő út. A délre vezető Pétervárad (Radics testvérek) és a Zentai út a város területén szinte párhuzamosan futott a városárokig. A Pétervárad út nyomvonala lényegesen nem változott, csak az utcarendezések alkalmával történtek kisebb kiigazítások. A Zentai út a mai szakaszán haladt a Lošinji utcáig, majd arra rátérve megkezdte a palicsi medencére nyíló rövidebb völgyet és délre fordult. Amikor a Tuki ugarok területén bevezették a nyomáskényszert, az utat a mai szakaszára helyezték át, mert a régi helyén zavarta volna a kialakított dűlőrendszert. A Majsai út a sánc északi kapujától a mai Kumanovói utca és Majsai út vonalán haladt. A Bajai útnak két ága volt. A keleti ág nyomvonala hozzávetőlegesen a mai Tolsztoj, Kálmán Jenő és Csikós Béla utcák mentén a Jaszibara keleti peremén vezetett a halasi iskola tájáig, ahol a később Halasi úttá előléptetett belforgalmi utca torkollott bele. Innen a Csikéria utca vonalán délnyugatra tartott és átlépve a városárkot, attól kissé távolabb találkozott és egyesült azzal a határba vezető úttal, amely a későbbi rendezés folytán a kizárólagos Bajai út lett. Ez az utcavonal az új utcák kiszabása alkalmával eltűnt, mivel szerepét veszítve feleslegessé vált. A mai Bajai út a szabályozás előtt, a mai püspöki palota tájékáról, a Zombori út közeléből egyenes vonalúan haladt a Tomislav téren át a Május 15. utca vonalán a szőlőföldek felé. A Halasi út kétszer tevődött át nyugat felé. Először a Fűzfás ér keleti partján haladt, majd az Októberi forradalom tér és a Zrínyi-Frangepán utca vonalára helyeződött át. Ez utóbbi a múlt század elején még Fő utca néven szerepelt. A XVIII. század végén a már említett belforgalmi utca vette át a Halasi út szerepét.

A belforgalmi utak a funkciók alapján két fő csoportba oszthatók. Az első csoportba azok az utcák tartoztak, amelyek kettős szerepet tölthettek be — mint eltérítő utak a távolsági utakat kapcsolták össze, azonkívül a településmagok érintkezési vonalaiként is szerepeltek. Az utcarendezés előtt ugyanis a távolsági utak nem a kialakuló főtéren találkoztak, hanem ügyesen vezetett eltérítő utak közvetítésével, a központtól távolabb eső pontokon jutottak egymással kapcsolatba. A Szegedi, Zentai és Pétervárad út forgalma a mai Makszim Gorkij, Palmotić és a Gundulić utca közvetítésével kapcsolódott be a Zombori útba és fordítva. A Majsai, Halasi, Bajai és Zombori utak a mai Gaj, Marulić, Travnik, Ognjen Prica, Lazarević utcák nyomvonalát követő „körúton”, továbbá az Obilić utca egyenes folytatásában húzódó utca közvetítésével kerültek egymással érintkezésbe. A Majsai útról a Zentaira a Rogina barán át vezető töltésúton, a Zentairól a Pétervárad útra több keresztutcán lehetett eljutni. A belváros területének rendezetlen vízügyi helyzete ilyenformán egy ma is nagyon hiányolható eltérítő útrendszert sugalmazott.

A belforgalmi utcák kevésbé jelentős csoportját képezték a településmagokat összekötő utcák. Ilyenek voltak például azok az utcák, melyek nyomvonalai a mai Masaryk, Ivan Milutinović, Petar Svačić, Mayer testvérek, József Attila, A. Čarnojević utcák vonalán haladtak.

A lakóutcák az egyes településmagok belsejében helyezkedtek el. A többnyire egyenes vonalvezetésű, rövid, keskeny utcák szabálytalan alakú és különböző nagyságú telektömböket zártak közre. Legsűrűbb utcahálózata a szerb negyednek volt, a régi Halasi és a Majsai út között. Utcáinak majd mindegyikét említettük már az előbbiek folyamán. A Bajai úti településmagban a soros megtelepedés és az egymással párhuzamos nagycsaládi utcák voltak elterjedve. A mai Gaj, valamint a Preradović—Karadjordje utcák vonala között kilenc utca sorakozott, melyek szabályozott változatai ma a következő neveket viselik: Marko Marulić, Triglav, Stevan Mokranjac, Petar Svačić, Dinari, Hanibal Lucić, Marin Držić, Georgi Dimitrov és Lazar Mamužić. Gát és Kér területén a már említettekén kívül alig volt más utca. A soros nagycsaládi utcák itt is előfordulnak (Skenderbeg, Marko Orešković, Kalor Milodanović). A Zentai és a Péterváradai út között összesen tíz utca sorakozott, amelyek egészben vagy részben a Mirko Bogović, Božidar Adžija, Dragiša Mišović, Ivan Milanković, Stipan Kopilović, Nikola Matković, Masaryk, Ivan Zetović utcák vonalaival azonosíthatók. Három utca az átrendezés után teljesen vagy részben törölve lett az alaprajzból.

A feltüntetett szabad területek közül két temető számunkra meglepő helyen van. Az egyik a Szegedi szőlőkben, a Zentai úttól keletre a városárkon kívül van berajzolva. A másik a városárok délnyugati sarkához tapad.

Összegezve a történeti utcahálózatról mondottakat, néhány sajátos vonást emelhetünk ki. Mindenekelőtt szembetűnő a nagyszemű, gyér hálózat, melynek közeit terjedelmes telektömbök töltötték ki. A város főutcai az átmenő országutak szakaszaiból alakultak. A keresztutcák ritkán merőlegesek a főutakra, esetenként elhajlanak valamilyen cél felé. A keresztutcákból még alárendeltebb lakóutcák ágaznak el, amelyek a legtöbb esetben egyenes futásúak. Az alaprajz szövetéből a zsákutcák és az átmenő közök hiányoznak. Az utcahálózat besűrűsödtebb részei a magasabb fekvésű löszhátakon helyezkedtek el, míg a városterületet átszelő központi völgy területén utca alig, vagy egyáltalán nem volt. A meglévő utcák még nem kapcsolódtak szervesen össze a történeti városmag utcáskáival.

A spontán városfejlődés idején kialakult utcavonalakba épült be a XVIII. század végén az új szabályozott utcahálózat, amely alapvoná-

saiban alig tér el a történelmileg kialakult városszerkezettől. Nevezetesen az új utcahálózati képet továbbra is a sugarasan összefutó országutak határozták meg.

2. A SZABÁLYOZOTT UTCAHÁLÓZAT SAJÁTÓSÁGAI

A mai városalaprajz szövetében kétféle szabályozott utcahálózat különíthető el. Az egyik a városárokkal körülövezett történeti város-területet szövi be, a másik a XX. századi alaprajzi bővítmények utcahálózatát képezi. A két utcahálózati részlet keletkezése között majdnem másfél évszázad telt el. A várostest szerkezetével szemben mások voltak az igények a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet idején és ismét mások az iparosodás előrehaladott szakaszában. A városépítészet is rendkívül sokat fejlődött ez alatt az idő alatt, azonkívül a műszaki haladás is korábban alig sejtett megoldási lehetőségeket kínált. A két alaprajzi textúra közötti különbségek tehát érthetőek és megokoltak. Mindkettő tervszerűen létesült, de más-más időben, ezért a régebbi a természeti tényezők hatását jobban tükröző, mozgalmas, változatos vizuális élményeket szolgáltató, vonzóbb utcahálózattal rendelkezik, az újabb szabályos, mértani elrendezésű szerkezeti elemekből épült fel, a korszerű nagyvárosi élet igényeinek jobban megfelel, de uniformizált és ezért egyhangú és unalmas.

A történeti városterület utcahálózatát döntően a XVIII. század utolsó évtizedében végzett városrendezés alakította, formálta ki. Az utcaszerkezeti változások alapvetően a hálózat besűrűsödésében nyilvánultak meg, mellyel kapcsolatban a telektömbök alakjának és nagyságának átalakítása is megtörtént. Minden városépítési korszaknak megvolt a maga eszményi városidomja. Abban a kulturális körben, amelyhez tájunk és városunk tartozott, az idő tájt az ideális város szabályos városszerkezete volt divatos. A tervező mérnökök igyekeztek ezt a mintát, ahol csak lehetett, minél teljesebben megvalósítani; példa rá sok-sok település Vajdaságban. Szabadka esetében azonban nehéz volt ezeket az építési elveket következetesen megvalósítani és teljes mértékben érvényre juttatni, mert nem egy új település létesítéséről, hanem egy sajátos körülmények között kialakult utcahálózat átrendezéséről és pótlásáról volt szó. Ezért a beépítetlen területeken, ahol még utcák egyáltalán nem voltak, a szabadabb, kötetlenebb vonalvezetés és a mértani szabályosság jut kifejezésre, ahol viszont a már beépített területeken folyt a rendezés, az örökölt utcahálózat-hoz való alkalmazkodás és a térszíni viszonyok figyelembevétele szembevető. A meglévő utcahálózat területén az átalakítások során egyes utcákat teljes egészében vagy részleteiben törölt a tervezői akarat,

másokat kisebb-nagyobb kiigazításokkal bekapcsolt az új hálózatba és — ami a leggyakoribb volt — teljesen új utcákat iktatott be a meglévők közé, miáltal az utcahálózat szemnagysága jelentősen leszűkült. Számos helyen, a nagy telektömbök belső feltárása és hasznosítása érdekében zsákutcák nyíltak, a szomszédos keresztutcák között elnyúló hosszú és mély telkeket pedig átmenő közökkel osztották meg. A rendezés során a távolsági utak városi szakasza is véglegesen rögzítődött, továbbá kirajzolódott az a városból kivezető új útvonal is (Ivan Milutinović utca), amely a XIX. században fokozatosan átvette a fő forgalmi út szerepét a vele párhuzamosan futó Pétervárad-i kereskedelmi és postaúttól (Radić testvérek út). A városrendezéssel kapcsolatban az 1779—1799 közötti időszakban a városárkot is több ízben kiigazították. A város területi fejlődése szempontjából legjelentősebb módosítás a városárok északi oldalán történt, ahol a jellegzetes alakú kiszögellést mintegy felére csökkentették. Korábban ugyanis az árok vonala a Jugović testvérek utca folytatásában haladt északra megközelítőleg a Kajmakčalan és az Április 15. utca magasságáig. A beszűkítés után ez a terület a felső sánc vonalán (Gorenjei és Szép Ferenc utca) kívül maradt.

Az 1799. évi alaprajz részleges és folyamatos átrendezése szinte az egész XIX. században tartott. Az utcaszerkezeti változások a városfejlődés irányait tükrözik. Az agrártársadalom igényei szerint készült alaprajz az ipari korszak beköszöntésével egyre kevésbé felelt meg a szükségleteknek. A régi utcahálózat nem elégítette ki az építészeti, közlekedési igényeket és városrendezési elképzeléseket. Az átrendezések fő indítéka a városterület új felhasználási lehetősége volt. Lehetőség nyílt a telkek belterjesebb kihasználására. Az őstermelők szükségleteihez szabott házhelyek és udvarok az iparosodó lakosság telekigényeihez mértén feleslegesen nagyinak bizonyultak, felosztásuk ennélfogva kívánatos lett. Ezért a különféle városrendezési munkálatok közül első helyre az utcamegnyitások léptek, amelyek a telektömbök felosztásával és belső feltárásával járnak együtt. A felszökkenő telekárak az ilyen irányú munkálatokat még jobban serkentették. A beépíthető házhelyek szaporítása érdekében tett intézkedések mellett kellő súllyal a megnövekedett forgalmi igények kielégítését célzó és a városképet javító munkálatok is képviselve voltak. Különös gondot fordított a városrendezés az utcavonalak kiegyenesítésére, az utcák szélesítésére, valamint az útburkolat rendezésére.

A történeti városterület utcahálózatának átalakítása három nagy hullámban történt. Az első hullám a múlt század 90-es éveiben módosított az alaprajzon Könyves Tóth Mihály tervei szerint, a második századunk első évtizedében érte a várost, a harmadikba a szocialista városrendezés törekvései sorolhatók.

Könyves Tóth Mihály utcarendezési tervét számos módosítással a városi tanács véglegesen csak 1892-ben fogadta el. Az engedélyezett munkálatok főleg a belváros utcáinak rendezésére vonatkoztak. Fel-sorolunk néhány példát:

— A Szt. István tér és a vasúti indóház között fekvő városrész rohamos fejlődése folytán a vasút körül fekvő üres telkek gyorsan beépültek s ezen városrész emelkedése folytán szükséges a Széna tér és a Raktár utca között egy 22 méter széles utca kialakítása és ren-dezése (a mai Đuro Đaković utca és a Lazar Nešić tér).

— A Raktár utca szabályoztassék és 15 m széles legyen (J. J. Zmaj utca).

— A Megyeri (Vladimir Nazor) utca a Kossuth utcától kezdve már szabályozott egyenes iránya 17 m szélességben egészen a Đamja-nich utcáig meghosszabbítandó.

— A Teleki tértől a Raktár utcáig a nagy háztelkek értékesítése céljából egy egyenes utca nyitandó.

— A Csokonai tér a városháza építése alkalmával szabályozandó oly módon, hogy az új városháza déli homlokának irányában az Eötvös utcára új utcát nyissanak, hogy a kialakítandó városháza szabadon álljon.

— A város jövőjére és fejlődésére nézve szükséges, hogy a Szt. István térről kiinduló s a Batthyány utca tengelyének meghosszabbí-tásában városligeti sugárút nyitassék, csatornáztassék és kiköveztes-sék, hogy így a nagyközönségnek jelenleg egyedüli közel fekvő üdülő-helye könnyen hozzáférhető legyen.

Felesleges tovább sorolni az 1892. évi felülvizsgálati bizottság jegyzőkönyvének megállapításait, mert azok utcaegyenesítésekre, utcameghosszabbításokra és -kikövezésre vonatkoznak. Bennünket kö-zelebbről két javaslat érdekel: a városi sugárút megnyitása, amely akkor is, ma is teljesen indokolt, és a Teleki tér—Raktár utca össze-kapcsolása, amelyet akkor a tőkés telekspekuláció ösztönzött, követelt, és amelynek a mai viszonyok közötti realizálása teljesen indokolatlan. Már Könyves Tóth Mihály érvelése is gyanús volt az utca megnyitá-sával kapcsolatban és csak a valódi ok — a pénzemberek és telek-tulajdonosok jövedeleméhsége — takargatására szolgált. A neves mérnök érve az volt, hogy az új utca az indóháztól a forgalmat elte-relné és ezzel részben tehermentesítené a Kossuth utcát. (!?) A módo-sított változatban elfogadott utcaszabályozási terv az ötvenes évek elejéig érvényben volt.

A század eleji városrendezési munkálatok kevés újat adtak, és elsősorban a Könyves Tóth-féle szabályozási terv megvalósítására

irányultak. Ennek kapcsán készült el a városligeti sugárút kiképzésének és környékének szabályozási terve. Könyves mérnök nagyszerű elképzelését Bedő Géza városi mérnök dolgozta ki 1910-ben. A terv szerint a sugárút kettős úttesttel, közepén sétánnyal épült volna fel, díszparkkal, szökőkúttal és szép fasorokkal. A terv a szomszédos utcák rendezését is előirányozta. Az 1911-es várostérképen a sugárút vonala már meg is jelent. Ezen a térképen még egy utcamegnyitás hívja magára a figyelmet, mely szerint a ferencesek rendháza mellett, a volt Jakab utcával párhuzamosan egy új rövid utca volt tervezve. Sajnos ezzel nagyon hasonló gondolatok ma is kísértenek.

Az alaprajz módosítása a szocialista időszakban újult erővel indult meg. A teljesen megváltozott viszonyok között, a korszerű építkezési irányelvek szellemében, a belterjes építkezés a város több pontján megkezdődött és napjainkban is folyamatban van. A következőkben vázlatosan áttekintjük a XIX. századi városterületen folyó átépítési és átrendezési munkálatokat az alaprajz módosulása szempontjából.

Mindmáig a városközpont átrendezése lassú ütemben haladt. Az épületek nagyobb gazdasági értéke miatt bontani alig lehetett, viszont beépítésre alkalmas üres telek csak a bombázások helyén volt. Az értéktelen épületzárványok eltávolítása után felemelt új épületek helyenként romlottak, esetenként javítottak a városképen. Az alaprajzi vonalak megváltoztatása egy század eleji, értékét és indokoltságát erősen vitatható elképzelés alapján történik. A tervezett utcavonal (Teleki tér—Raktár utca), amely már abban az időben sem felelt meg az akkori város életigényeinek, a Zombori út folytatásában egyenes vonalúan haladt volna a városi kocsiszínek és istállók tájáig (ahol ma a város fontos egészségügyi létesítményeinek épülettömbjei sorakoznak) és egy új vasútállomás épületénél fejeződött volna be. Azóta a városépítészeti elgondolások, különösen a történeti városmag védelmével kapcsolatban, gyökeresen megváltoztak és a várostest funkcionális tagozódása is alapvetően átalakult, érthetetlen tehát, miért ragaszkodunk még mindig, a város legrégebb építészettörténeti elemeinek feláldozása árán is, a kétes értékű utcaterv megvalósításához.

A centrumközeli negyedekben két helyen indult meg a régi városterület átépítése. Az alaprajz szövetében legnagyobb változásokat a városi „sugárút” kialakítása hozott az Októberi forradalom tér, valamint a Lazar cár, Jugović és Ognjen Prica utcák környékén. Hajdan a Fűzfás ér kanyargott erre, amelynél a szomszédos utcák hosszú, keskeny szalagtelkei érintkeztek egymással. A Lazar cár utca íves hajlása az ér folyási irányát követte. A Jugović és az eret átszelő Obilić utcát tompaszögű hajlással a régi Piros utca kapcsolta össze,

amely két korábbi zsákutca egybenyitásával keletkezett. Ezen a vonalon a város főtere mindössze 1200 m távolságra van légvonalban a sétatérrel és a szőlőskertek üdezőld övezetétől. Az utcanyitásra kínáló nagyszerű alaprajzi lehetőséget már Könyves Tóth Mihály észrevette, és utcaszabályozási tervezetében ajánlotta a városnak, hogy ezen a vonalon egy széles sugárutat létesítsen. A sugárút megépítésének részletesen kidolgozott terve századunk elején már el is készült, a kivitelezésre azonban nem került sor. Az utcanyitás gondolata a két háború között is felmerült, de csak a hatvanas években valósult meg. Így került a város legszebb lakóutcája és sétánya a Fűzfás ér helyére és tűnt el a Jugović (Erdő), a Piros, továbbá a Lazar cár utca egy része.

A másik belterjesen átépített terület a Lazar Nešić tér mentén kapcsolódik a városközpont déli széléhez. A második világháború légítámadásai alkalmával elpusztultak a Puskin tér környékének lakótömbjei. Ezen a romos területen kezdődött meg az építkezés az ötvenes években, és napjainkig a Pavle Štos, Ivan Goran Kovačić, August Šenoa, Mirko Bogović, Sonja Marinković és az Evgenije Kumičić utcák tájékán modern lakónegyed alakult ki, amely további bővítéssel a Radić testvérek útja felé terjeszkedik. Az építkezések folyamán a középkori mezővárostól és a török palánkvárostól elinduló Zentai út egy szakaszából utoljára August Šenoa nevét viselő utca, zsákutca lett. Hasonló sorsra jutott az Ivan Goran Kovačić utca is, a Josip Kozarac utca pedig megszűnt létezni.

Jelentősebb méretű építkezésre van lehetőség a Mlaka városnegyedben is. Az építkezési munkálatok itt még érdemlegesen nem kezdődtek meg. Az új piac tér kialakítása folyamatban van, az alaprajzi változásokról azonban még korai beszélni.

Még egy történelmi múltú rövid utca eltűnéséről kell szólnunk. Az utoljára Ive Vojnović nevét viselő utca közvetlenül a török kivonulása után a határőrvidéki korszakban alakult ki. Festőien szabálytalanul elhelyezkedő apró házait a Dušan cár utcai üzletbérház megépítése alkalmával bontották le.

A XX. században keletkezett alaprajzi bővítmények utcahálózatára a tervszerűség és a nagyfokú szabályosság jellemző. Az utcák zöme mérnöki tervezés eredménye. Igaz ugyan, hogy a telepek helyének kijelölése és az utcák megtervezése gyakran gyors és részleges intézkedések keretében történt, melyek nélkülözték az alapos városrendezési körütekintést és az átfogóbb szemléletet. A városárok nyugati oldalán kialakult bővítmények tervszerű és szabályos alaprajzi részleteinek utcahálózata a határba vezető utak vagy a dűlőutak közeit tölti ki, vagyis az utcák terjeszkedési irányát, hosszúságát, a telektömbök nagyságát és alakját a műtájelemek befolyásolták. Az

utcák rendszerint a két szomszédos dűlőút között sorakoznak és azokat derékszögben metszik, a hosszú telektömböket pedig tagolt keresztutcák szelik át. Ilyen szabályos alaprajzi szövetű Kis-Bajmok, a Kéri telep, Sándor, a Pacséri út melletti Csutkafalu, az Új-Sándor lakótelep. Északon és északnyugaton, ahol az új lakótelepek a szőlőföldeken létesültek, a telektömbök és az utcák kialakítása jóval kisebb mértékben igazodott a korábban kialakult úthálózathoz, mert az többnyire szabálytalan futású vonalakból összetett apró szemű hálózat volt.

Jelentőségben és méreteiben a XVIII. századi utcarendezéstől alig marad el a Kertváros utcahálózatának kialakítása századunk harmadik évtizedében. A tőkés fejlődés kezdetén létesült lakótelepek néhányszor tíz háztelekből állottak és egymástól jelentős távolságra helyezkedtek el szétszórva nagy területen. Az első világháború után teljesen megérett a helyzet a nagyszabású mérnöki beavatkozásra, melynek alapvető feladata a Kertváros egységes utcahálózatának kialakítása volt. A szabályozási terv 1922—1924 között készült el és lépett hatályba. Az új utcahálózat már megjelent az 1928. évi várostérképen, amelyet K. Petrovič főmérnök és Oton Tomandl városi mérnök szerkesztett. Az utcarendezés a IX., X., XI. kerületre terjedt ki. (16. ábra.) Az utcahálózat a geometriai tervezési elvek figyelembevételével készült. Szabályos, a legtöbb esetben négyszöges, viszonylag nem nagy telektömbök között egyenes vonalú, vagy enyhe ívelésű utcák haladnak sakktablás szerkezetben. Az átlagos méretektől a telektömbök nagysága csak a meglévő szőlőföldi utak és lakótelepek közelében tér el. A sugarasan széttartó Majsai, Körösi és Szegedi út közeiben észak—déli és kelet—nyugati irányú utcák futnak. Az előbbieket a három sugárút között teremtik meg a kapcsolatot, az utóbbiak a Majsai és a Tuki párhuzamos úttól indulnak el és a Partizánbázisok utcája, illetve a Đorđe Natošević utcán fejeződnek be. Az új hálózat igen szerencsésen olvasztotta be a korábbi lakótelepeket. A tervezett utca-vonalak jól feltárták és minden irányból könnyen megközelíthetővé tették mindhárom kerület belsejét, kivéve a Majsai úttól északra elhelyezkedő térséget. Hiányosságként lehet felróni, hogy az utcák vonalvezetése túlságosan merev, sablonos, a telektömbök java része igen felaprózott. Tekintettel a rendezett kerületek alakjára, városközeli fekvésére, méreteire, beépítetlen voltára, a szabályozási terv több ötlettel és fantáziával is készülhetett volna, különösen ha figyelembe vesszük, hogy nagyszabású telekalakítási eljárásokra kínálkoztak lehetőségek.

A szabályozási terv a szabadon álló beépítési módot irányozta elő, megkövetelve, hogy az épületet a homlokvonaltól és a szomszéd-

határtól négy méterre kell helyezni. A gazdaságos területfelhasználás miatt a telkek homlokvonala legtöbbször alig több 12 méternél, ami az épületek elhelyezését nehezíti meg. A rendezett terület nem mindenhol volt alkalmas beépítésre. Például a X. kerület közepe táján magas talajvíz járású terület helyezkedett el, amely parkosításra felelt meg legjobban. A város tulajdonát képező Cigánysziget sem volt alkalmas építkezésre, mert alacsony fekvése miatt kora tavasszal a szikes talajon a víz megállt. Új lakóterület létesítésére legmegfelelőbb az akkori Kopunovič, Svetosavska, Šantič utca és a Konjički put tájéka volt, amely a második világháború után be is épült. A hatvanas években a Cigánysziget szintén benépesült.

A szabályozási terv utcahálózata módosított változatban valósult meg. A változtatások az utcavonalakat kevésbé érintették. Főleg a telektömbök nagysága és az utcák vonalvezetése módosult. A korábbi városrendezések utcaszabályozásai alkalmával a hajlított utcaformát mellőzték, sokszor még ott is, ahol az ívesen haladó utcavonal nemcsak gazdaságosabb, de szebb is lett volna. A Kertváros szabályozási tervében indokolatlanul szintén hasonló törekvések jutottak kifejezésre. Szerencsére a háború után történt utcakialakítások során több esetben sikerült a merev vonalvezetést és a rideg utcamegtörést elkerülni és a festőibb hatású hajlított ívekkel helyettesíteni.

Még egy tekintélyes nagyságú tervszerűen kialakított alaprajzi bővítmény keletkezett a szocializmus időszakában. A Partizánbázisok utcája, a Vuk Mandušić és a Devđelijai utca által közrezárt területről van szó. A bővítmény alakjának és a telektömbök nagyságának meghatározó téreleme három északnyugat—délkelet irányú utca, amelyek a múlt században mint dűlőutak szerepeltek. A három, egymással szinte párhuzamosan futó utca között (Partizánbázisok, Bartók Béla, Devđelijai) két, egyenként mintegy 400 m széles területsáv került telkesítésre. A telektömbök zöme szabályos téglalap, a hosszabb utcák párhuzamosan haladnak az említett főtegelgyekkel, melyeket a rövidebb keresztutcák derékszögben metszenek. Ilyenformán az utcahálózat racionális, de egyhangú és unalmas, az utcakepbe csak a változatos párkánymagasság és tetőkiképzés visz mozgalmasságot.

Összegezve a szabályozott utcahálózatról mondottakat, ismételten hangsúlyozni kell, hogy a városalaprajz két egymástól eltérő módon keletkezett, más-más időben kialakított textúrából tevődik össze, ennek ellenére azonban igen sok közös vonást mutat. Ez a hasonlóság az utcák hosszúságában, a telektömbök alakjában és nagyságában nyilvánul meg. A telektömbök nagyságát az alábbi táblázat szemlélteti.

Városrész	Kerület	A telektömbök	
		száma	nagysága/ha
Történeti városterület	I.	36	3,42
	II.	51	4,41
	III.	63	3,75
	IV.	34	3,35
	V.	66	3,72
	VI.	34	4,00
	VII.	19	4,26
	VIII.	32	3,91
Majsai telep Kertváros	IX.	21	10,00
	X.	75	3,40
	XI.	39	3,38
Sándor	XII.	41	2,63

A táblázat adatai az 1968. évi helyzetet rögzítik. A történeti városterületen napjainkig a telektömbök számának alakulása szempontjából alig történt változás, ami a másik két városrészről nem mondható el. Ezekben a területeken ugyanis erőteljes volt a horizontális bővülés, miáltal a telektömbök száma emelkedett, az átlagos nagyság pedig csökkent, mert az alapul vett terület egységek hektárookban kifejezett terjedelme nem változott. A bekövetkezett változásokról — sajnos — nem állnak rendelkezésemre adatok, újabb számításokat tehát nem végezhettem.

A helyzet reális megítélésekor és értékelésekor feltétlenül figyelembe kell venni azt, hogy a számítások a kerületek összetételére vonatkoznak, mert a telektömbök összterületének nagyságát szemléltető adatok nem álltak rendelkezésemre. Ilyenformán a telektömbök aránytalanul nagyoknak mutatkoznak. A valós képet egy kis korrekció elvégzésével igen pontosan meg lehet közelíteni. Ugyanis a beépített városterületnek 1968-ban 32%-át képezték az utcafelületek. Ha ezzel arányban csökkentjük a telektömbök nagyságát a három városrészben, átlagokban számolva a következő értékeket kapjuk:

A történeti városterületen a telektömbök átlagos nagysága 2,62 hektár, ami azzal magyarázható, hogy korábban a lakosság zöme agrártermelő volt és a háztartásoknak szükségük volt a nagy gazdasági udvarokra. Az újabb keletkezésű városrészekben és a telepített Sándorban más a helyzet. A Körösi út, a Partizánbázisok útja, Dörde

Natošević és a Lošinji utca, valamint a vasúti teher- és személypályaudvar vonalával bezárt területen (X., XI. kerület) a telektömbök átlagos nagysága a korrekció után 2,31 hektár. A Körösi út és a Jovan Mikić utca közötti háromszögben (IX. kerület) a terület nagyfokú beépíttelensége miatt a már kialakított telektömbök nagysága 6,80 hektár, ami természetesen még mindig nem reális adat, mert a számításban az üres telkek is szerepelnek. Sándorban, ahol takarékos tervszerűséggel folyt a XVIII. századi telepítés és a későbbi növekedés folytán bekövetkezett telekkiképzés, a telektömbök átlagos nagysága mindössze 1,79 hektár.

Hogy ezek a számítások már a reális helyzetet mutatják, bizonyítja egy összehasonlítás is. A hasonló fejlődési utat megjárt szomszédos Szeged városrészeiben (Palánk, Felsőváros, Alsóváros, Rókus) a telektömbök nagysága középértékekben hektárokból kifejezve 1,7 és 2,9 között mozog. (Pálmai Mátyás, 1955. 230.) Szeged teljes területén a telektömbök átlagos nagysága 2,30 hektár volt. Szabadkán, leszámítva a félig beépített IX. kerületet, ez a mutatószám 2,24, együtt a IX. kerülettel pedig 3,38.

A város utcáinak hossza igen változatos. A legrövidebb közök és zsákutcák 40—60 métereseek, a leghosszabb utcák nem haladják meg a két kilométert. Például a Radić testvérek utca 1800, a Karađorđe (Halasi) út 1400, az Ivan Milutinović utca 1600, a Matija Gubec utca 1200, a Partizánbázisok útja 1500, a Körösi út 1400, a Moša Pijade út az aluljárótól a belső kaszárnyáig 1600 m hosszú. Az utcák teljes hossza 1975-ben 357 km volt 371,3 hektár alapterülettel.

Az utcahálózat jelenlegi állapotát szemléltető adatokhoz — sajnos — nem tudtam hozzájutni.

3. A TELEPÜLÉSFORMA JELLEGE

A falusi települések alaprajzi osztályozása egyszerűbb a városi alaprajzok településformájának meghatározásánál. A falvak a belső-ségi alaprajz szerint lehetnek szabályos és szabálytalan alaprajzú falvak. Szabálytalan alaprajzú a halmazfalú. A legjellemzőbb szabályos falualaprajz-formák a szalagtelkes falu, az útifalu, a sorfalú, a többutcsás szalagtelkes falu. A szabályos falvaknak legfiatalabb formája a sakktábla alaprajzú falu, amelyek általában mérnöki tervek alapján létesültek, amikor a török kivonulása után újratelepítették a falvakat.

Az olyan esetekben, ahol a városiasodás faluból történik, nincs éles morfológiai határ, idomkülönbség a falu és a városi alaprajzok között. Szabadka is faluból indult el a városiasodás útján, így alap-

rajzában lényegében a falusi alaprajzformák a városi elemekkel elvegyülve jelentkeznek, az alaprajz szövete a halmazos, szabályos idomú és soros elemekből tevődik össze. Tekintettel a város gazdag múltjára, nagyságára, az idők folyamán bekövetkezett funkcióváltozásokra és népességnövekedésre, Szabadka alaprajza összetett, változatos és sokrétű, mert többször megismétlődő növekedéssel másfajta domborzati és vízrajzi elemekre nőtt rá, más-más korszakokban, amelyekben a műszaki ismeretek, megoldások, az uralkodó városépítészeti eszmék eltérő jellegűek voltak. Az összetett alaprajzidomokra jellemző, hogy a kitervezett mérnöki részletek elvegyülve jelentkeznek a spontánul kialakult textúrákkal, amelyek az elsődleges településmagokat jelzik és egyben utalnak a későbbi fejlődés jellegére és módjára is. Előfordulnak továbbá olyan részletek, amelyek a természeti tájelemek vagy műtájelemek hatását sajátos módon tükrözik. Azonkívül az alaprajz morfológiai képében kifejezésre jutnak az adott korszak városépítészeti törekvései, elképzelései, a funkcionális fejlődés változásai, a város fejlődéstörténeti mozzanatai. Az említett okok miatt a településforma sajátosságainak összegezése nem könnyű feladat.

Csakúgy, mint az utcák és egyes településrészek, a városalaprajzok is lehetnek tervszerűek és tervszerűtlenek. Az előbbieknek az utcahálózata előbb létesült tervezéssel és csak azután népesült be, az utóbbiak semmiféle előzetes tervhez nem igazodó fokozatos növekedéssel jöttek létre. (Mendöl Tibor, 1963. 286.) Szabadka alaprajzát a tervszerű városalaprajzok csoportjába sorolhatjuk, mert

— a spontánul keletkezett alkati elemek beolvadtak a későbbben tervszerűen kialakított hálózatba;

— a területi növekedés a fejlődés egy szakaszában átfogó mérnöki rendezés által megszabott utcahálózati keretben történt fokozatos besűrűsődéssel;

— a tőkés korszak lakótelepeinek kialakításában döntően jelen volt az utcavonalak tervszerű kiszabása;

— az utóbbi évtizedek városfejlesztési törekvéseiből hiányzik ugyan a nagyvonalú előrelátás, az átfogó szemlélet és egy tartós rendezési elv következetes megvalósítása, az egyes városrészek kialakításában azonban mindenütt jelen van a szakemberi tervezés, ami főleg az utcavonalak kijelölésében, a beépítési módok meghatározásában és a telektömbök kialakításában mutatkozik meg.

A városalaprajz szabálytalannak látszó elemei sem mondhatók a tervszerűtlen fejlődés eredményeinek. Ugyanis a meglévő természeti és mesterséges tájelemekhez való alkalmazkodás, igazodás a tervszerű, irányított fejlődés keretein belül is megtörténhetik. Például a központi völgy hatása szembetűnően kifejezésre jut az alaprajz textúrájában, a városmorfológiát alakító hatások mindegyike azonban csak

a mérnöki tervezés szabta korlátok között jutott szóhoz. A tudatos tervezés kimagasló szerepét az bizonyítja legékebben, hogy ugyanabban a geomorfológiai képződményben többféle alaprajzi részlet alakult ki. Gondoljunk csak a Jaszibara, a Mlaka, a Harcosok sorakozója elnevezésű lakótelep alaprajzi megoldásaira, a városközpont tereinek elhelyezkedésére és nagyságára. Ugyanabban a völgyben mennyi másféle elképzelés és megoldás realizálódott! Általában megállapítható, hogy a mérnöki tervezés a városfejlődés minden szakaszában igen nagy mértékben igazodott a természeti és műtájelemek adottságaihoz.

A szabadkai városalaprajz két fő jellemző vonása az, hogy lényegében tervszerűen kialakított alaprajzról van szó, melynek szövetében igen sok a szabálytalan utcahálózati részlet. Ilyen szemszögből nézve a szabálytalan városalaprajz-formák rendkívül bő választékú csoportjába tartozik, azzal a megjegyzéssel, hogy az alaprajz fő vonásait mégis tervszerűen szabták meg. Nem különíthető el élesen egymástól a szabályos és szabálytalan forma, a valóságban inkább a két, elméletileg felállított típus közötti átmeneti alaprajzformák jelentkeznek.

A város alaprajzi fejlődésének időrétegek szerinti szétbontása és az egyes fejlődési szakaszok bemutatása korábban már megtörtént. Most az időbeli kialakulás területi vetületét, az egységes alaprajzidomot vesszük szintetizáló vizsgálat alá, azzal a céllal, hogy a városalaprajz leglényegesebb vonásait kiemeljük.

Szabadka alaprajzi szövetében három fő szerkezeti elem különíthető el:

— a mai város kristályosodási magjaként szolgáló, sánccal övezett középkori mezőváros, illetve a későbbi török palánkváros területe;

— a történeti városmag térségében sugarasan összefutó távolsági és helyi utak hálózata, vagy inkább útlegyezője, melyek zárószakaszából a későbbi fejlődés folyamán a megnövekedett város főútvonalai alakultak ki;

— az útlegyező közeit kitöltő, különböző időben és elképzelések alapján létesült utcahálózati részletek, vagy a főutakra felfűzött lakótelepek.

Az alaprajz összképében a történeti városmag területe jól kirajzolódik. A XVIII. század második felében eltüntetett sánc helyén nem alakult ki körút, mint más városokban. Ennek elsősorban az volt az oka, hogy a sánc vonalának nagyobb részén vízrajzi objektumok helyezkedtek el, amelyeket csak az utcakialakítás későbbi szakaszában csapoltak le. A sánc északi oldalán, ahol se mocsár, se vízfolyás nem volt, keletkezett a Jovan Jovanović Zmaj utca. A lecsapolási munkálatok elvégzése után formálódott meg a mai Tucović utca, valamint a Kidrič és az Engels utca egy-egy kisebb szakasza. A külső sánc

iránya a környező telektömbök és utcák elhelyezkedését befolyásolta, oly módon, hogy azok a sáncok futásához idomultak. Északnyugaton két apró telektümb rövid házsorai tapadtak közvetlenül a sánchoz. Ezekről távolabb, a Fűzfás ér és a Ciganska bara hatására a Celoveci, Ivan Zajc, Lazar cár és a Černojević utcák közötti telektömbök derékszögben állnak a sánc irányára. Délnyugaton az Oktober 10. és a Fellegi Tivadar utca halad párhuzamosan a sánc irányával. Az Oktober 10. utca házainak keskeny szalagtelkei egészen a Fűzfás éren túl nyúltak a sánc irányába, melynek eltüntetése után a telkek megszórtak és az egykori Nagy utca is megformálódhatott. Keleten a Rogina bara helyén mérnöki tervezéssel kialakított utcahálózati részlet gerincét a mocsáron át épített Töltés út képezte. Ehhez idomultak az új telektömbök, a sánc irányát csak az Engels utca egy szakasza őrizte meg.

A palánkváros előteréből sugarasan szerteágazó közlekedési vonalak közeit igen változatos szövetű alaprajzformák töltik ki. A halmazos alaprajzi részletek olyan helyeken fejlődhetnek ki nagyobb területen és zavartalanul, ahol a távolsági és a határba vezető utak nem tagolták túl apró téregységekre a löszhátakat. Ilyen alaprajzi textúrák vannak a Bajai, a Halasi, a Zombori és az Újvidéki utak közelében. A Zentai út és a Radić testvérek útja között kitöltő viszonylag hosszú és keskeny térségen, ahol nem volt elegendő hely a halmazos megtelepedésre, a létrejött utcahálózat a létrás alaprajztípushoz hasonló. A halmazos magok utcái a patriarchális nagycsaládok házsoraiból alakultak. A későbbi utcarendezések során a házközösségi telkek belsejében épült házakat zsákutcák létesítésével tették hozzáférhetővé. Az aránylag igen szűk szemű hálózatban az utcamegtörések a legtöbb esetben derékszögűek, a telektömbök pedig szabálytalan négyszögek. A legkisebbek 0,2 hektár területűek, átlagos nagyságuk 0,5 ha körül mozog. Az utcák hosszúsága csak a magok belsejében itt-ott haladja meg a 200 métert. Szélességük 4—7 méter, kocsiforgalomra tehát alkalmasak. Egy ilyen halmazos alaprajzi részletet a 17. ábra szemléltet.

A leírt halmazalaprajz-részletektől több vonásában eltér a török kori szerb negyed utcahálózata, amely igen hasonlít a Prinz Gyula-féle sejtés alaprajzhoz. A sejtés alaprajzot az jellemzi, hogy utcái szögben megtörő egyenesek, a telektömbök szabálytalan alakúak és gyakoriak a zsákutcák. Az utcamegtörések lehetnek derékszögűek és tompaszögűek. Esetünkben a derékszögű megtörésekről van szó, tehát a telektömbök négyszögek vagy sokszögek. Az utcahálózat több vonásában a bizánci és a török hatásokra kifejlődött balkáni város-típus alaprajzi mintáira emlékeztet. Az utcák szélessége 6—8, hosszúságuk 200—300 m, a telektömbök nagysága 0,5 és 3 hektár között

ingadozik. Az egyenes és tört vonalú zsákutcák majdnem mindegyik telektömbnél előfordulnak. A hosszabbak mentén 8—12 ház is található. (18. ábra.)

Vannak a városalaprajznak olyan tervszerűen kialakított részletei, amelyek belső szerkezete a természetes vagy műtájelemekhez igazodik. A térszíni formákhoz való alkalmazkodás sajátos példája a Jaszibarán mérnöki tervezéssel létesített szabálytalan utcahálózat. (19. ábra.) A mocsár lapos medencéjének északi peremvonalát a Prágai, déli szélét a Mayer testvérek utcája jelzi. Az egyenes Travnikai utca, amely teljes egészében átszeli a területet, töltésút volt a mocsáron át. Ilyen volt a Dózsa György utca is. A mérnöki rendezés eltüntette a régi Bajai út keleti ágát és több, egymással majdnem párhuzamos utcát iktatott be északnyugat—délkeleti futással, amelyek a lejtés irányát és a vízlevezető árkok csapását jelzik.

A saktábla-alaprajzot megközelítő és majdnem szabályosnak mondható utcahálózat jött létre a Mlaka széles völgyében. A telektömbök különböző nagyságúak és alakjuk nem minden esetben szabályos négyszög. Kialakításánál a mérnöki tervezés a műtájelemeket és a völgypart irányát egyaránt figyelembe vette. A völgy rétjeihez a keleti és nyugati löszhát településmagjaiból utak vezettek el, melyek egyben ezek között is kapcsolatot teremtettek. Ezekből az utakból lettek helyenként az egész történeti városterületet átszelő utcák (pl. az Evgenije Kumičić, vagy a Blaško Rajjić—Dragiša Mišović utcapár), amelyeket a völgyparttal és a Mlakával párhuzamosan megvont utcák derékszögben metszenek. Hasonló szerepet játszott a Fűzfás ér is néhány utca kialakításában, amelyeket a sugárút létesítése alkalmával az alaprajzból töröltek.

A történeti városterület ősi térszínének mocsaras, vízfolyásokkal szabdalta központi völgyétől kifelé, nyugatra és keletre haladva az utcák egyre inkább csak a műtájelemekhez igazodnak. Egy ilyen, hosszú ideig ható, jelentős utcaformáló tényező volt a városárok. Az olyan helyeken, ahol a halmazos településmagok távolabb estek a városároktól, a közbeeső területeken a városárokkal párhuzamosan futó hosszú utcák alakultak ki, amelyek már jórészt a történeti városalaprajzban is jelen voltak és a későbbi rendezés csak haladási irányukat módosította. Ilyen például a Gaj, a Gundulić, az Antunović utca. Ezek között és a városárok között levő hézagokat a XVIII. század végén lejátszódott városrendezés kis telektömbökkel és rövid utcákkal töltötte ki, amelyek egymással rendszerint párhuzamosak és a városárokra derékszögben támaszkodnak. Az utcakiképzés leírt módjára jellemző példa a Gaj és a Micsurin utca között elhelyezkedő kilenc rövid utca, amelyek tipikus létrás szerkezetet mutatnak. Ilyen módon keletkeztek az Antunović és az Ignjatović utcák közeit kitöltő apró telek-

tömbök is. Amikor a múlt század vége felé a városárok szerepe gyakorlatilag megszűnt, a mellette haladó közlekedési felületek utcákká alakultak. Kivételt csak a keleti városperem képezett, ahol vagy egyáltalán nem volt városárok, vagy ha volt, akkor a vasúti teherpályaudvar települt rá. Ilyen utcák a város északi peremén a Szép Ferenc, a Gorenjei, a Metohijai utca, a délnyugati peremen a Micsurin, a Kolubarai, a Jaša Ignjatović utca, délkeleten pedig a Forrás és a Bajnáti utcák.

A városárkon kívül nőtt XX. századi városterületre a szabályos utcahálózati elemek jellemzők. Sándor, a Kertváros, a Radanovác területén létesült városrészek mindegyike mérnöki tervek alapján készült utcahálózati keretben épült fel. A tervszerű és szabályos alaprajzrészletek utcavonalai a határba vezető utak és a dűlőutak irányához alkalmazkodnak. A Kőrösi út, a Szegedi és a Zentai út közei ilyen szabályos alaprajz-textúrákkal vannak kitöltve. Jellemző rájuk, hogy az utcák derékszögben metszik egymást, a telektömbök pedig szabályos négyszögek. Ettől a morfológiai képtől gyökeresen eltér a Majsai telep, melynek utcái a Majsai kapunál összefutó útlegyező ágai mentén és közeiben alakultak ki.

A kapitalizmus korában és a szocializmus évtizedeiben keletkezett alaprajzi bővítmények utcái a legtöbb esetben szabályosak és tervszerűek, ilyen lehet egy-egy lakótelep is, de a történeti városterületen kívül nőtt széles övezetek egészükben mint együttesek tervszerűtlenek, mert globális kialakításukra, kivéve a Kertvárost, nem volt semmiféle előre kidolgozott terv. Ezért, ha a városalaprajzot mint egységes szervezetet, térbeli együttest szemléljük, azonnal kitűnik, hogy a részek együttesen semmiféle összefüggő képet nem mutatnak, az utcák kusza összevisszaságban futnak a legkülönbözőbb irányokba, a történeti városterület és az újabb kori városrészek közötti kapcsolatok nincsenek kialakítva, a különböző tulajdonságú alaprajzi textúrák összenövése tervszerűtlenül, minden irányítás nélkül történt. Felesleges bizonyítgatni, milyen közlekedési nehézségeket okoznak az említett utcahálózati problémák.

A települések térbeli elemei két nagy csoportba sorolhatók. Az egyik csoportot azok a formák képezik, amelyek a térszín, a vízrajzi elemek, vagy más tényezők hatására spontánul, a tudatos irányítás, tervezés, rendszer nélkül alakultak ki. Ezek a települések ősi, spontán térelemei. Szabadka városfejlődésében az ilyen térelemek zömmel a XVIII. század folyamán létesültek és vagy eltűntek, vagy beolvadtak a később kialakított alaprajz szövetébe. A másik csoport alaprajzformái szabályos telekkiméréssel, utcavonalak megvonásával, mérnöki tervek szerint készültek a feudalizmus alkonyán, a polgárosodó tőkés társadalomban és a szocializmusban. Szabadka mai alaprajzában

ezek a térbeli elemek vannak döntő túlsúlyban. Nem hagyható figyelmen kívül az a tény sem, hogy a tervszerűen kialakított utcahálózati részleteken igen gyakran átsugároznak a természeti és a műtájelemek hatásai.

Összegezve megállapítható, hogy Szabadka nagyon összetett alaprajzidoma az objektív külső tényezők figyelembevételével tudatos és tervszerű beavatkozások hosszú sorozatának eredményeképpen alakult ki.

4. A VÁROS TEREI

A városi tér az ógörög városoktól napjainkig minden kor város-szerkezetében jelentős szerepet betöltő térelem volt. A modern városok szerkezetében a tervek szintén nélkülözhetetlenek. A feudális agrártársadalom városaiban a terek az egyre növekvő kereskedelem céljait szolgálták, azonkívül vallási és közigazgatási funkciójuk is volt. Az alföldi mezővárosok terei elsősorban mint a mezőgazdasági termények áruforgalmának színterei kaptak jelentőséget, továbbá mint a városi lakosság ünnepi találkozóhelyei szerepeltek. Volt Szabadkán gabonapiac, baromvásártér, szénatér, szalmapiac, az „emberpiac”-nak nevezett munkaerőpiac, haltér, húspiac, a főtéren és a környező utcákban tartották a hetipiacokat és az országos vásárokat. A mai városi tereknek a korábbiaktól eltérő, más jellegű, de nem kevésbé fontos szerepkörük van.

A terek mint az alaprajz sajátos képződményei visszatükrözik a város területi növekedésének módjait és egyes fázisait, ezért térbeli elrendeződésükben bizonyos övezetesség mutatkozik. (20. ábra.) A város két legrégebb tere a Barátok tere (Teleki tér, 1869), ma Jovan Nenad cár tér és a pravoszláv templom előtti térség, a hajdani templomtér. Mindkettő a történeti városmag sáncvonalán belül helyezkedett el, tehát kétségtelenül a középkori mezőváros és a török kori palánkváros életében már szerepet játszhattak.

A XVIII. és a XIX. századi várostestben a terek legbelsőbb öve a sánckapuknál helyezkedett el. A piactér, majd Főtér néven emlegett tér a Zombori, Pétervárad, Zentai és a Szegedi út találkozásánál alakult ki a XVIII. század folyamán. A mai November 29. tér volt a Bajai és a Halasi út első találkozóhelye. A városépítés későbbi szakaszaiban fokozatos átrendezéssel a Főtérből alakult ki a mai Köztársaság tér. A Főtér egy részéből lett a Hal tér (1847), később Csonkai tér.

A második öv az egyes városrészek összenövésének helyeit, továbbá a forgalmi csomópontokat jelzi. A terek itt azon a vonalon

keletkeztek, ahol a XVIII. század derekának kompaktan beépített városterülete, átlépve a központi völgy mocsaras alját, a magasabb löszterszínnek halmazos településmagjaival érintkezett. Gyakran a belső forgalom elosztóhelyei is ebben az érintkezési övezetben alakultak ki. Ilyen az Októberi forradalom tér (Széchenyi tér, 1869 és 1884), a Fasizmus áldozatainak tere (Teréz tér, 1869 és 1884), a Strossmayer utca (Oskolás tér, 1869), a Tomislav tér (Arany János tér, 1884), a Puskin tér (Széna tér, 1869 és 1884), valamint a nevet nem viselő galambpiac területe, ahol a Zimonyi útból több belforgalmi út ágazott le.

A terek legkülső öve a távolsági utak, vagy a fontosabb határutak mentén, a városkapuk közelében helyezkednek el a XVIII. századi beépített városterület külső peremén. Ezek a helyek a belső legelőkre kijáró jószág gyülekező- és elosztópontjai, vagy vásárterek és piacterek voltak. Amikor a beépítés a városárokig ért, a terek peremi helyzete részben megváltozott. A tőkés korszak növekvő telekigényeinek folytán a kapuközeli terek jó része beépült, és így az alaprajz szövetében a későbbi várostérképeken mint telektömbök szerepeltek. Ilyen a Szép Ferenc, a Plitvicai és a Lisinski utca találkozásánál elhelyezkedő tér, ahonnan a széles Csorda út vezetett észak felé a legelőkre. Volt már szó a Halasi és a Bajai kapuk közötti térségen elhelyezkedő terjedelmes baromvásártérről (21. ábra), amely később beépült, csak kisebb maradványaként létezik ma a Veselin Masleša tér. A Sándori kapunál a Zimonyi út, a Töltés (Hercegovinai) utca, a Csantavéri (Lovro Bračuljević) utca és a Sánc (Bajnáti) utca közötti ma beépített telektömb helyén volt egy tér, amelyet az 1869. évi várostérkép még feltüntetett, de az 1884. évi már mint lakótömböt mutatja. Úgy látszik, a Zentai kapunál nem képződött tér, mert sem a régi várostérképek, sem a környékről készült tervrajzok ilyenről nem beszélnek. Egészen más volt a helyzet a Szegedi kapunál, ahol egész téregyüttes alakult ki már a XVIII. század második felében. A három, szabálytalan négyszögalakú térből álló együttes az 1799. és az 1869. évi várostérképen is jól kivehető. A terek más helyrajzokon is szerepelnek rendszerint név nélkül. Csak a mai Lazar Nešić térnek volt neve: 1869-ben Ezredesi tér, 1884-ben Hunyadi tér néven szerepelt a várostérképeken. Erre a térre nézett (a községi képviselő-testület helyén) a kaszárnya (domus stabilis) épületének homlokzata, továbbá Vojnics József telke két házzal. A Szegedi kapu tere a Rogina bara déli partján telepített szőlők és gyümölcsösök, a kaszárnya épülete és a mai Pátria Szálló helyén elterülő félig beépített telektömb között helyezkedett el. A harmadik tér a Boris Kidrič, a VIII. vajdasági brigád, a Đuro Đaković és a Nazor utcák által határolt lakótömb helyén terült el. Fel van tüntetve az 1799. évi várostérképen, az 1823-as Wüstinger-féle tervrajzon, az 1845-ös telkesítési helyrajzon

szintén be van rajzolva „Tér” jelzéssel. A három tér közül csak az Ezredesi tér maradt meg a mai alaprajzban. Végül a Majsai kapu előtti kis térről kell még megemlékeznünk, amely a mai alaprajzban is jelen van, csak jelentékeny területcsökkenéssel, mert a felüljáró híd és az üzemi épületek erősen beszűkítették. A felsorolt terek a spontán városfejlődés idején jöttek létre, a XVIII. századvégi városrendezés jelenlétüket tudomásul vette és telektömbök kijelölésével területüket körülhatárolta beiktatva őket ezzel az alaprajz szövetébe.

A XIX. században a városterület még három új térrel gazdagodott. A Paja Kujundžić tér a Radić testvérek és a Blaško Rajić utca kereszteződésénél, valamint a Rókus tér az Ivan Milutinović utcán mint templomterek létesültek tervszerű mérnöki kialakítással. A két külvárosi plébánia szervezésével kapcsolatban ugyanis a városi tanács 1823-ban határozatot hozott, hogy a felépülő templom, plébánia és iskola számára nagy tereket kell létesíteni. Ebből a célból a Zenta városrészen a kijelölt helyen 8, Kér városrészben pedig 11 házat sajátítottak ki és helyükön jelölték ki a tereket, melyeknek további beépítése és kiképzése napjainkig befejezetlen maradt. A vasútállomás körüli térség rendezése és beépítése során keletkezett 1888-ban a szépen fásított Mária Terézia (ma Lenin) park. Ez volt az utolsó tervszerűen kialakított tér Szabadkán. Sajnos a tőkés rendszer későbbi szakaszában újabb tér nem létesült. A terek tervszerű létesítését a szocialista városépítés is teljesen figyelmen kívül hagyta. Vannak ugyan az újonnan beépített városrészekben kijelölve olyan övezetek, amelyeket közterek kialakítására szántak, mindeddig azonban nem történt semmilyen határozott intézkedés, hogy ezekből, az utóbbi évtizedek építészeti gyakorlatában felmerült és kiforrott új szempontok és a megváltozott szükségletek alapján, az új városrészek funkcionális és esztétikai hatású térelemei váljanak.

A terek, főleg a XVIII. századi városalakítás hatására, jelen vannak a városszerkezetben, az alaprajz szövetében, de ez még nem elegendő, mert a megfelelő beépítés, az alapsík hatásos elrendezése és funkcionális kiképzése nélkül a várostest kevésbé aktivizált térelemei maradnak. A városkép feljavítása a terek gondos rendezése nélkül el sem képzelhető, ez viszont igen komoly anyagi befektetéseket igényel. A múlt század végén, amikor Európa városai szinte egymással versenyezve alakították ki a szebbnél szebb tereket és ilyen módon gyarapították a korábbi századok gazdag városépítési hagyatékát, Szabadkán nem egyszer hiába javasolta Könyves Tóth Mihály a városi tanácsnak, hogy a tereket feltétlenül rendezni kell, mert azok olyan állapotban csak szégyenére vannak a városnak. Később sem változott sokat a helyzet, városrendezőink a terek sorsával szinte napjainkig alig törődtek valmit. A szocialista kiépítés évtizedeiben a városköz-

pont tereit rendezték és funkcionális arculatukat határozottabbá tették. Tereink azonban még ma is nélkülözik a nagyvonalúságot és a festői hatást, azonkívül a közlekedés érdekeit sem szolgálják teljes mértékben.

Funkcionális szempontból a mai tereknek sokoldalú rendeltetésük van. Beszélhetünk a város főteréről, vannak továbbá díszterek, közterek, forgalmi és kereskedelmi terek. Formai szempontból megkülönböztetünk határozott formájú és szabálytalan tereket. Szabadka terei négyzetes, téglalap alakú, trapéz és háromszögű határozott alakú terek. Térbeli alkat szempontjából nyugodt, sztatikus és aktív, dinamikus terekről beszélhetünk. A terek lehatárolásának módja alapján vannak nyílt és zárt terek. Az alaprajzi vizsgálat tekintetében a fenti szempontok a legfontosabbak. Urbanisztikai szempontból viszont a tér építészeti megjelenése képezi a fő megoldandó problémát. Ebben az esetben a legkedvezőbb hatást keltő légtérarány meghatározása a fontos, ami a beépítés magassága és a tér szélességének arányából adódik.

Szabadka tereinek zöme a városközpontban és annak peremvonalán helyezkedik el. A területi fejlődés során a mai városközpontban két téregyüttes alakult ki: az egyik a városháza körül, a másik az egykori Rogina barát átszelő Töltés út tengelyében.

A központi téregyüttes részei a Köztársaság tér, a Szabadság tér és a Jovan Nenad cár tér. Látható, hogy itt a város legrégebbi tereiről van szó. (22. ábra.) Ezekhez csatlakozott a múlt században még az Oskola tér (Strossmayer utca), amelyet a jövőben szintén a központi téregyütteshez kellene csatolni meghatározott funkcióval. Az említett négy tér önálló kiképzése városépítési szempontból elfogadhatatlan, mindennemű térrendezés csakis az egységes térrendszer egészére vonatkozhat. A részletmegoldások aligha járulhatnak hozzá a városkép esztétikai feljavításához és a közlekedési problémák megoldásához. A Köztársaság tér trapéz alakú, három oldalról zárt, kedvező légtérarányú dinamikus tér, amelynek domináló épülete a hatalmas tömegű városháza. A térbe hét utca torkollik, ami se forgalmi, se kompozíciós szempontból nem kedvező. Szükséges lenne gondolkodni a becsatlakozások csökkentésének lehetőségeiről. Funkcionális szempontból a főtérrnek többféle rendeltetése van — forgalmi tér, kereskedelmi gócpont és díztér is egyben. A tér mai forgalmi kiképzése nem tekinthető véglegesnek. A Szabadság tér végleges alakját a század elején nyerte. Alakrajzában két elkülönülő rész van: a városháza és a színház épülete közötti szabálytalan formájú térség, amely az épületek elhelyezése által keletkezett, és a majdnem téglalap alakú részlet a színház és a zeneiskola között. Ez utóbbi úgy alakult ki, hogy a Hal tér (később Csokonai tér) egy telektömbi részlet kiiktatásával összekapcsolódott a könyvtár előtti kiszélesedett utcaszakasszal. Szerep-

körét illetően forgalmi tér, ahol a felvonulásokat és a népnünpélyeket, azonkívül különféle versenyeket tartanak. A súlyosan megcsontított Jovan Nenad cár tér elveszítette régebbi finom hangulatát, pihenőhely jellegét. A tűnő idő patináját a térnek már nem lehet visszaadni, de még a városközpont egy csöndes részletévé alakítható, virágszőnyeggel, emlékszobrokkal és ülőhelyekkel. Az Oskola teret szintén a gyalogos embernek kell átadni, megtartva benne egy időre a kétirányú forgalmat, de kizárva onnan a veszteglőhelyeket.

Az elnyújtott térkompozíció jó példája a Lenin park—Lazar Nešić tér—Puskin tér téregyüttes, amely lényegében egy utcatengelyre felfűzött terek rendszere. A Puskin tér a Zentai út és az eltérítő jellegű Töltés út találkozásánál kialakított háromszögű tér. Ide futott még be a történeti városalaprajznak két belforgalmi utcája, amelyek a Péterváradit utat kötötték össze a Zentai úttal. A Lazar Nešić térnek kiszélesített utca jellege van. A Lenin tér helyén a múlt századi rendezési tervrajzok telkeket irányoztak elő. Egy 1868. évi rajzon a Manojlović, Čakić, Freidenberg, Vojnić és a Csernusz család van telektulajdonosként feltüntetve. (Történelmi Levéltár — 3.1.1.7.) Szerencsére a századvégi városrendezés parkosított teret iktatott be az impozáns palotákkal beépített telektömbök közé. Az utcatengely három térrel együtt a város egyik legmozgalmasabb közlekedési útütere. Forgalmi szerepét a távolsági autóbuszállomás és a vasúti pályaudvar áthelyezése után sem veszíti el, sőt alighanem a város legfrekvensebb forgalmi gyűjtő- és elosztóhelye lesz. Ugyanis, mint ismeretes, a tervezett új autópályáról a forgalom a Zentai úton torkollik be a városba, és ha a bekötő út városperemi szakaszáról nem ágaznak le terelőutcák a Zombori út felé és a Kertváros irányába, a Puskin és a Lazar Nešić tér környéke lesz a városterület legterheltebb közlekedési felülete. Jelenleg a forgalmi szerepkör mellett a terek, a Puskin teret kivéve, mint pihenőhelyek is szerepelnek.

A városperem északi oldalán is van egy téregyüttes: a November 29. tér és az Októberi forradalom tér. Mindkettő lényegében téglalap alakú kiszélesített utca. A város belforgalmában elosztó-gyűjtő szerepük van. Az Októberi forradalom téren ma a piac van elhelyezve. Ha a piacot áthelyezik, a tér átrendezése szükségessé válik. Mint hosszú, elnyújtott alaprajzi forma, monumentális épületek hordozójává válhat. Különösen a tér kezdetére, a gimnázium mellé kívánkozik ilyen épület. A November 29. tér inkább fásított sétánynak, mint veszteglőhelynek felel meg.

A volt Teréz téren már a háború előtt és a megszállás alatt is tervezték a hősi emlékmű felállítását. A tér architektonikus kiképzése, alakja, közei helyzete és közvetlen kapcsolata a főtérral és méretei alapján, az ünnepi tér szerepének betöltésére alkalmasnak minősíthető.

Ezért is esett erre a térre a választás, amikor a fasizmus áldozatainak nagyszabású emlékművét ide helyezték. A tér sikeresen induló átrendezési munkálatai az alapsíkot övező néhány dísztelen ház kiiktatása után folytatódhatnak csak eredményesen.

A város lakókörzeteiben elhelyezkedő terek száma egyrészt kevés, másrészt ami van, az sincs berendezve mint köztér. A Veselin Masleša és a Tomislav király tér, igaz, forgalmi terek, de a köztér funkcióját is betölthetnék. Csak a Cirill és Metód tér mondható köztérnek, viszont helyzeténél fogva nincs eléggé kihasználva. A Paja Kujundžić tér lényegében egy vallási létesítmény előtere és nincsenek közcélú funkciói. A városközpont tereinek rendezése után, a lakókörzeti terek kialakítására kell nagy gondot fordítani.

Ha eltekintünk a két templomtértől (Kér és a Zenta városrészekben) Szabadkának 12 tere van, mind a történeti városterületen. Közülük nyolc a városközpont területén helyezkedik el, egy pedig azzal érintkezik. A terek területi elosztása az alaprajzban tehát nagyon aránytalan, azért az ilyen helyzeten mindenképpen változtatni kell.

5. A TELEKBEOSZTÁS ALAKULÁSA

A települések lakóövezeteinek területi alapegysége a telek. Századokkal korábban az agrártársadalom igényei hozták létre és azok tartották fenn napjainkig. A városokra az agrárvárosi múlt és a polgári társadalom örökségeként maradt. A szocialista időszak megváltozott társadalmi rendjében a telek szerepe a városfejlődésben némileg csökkent, de szabályozó, formáló, sokszor fékező hatása a beépítési módok, az épületnagyságok meghatározásánál jelen van, sőt a város-test horizontális tágulását is befolyásolja, mert a szántóföldek telkesítése egyszerűbb és olcsóbb, mint a meglevő házhelyek felvásárlása, az épületállomány lerombolása, az anyag eltakarítása.

A települések alaprajzát az utcák vonalai, az utcák közé illeszkedő telektömbök és az általuk közrefogott telkek együttesen adják meg. A házak a telkeknek foglalnak helyet, a telkek tömbjei az utcák hálózemeibe illeszkednek be, azok pedig együttesen az utcahálózatot adják. Ezért szükséges településföldrajzi szempontból is vizsgálat alá venni a telkeket. Az ősi településformák alapján alföldi tájainkra a négyyszögös, megközelítően téglalap alakú, változó nagyságú telek jellemző.

A telekbeosztás alakulása a településformával van szoros kapcsolatban. Mivel Szabadka egységes városteste, a városárokkal övezett területen belül, a halmazzalura emlékeztető településalakzatok össze-

növéséből keletkezett, a telekrend kialakulása több fejlődési szakaszon ment át.

A kezdeti szakaszra a szabadon álló, elkerítetlen telkek jellemzők. Korábban ugyanis a halmazfalvagnak és az útifalvagnak telkei nem voltak elkerítve. Az udvarokból így könnyen válhatott utca, vagy — ha arra szükség mutatkozott — a közlekedési felületeket kebelezték be a telkekbe. Volt már szó arról, hogy a XVIII. században nagycsaládok szerint telepedett meg a beköltöző lakosság. A lakosság szaporodása és a házközösségi kapcsolatok lazulása oda vezetett, hogy a nagycsaládból kivált, függetlenített családok a közös telken építették fel házaikat a régiék mellett, mert ha a házközösség meg is szűnt, nem szűnt meg az udvarközösség. Ilyen módon a lakóházak kusza halmaza jött létre, melyek egymástól nem voltak elkerítve. Ezt az állapotot Iványi István nagyon hatásosan, a következő módon jellemzi: „A régi épületek apró, alacsony viskók voltak földből vert falakkal, nádtetővel és kis ablakkal; de annál nagyobb volt a hozzájuk tartozó üres telek, az udvar, ha szabad annak neveznünk. Mert a házacsok összevissza épültek minden szabály és rend nélkül; egyik homlokkal, másik háttal állott a szomszéd ház felé, amely ismét egyik sarkát vagy oldalát mutatta arra. S ami a nagy rendetlenséget még inkább fokozta, és a város fiziognómiáját rontotta, az azon körülmény volt, hogy az egyes háztelkek és udvarok nem voltak egymástól és az utcától elkerítve; hanem a házak mintegy az utcára vagy a piacra kihelyezve a legnagyobb nyíltsággal közszemlére tettek ki minden házi rondaságot.” (Iványi István, 1892. 631.) Ez a helyzet a XVIII. századi spontán fejlődés idejére volt jellemző, melynek vége felé az udvarközösség is bomlásnak indult, ami a családok vagyoni jogi önállósulásának és a háztulajdonosok kicserélődésének a folyamatát tükrözi, és maga után vonta az elkerítés szükségességét.

Ezzel a század utolsó két-három évtizedében a telekbeosztás alakulásában átmeneti fázis következett be, amelyre a spontánul megindult telekelhatárolás jellemző. A folyamatot az 1782. évi Ürményi Mihály-féle építészeti rendszabályok meggyorsították és a kellő méreterbe terelték. Az átmeneti szakaszban a lehatárolt és a szabadon álló telkek vegyesen fordultak elő. Ez a helyzet jól szemlélhető az 1783. évi, II. József-féle várostérképen. Előrehaladottabb állapotot mutat egy 1785. évi várostérképrészlet, amelyet Kovács Lipót Károly mérnök készített Kér területéről. A Szabadkai Történelmi Levéltárban őrzött eredetiről készült rajzos másolatot a 23. ábra mutatja be. Az említett két térkép a tervszerű, mérnöki végzett telekelhatárolás előtti helyzetbe enged betekintést. Ennek alapján megállapítható, hogy a város területén a telekelhatárolás folyamata már a rendezés előtt is igen előrehaladott állapotban volt. Mindkét térképen jól kivehetőek a

magános házak és a legtöbb esetben 4—9 tagból álló házcsoportok. A gyér utcahálózat nagyszemű közeit rendszertelenül elhelyezkedő házak töltik ki, amelyek körül sok helyen már ott látható a telek határának rajza. Az 1785. évi térkép azt mutatja, hogy Kér területén a nagycsaládi udvarok felosztása már megtörtént, a telekhatárok ki voltak jelölve, hátra volt még a telektömbök kialakítása és ezzel párhuzamosan az utcavonalak megszabása. Szembetűnő a telkek erősen váltakozó nagysága. A rajzon látható, hogy még sok volt a telkesítésre alkalmas üres terület, amelyből a későbbi szabályozáskor vagy telek vagy utcafelület lett. A főforgalmi utak mentén sorban épült házak mellett rövid, szalagtelkek húzódtak, ezek mögött pedig üres térség volt. Mint ismeretes, Mária Terézia úrbéri rendelete 1767 januárjában jelent meg, az úrbérrendezést pedig 1770—1774 között hajtották végre. Ezzel kapcsolatban indulhattak meg a város belterületén a telekelhatárolások.

A telekrend egész városra kiterjedő megállapítása, végleges kialakítása a századvégi nagy városrendezés alkalmával történt meg. Az utólagos elhatárolás a meglevő házak között, ahol még nem volt meg a telekhatár, tekintettel a házak egymáshoz viszonyított rendszeretlen helyzetére, számos nehézségbe ütközött, ezért a telkeket nem lehetett egységes szempontok szerint kialakítani. Az olyan esetekben, ahol már a telkek elhatárolása megtörtént, a nehézségek a telektömbök és az utcavonalak kialakításánál jelentkeztek. Legegyszerűbb volt a beépítetlen területek telkesítése és utcákba foglalása. A telekrendezés eredményeit az 1799. évi térkép tárja elénk. Sajnos, amint tudjuk, ennek csak a belterületi részletét ismerjük, a külterületről, ahol a halmazos településmagok zöme helyezkedett el, a későbbi telekrendezések és felmérések alapján szerezhetünk magunknak információkat. Az utólagos elhatárolással kialakított telekrend egy részletét a 24. ábra szemlélteti. A halmazos településalakzatokból szalagtelkes és teleklábas telekrend alakítható ki. A teleklábas rendnél a téglalap alakú telkek kettős sorának utcai vonalán a lakóházak és a gazdasági épületek helyezkednek el, a telek belseje felé pedig rendszerint kertek találhatók. Ilyen módon az egész telektömb belsejét kertek foglalják el, amelyeket lakó- és gazdasági épületek öveznek. A szalagtelkes telekrendre az egysoros, hosszú, keskeny telkek jellemzők. Általánoságban megállapítható, hogy a tervező mérnöki akarat igyekezett, ahol csak lehet, a teleklábas rendet megvalósítani. Persze több helyen az épületek egymáshoz való közelsége miatt nem sikerült a házak közé teleklábas határvonalakat behúzni. Előfordul, hogy a telkek kettős sora között sikerült egyenes, vagy szögben többször megtörő határvonalat húzni. Az ilyen vonalvezetés azt eredményezte, hogy a telkek alakja és nagysága rendkívül változatos. Még bonyolultabbá

tette a helyzetet, hogy a tervezők minden háznak igyekeztek kijáratot biztosítani az utcára. Azt persze lehetetlen volt elérni, hogy minden ház utcavonalban legyen. Nem egy esetben a házak java része a telektömb belsejében helyezkedett el. Idővel ez a helyzet megváltozott, mert a házak lassacskán kicserélődtek és az újonnan felépített házakat a tulajdonosok kötelesek voltak az utcai telekhatárhoz igazítani. A vízfolyások közelében a szalagtelkes megoldás változatait valósították meg a tervezők. Hosszú, de szélesebb szalagtelkek nyúltak le a Fűzfás érig, a Rogina baráig és a Mlakáig. De az ilyen megoldások jutottak érvényre abban az esetben is, ha két utca túlságosan közel futott egymáshoz és kettős teleksor kialakítására nem volt elegendő hely a telektömbben. Általában elmondható, hogy a XVIII. századvégi telekrendezés nem volt a legszerencsésebb, de a megszabott feltételek mellett azt aligha lehetett volna másképpen megoldani. Azokon a területeken, ahol a rendezés idején még nem álltak házak, szabályos teleklábas rendet valósítottak meg a tervezők.

A történeti városterületen a XIX. században a besűrűsödésnek egyik módja a telekmeosztásokkal volt kapcsolatban. A felaprózás a szalagtelkes részeken volt a legkönnyebben keresztülvihető. A meosztás úgy történt, hogy az eredeti szalagtelkeknek a megnyitandó utca felé eső végeit új telkek létesítése céljából levágták. Így az eredeti utcával párhuzamosan utólagosan egy újabb utca keletkezett. Jó példa erre az esetre a Május 1. utca egy szakaszának kialakulása, de ilyen módon keletkezett még pl. a Tucovič utca is. A mély telektömbök feltárása átmenő közökkel történt. A meosztás a legegyszerűbb módja az volt, hogy a telek egy részét az utcavonalra merőleges vonallal levágták. Általában a későbbi városrendezések utcamegnyitásai minden esetben telekmeosztódással jártak. Ilyenkor a két új teleksor határvonala megmagyarázza nekünk, milyen módon és időben történt az osztódás. Ahol egyszerre, rendeletre osztották meg a telkeket, az új határvonal egyenes lett. Ezzel szemben ha különböző időpontban, hol egyik, hol másik telek került eladásra és osztódott meg, a határvonal szögben megtörve halad a telkek között, mert a régi nagy telkekből kisebb-nagyobb darabok kerültek eladásra. Mindkét esetre városunkban számos példát hozhatunk fel.

A városárokra tapadó vagy annak közelében kialakult lakótelepek telekrendje szabályos teleklábas rend. Ilyen Sándoré is, amely telepített faluként létesült és alaprajza mérnöki tervezéssel készült. A „láb-bal” érintkező telkeket egyenes vonal választja el, helyenként azonban ezt a telekhatár-eltolódások megbontják és enyhén zezgugossá teszik. A Sándor déli részén kialakult bővítmény telektömbjei, a szét-tartó utak miatt, kifelé megnagyobbodnak, ezért a telkek alakja és nagysága is változik. Különben itt is a teleklábas rend uralkodik.

Igen érdekes módon alakult a Kertváros telekrendje. A tőkés telekspekuláció révén keletkezett lakótelepek telkei kicsinyek, téglalap alakúak és hosszabb-rövidebb szalagtelkes sort képeznek vagy — ami gyakoribb — teleklábas rendbe sorakoznak. Más a helyzet ott, ahol az utcahálózat a húszas években készült szabályozási terv alapján alakult ki. Történt már említés arról, hogy a Kertváros a Szegedi szőlők területén keletkezett. Ez volt a város legrégebb szőlőművelés alatt álló területe. A szőlőföldek a tartós megosztódási folyamat hatására erősen felaprózódtak. Az apró parcellák közé, a szőlőkbe vezető utaktól távolabb, jóval nagyobb földek iktatódtak. Az új utcavonalakat az ilyen tarka szövetű parcellahálózatba rajzolta be a mérnöki tervezés. Ilyenformán a parcellák egy része utcafelületté alakult, megmaradt nagyobb részük pedig az utcákkal közrezárt négyszöges területek háztelkeivá vált. Ezáltal igen bonyolult telekbeosztás keletkezett, amely sok esetben nem felelt meg az építési igényeknek. Szükséges volt tehát egy utólagos rendezésre, amely spontánul, vagy tervszerű beavatkozás útján történt.

A szocialista városépítés idején az alaprajz szerkesztésében a telek megváltozott jogi helyzetével kapcsolatban új vonások jelentek meg. A szocialista államban a telek mint birtokhatár elveszíti jelentőségét, mert elvben minden földterület társadalmi tulajdonban van. Fennáll tehát annak a lehetősége, hogy a telekhatárok eltörlésével szabadon álló lakóházakkal városrészeket tervezzünk. Világos, hogy ez korántsem jelenti az utcától kerítéssel elválasztott telek eltűnését. A két alaprajzi szerkezetitípus szépen megél egymás mellett.

II. SZABADKA FUNKCIONÁLIS TERÜLETI EGYSÉGEI

1. A VÁROS LAKÓTERÜLETE

A városok funkcionális jellege, arculata a városterület belső szerkezetében jut kifejezésre. A város belső szerkezetét a funkciók térbeli elhelyezkedése, tagozódása szabja meg. Az alapfeladatokat betöltő szerepkörök a várostestben differenciáltan helyezkednek el, miáltal területileg összefüggő és lehatárolható funkcionális területegységek jönnek létre. Ezek három, általános csoportja a következő: a lakóhely jellegű területek, a munkahely jellegű területek és a zöldterületek. A város belső szerkezetének alapvonásait a funkcionális területegy-

ségek térbeli elrendeződése és egymáshoz való térbeli viszonya adja meg. (25. ábra.)

A funkcionális területegységek közül a város alaprajzában a legnagyobb területet a lakóövezetek foglalják el. A lakóterülethez tartozik a lakóház, a telkek, a telektömbök és a rajtuk elhelyezkedő épülettömbök, az utcák és a terek, vagyis az alaprajz minden szerkezeti eleme. Városaink lakóterülete két övezetre bontható. Az első lakónegyedöv képezi a várostest régebben keletkezett részeit, a második lakónegyedöv a kapitalizmus idején indult fejlődésnek és növekedése napjainkban is tart. Rendszerint nem övezetben, hanem sávokban, nyúlványokban tapad a régi várostesthez. A két övezet között a morfológiai kép, a beépítési mód, az uralkodó háztípusok szempontjából lényeges különbségek vannak. Szabadka első lakónegyedöve területileg megegyezik a városárokkal övezett történeti városterülettel, míg a második lakónegyedövet a XX. században keletkezett alaprajzi bővítésmények képezik.

Szabadka az eltelt évtizedekben funkcionális szempontból végérvényesen várossá fejlődött. Az agrárváros életmegnyilvánulásainak területi hordozója és fő színtere a történeti városterület volt, melynek lakossága ugyan foglalkozást váltott, de a mezőgazdasági életforma igényeit tükröző falusias morfológiai kép még nagyrészt megmaradt és a házállomány egy átmeneti állapotát vetíti elénk. Az eddigi fejlődés eredményeképpen zárt vagy hézagos beépítésben egymásra torlódtak a letűnt korok különböző funkciójú, stílusú és építőanyagú házai. Az egyszerű áruterelés korában a faluból fokozatosan várossá fejlődő Szabadkán a falusi házformák honosodtak meg. Számos jel arra utal, hogy a török korszak után a betelepülő népesség a hegyvidék és a Dinári-karszt hajlékformáinak elemeit is áttelepítette az új környezetbe. A város első házait különféle leírásokból, építkezési rendszabályokból ismerjük — vert falú, nádfödelű, egy- vagy kétkamrás viskók voltak, amelyek apró ablakkal néztek a világba. A legelterjedtebb háztípus szinte napjainkig a háromsztatú falusi családi ház maradt. Városunkban több változata gyakori. A nyeregvetős házforma a legrégebb, amelynél a ház keskeny végén a fal fölé kifutó két tetőfelület látható. A XVIII. század második felében felbukkannak olyan nyeregvetős házak, amelyeknél az előrenyúló tetőfelület megrövidült és az elülső zárófalat felhúzták egészen a tető csúcsáig. Ez a házforma idegen hatásra először a városokban jelenik meg, és még a XIX. század első évtizedeiben is csak városokban volt található. Időrendben a nyeregvetős házakat ezek a felhúzott oromfalú házak követik. A történeti városterületen még ma is nagy számban található. (26. ábra.) Szintén a XVIII. század vége felé jelenik meg felénk a tornác, pontosabban a hosszú eresz a jobb módú városi polgárok

házán. Jelenléte hosszabb ideig városias jegynek számított. A további fejlődés során az oszlopközök falakkal töltődtek ki és a tornác beolvadt a házba. A tornác első és hátsó elvégződésénél gyakran szobák keletkeztek. Az utcai két ablak mellett így megjelent a harmadik is. A hosszú eresztés beolvasztásával keletkezett háromablakos ház nagyon szép típuspéldányait találhatjuk meg Szabadkán. Ritkábban ugyan, de előfordul a falusi családi háznak még egy változata, városias kiadása: a kétablakos falusi házra sátor tetőt helyeztek és az elé, az utca vonalával párhuzamosan, az elülső falat megemelték és négyszögösen képezték ki. Maga a sátor tető is már városias jegynek számított, különösen ha a ház a két kis ablak helyett egy nagy ikerablakot kapott.

A másik népszerű hajlékforma a városi családi ház. Szabadkán ezekből pompás, mintaszerű példányok találhatók. Legrégibb változata a munkahelyet, főleg a kézműipari műhelyt magába foglaló ház a városperemi részeken szép számmal megfigyelhető, de a városközpontban is szóróványosan előfordul. Nagyon kedvelt és elterjedt az utcával párhuzamos hossz tengelyű, munkahely nélküli családi ház. Eredete a falusi családi házra vezethető vissza. Oly módon keletkezett, hogy az utcára merőleges tengelyű végházhoz az utca vonalával párhuzamos toldalék csatlakozott oldalszárny formájában, amely később teljesen beolvadt és elveszítette toldalék jellegét. Legtöbbje a szekerek befogadására alkalmas ún. száraz kapubejárattal rendelkezik, melynek egyik oldalán két-három, a másikon egy szoba helyezkedik el. A tőkés korszak növekvő lakásigényeinek hatására igen sok esetben a száraz bejárat fölé, félemeletszerűen egy vagy két szoba került. A földszintes háznak egy kevésbé gyakori fajtája a zártudvaros ház, amelynél a házépület a kis udvart mind a négy oldalról körülkeríti.

A történeti városterület régebbi keletkezésű emeletes házai két csoportba sorolhatók. Az első csoportba azok az egy-két emeletes házak tartoznak, amelyek a tőkés fejlődés beköszöntése előtt, a múlt század első felében vagy annak derekán épültek. Legnagyobb részük egyhangú, stílustalan épület, műérték nélkül. Városépítési szempontból azonban annál értékesebbek, mert ezek voltak a nyugati városeelemek első hírnökei. A második csoportba a tőkés korszak többszintes bérházai, középületei, intézeti háztartásai (pl. kaszárnyák) és üzletbérházai tartoznak. A modern magásepítkezés háttömbjei a szocialista időszakban jelentek meg.

A horizontális zártság és a vertikális tagozódás szemszögéből nézve a történeti városterületet, megállapítható, hogy Szabadka a legvégösen elhelyezkedő földszintes házak városa volt. A város vertikális tengelyét napjainkig a régi városháza és a köréje csoportosuló két-három emeletes üzletbérházak képezték. Újabban ez a vertikális tengely a munkásegység, az új szálloda és a képviselő-testület épületével

megerősödött és területileg kiszélesedett. Innen a városperem felé haladva a vertikális tagozódást képviselő emeletes építkezés hirtelen megszűnik, majd néhány telektömbbel kijebb a horizontális záródás is felbomlik és a hézagosan beépített földszintes városrészletek következnek.

Az elterjedt beépítési módok a táj építészeti hagyományaival, a lakosság számának alakulásával, a város funkcionális szerkezetének változásaival vannak szoros kapcsolatban. A vertikális tagozódás és a horizontális záródás mai térbeli elrendeződésében Szabadka várossá alakulásának egyes fázisai tükröződnek. A XIX. század első felében a központ néhány városiasabb utcarészletétől eltekintve, Szabadka a hézagosan épült falusi családi házak városa volt. A század derekától kezdve a gazdasági életben történt változások hatására a belvárosban a városi jegynek számító zárt sorú földszintes házak szaporodtak el és behatoltak a hézagosan épült falusi házak közé, és a horizontális záródás szempontjából egy átmeneti övet hoztak létre. A század végén a zárt sorú földszintes házak területének belső részében többszintes házaival a nagyvárosi formacsoport telepedett be. Az átépítés egyik esetben sem volt teljes, ezért a különböző beépítésű területek határai elmosódóak és az egyes övezetekben mint zárványok a régebbi idők házai is gyakran megtalálhatók.

Az emeletes építkezés a városközpontban, a hirtelen magasra szökkenő telekárak hatására a múlt század végén bontakozott ki. Korábban is épült ugyan néhány emeletes ház a főtéren, de a több utcára kiterjedő zárt sorú emeletes beépítés kezdetét valójában a tőkés viszonyok megerősödése jelzi. Az emeletes házakból álló mag először csak a főtérre, a vasúti pályaudvar környékére és a kettőt összekötő főutcára terjedt. Századunk első felében a többszintes építkezés néhány szomszédos utcába is bevonult. Legelterjedtebbek a körülkerített és a csatlakozó udvaros házak, és legnagyobb részt egyemeletesek, csak a központi téregyüttest övezi néhány magasabb ház és a munkásegyetem toronyháza.

A zárt beépítésű, földszintes övezet igen szabálytalan alakban fogja közre a többszintes magot. Északon az Októberi forradalom teret környező telektömbökre terjed, innen a Frangepán és a sétaerdőbe vezető Jugović utca mentén csaknem a városperemig hatol. A Matko Vuković utca környékén, a Petőfi és Gorkij utca közötti rész a földszintes sorházakból álló zárt beépítés típusos példája. Itt épültek a legdíszesebb, az utcára gyakran 10—12 ablakkal néző házak. A Gorkij utcától délre a Gubec, Radić és Marinković utcák közötti telektömbök épültek be zárt sorú földszintes házakkal. Az övezet egyes részei a telektömbök és telkek nagysága, az utcák szélessége szempontjából lényegesen különböznek egymástól. A Matko Vuković utcát környé-

kező telektömbök és a telkek is nagyobbak. Az épülettömbök L alakúak, de gyakoriak az utcával párhuzamos tengelyű házak is, melyeknél az udvarba nem nyúlik épületszárny.

Ezt az övezetet kívülről a félig zárt beépítésű zóna keretezi. A múltban ez volt az agrárövezet legmozgalmasabb része. Itt helyezkedett el a bent élő népesség házaival elvegyülve, a családi tanyákon lakó gazdák városi házaiknak zöme. A tekintélyes nagyságú telkek igen felaprózódtak, mert a századfordulótól kezdve a földszintes családi házak egyre tömegesebben hatoltak be az övezetbe, s ennek következtében a horizontális záródás erősödött, az utcák képe pedig gyökeresen átalakult. Napjainkban az övezetet a hézagos és a zárt beépítés szakaszos váltakozása, továbbá a falusi és a városi családi házak tarka összevisszasága jellemzi. Az átalakulás lényegében az őstermelő és a városi foglalkozású népesség kicserélődési folyamatának volt a következménye. A városperemi részekben hol szélesebb, hol keskenyebb ívben helyezkedik el a fésűs beépítésű övezet, amely az Orešković utca végződésénél közvetlenül a zárt sorú házakkal érintkezik. A falusias külsejű övezet agrárnépessége napjainkban csaknem teljesen felszámolódott. Korábban főleg a törpebirtokosok, a szőlősgazdák és a föld nélküli szegénynép lakta a helyenként szinte miniatűr telkeken épült házakat. A telkek felaprózódásának fő oka a városárok közelsége és a halmazos településmagok túlzott besűrűsödése volt. Az utcák nagyobb része lehangelő képet mutat. Az alacsony ablakú falusi házak 10—12 méterre szorulnak össze, a városárokra kifelé rövid utcákban pedig az utcavonalat érintő telekrész jelentéktelenre szűkül. A Gaj és a Micsurin utca közötti kis telektömbök házai fésűs beépítésben szinte teljesen záródnak: a szomszédos házakat csak a kapuk választják el egymástól. Tágasabb és levegősebb beépítésű részletek az Antunović és a Gundulić utca környékén találhatók.

Az újabb keletkezésű második lakónegyedövbén a kapitalizmus idején nagyon különböző szociális helyzetű népesség telepedett meg. A szocializmusban a nagyobb keresetű dolgozók főleg a Kertvárosban, Radanovácon és a Kéri lakótelepen építettek tágas, többszintes, kényelmes villaszerű házakat. Kis-Bajmok és a Majsai lakótelep főleg földszintes régibb és újabb típusú családi házakkal épült be. Ebből következik, hogy a különböző időben, eltérő módon és nagyon sokrétű indítékból kifolyólag benépesült második lakónegyedöv morfológiai képe nem egyöntetű, szektorszerűen váltakoznak a társadalmi eszközökkel megépített korszerű, magasépítési részletek, az anyagi jólétet sugárzó villasorok, az egyszerűbb kivitelezésű családi házas negyedek és a korszerűsített falusi családi házakkal beépített félagrár övezetek. Az ilyen tagolódást a beépítési módok is kifejezik. A század elején keletkezett szegényes lakótelepek uralkodó háztípusa a falusi

családi ház, amelyek fésűs beépítésben sorakoznak egymás mellé. Kis-Bajmok és Sándor területén szintén fésűs beépítésben helyezkednek el a falusi családi házak. Sándor főutcáján igen sok városi családi ház is látható. A majsai lakótelepen régies beépítési módok vannak képviselve. A legrégibb része félig zárt beépítésű, az agrárnépességű északi rész fésűs beépítésű, délkeleti részén kertes családi házak helyezkednek el. Legváltozatosabban a Kertváros épült be. A Szegedi kapu és út környékén az ipari és egyéb munkahelyek a lakóhelyekkel vegyesen fordulnak elő. A századvégen épült munkacsarnokok, raktárak, javítóműhelyek az utcával párhuzamos tengelyű városi és kertes házak keveredtek el egymással oly módon, hogy a lakóházak zárt vagy hézagos sorát a nagy térigényű munkahelyek szakítják meg. Ilyen képet mutat a Moša Pijade utcának a gyermekmenhelyig terjedő szakasza, a Jovan Mikić, a Pap Pál és a velük szomszédos néhány utca. A hatvanas években a Pijade úti városkép gyökeresen megváltozott. Eltűnt a városi családi házak zárt beépítésű sora és helyüket a szabadon álló toronyházak, három-öt emeletes lakóházak, a közgazdasági kar épületei és zöldterületek vették át. A Kertváros újabban betelepült részein legelterjedtebb az egyalakú családi ház beépítési mód, vagyis amikor a telkek szabadon álló földszintes vagy többszintes egyalakú házakkal épülnek be. Az ikersház beépítési mód szintén gyakori, a kockaház beépítés is több helyen előfordul. A megnyitott beépítési módok közül legelterjedtebb a hézagos keretes és a hézagos párhuzamos sávú beépítési mód.

Az első és a második lakónegyedőv együttvéve a város lakóterületét képezi. A lakóterület beépítettsége, amint a rövid elemzésből kitűnik, a történeti fejlődés során ható társadalmi és helyi tényezőktől függően alakult. Az utóbbi évtizedekben a várostervezők a beépítés övezetes rendszerét igyekeznek megvalósítani. Általában szokás a családi ház, az alacsony, a közepes és magas beépítési jellegű övezetek kijelölése. Ilyen törekvések az érvényes városrendezési tervben is kifejezésre jutnak. A terv készítői a lakóterületi egységekkel kapcsolatos modern elképzeléseket is igyekeztek megvalósítani. Már a múlt század végén felmerült az a városépítési probléma, hogy milyen egységekre bontható, illetve milyen egységekből tevődik össze egy város lakóterülete. A nyugati városépítési irodalom sokat foglalkozott az ún. szomszédsági egység területi rendszerével. A Szovjetunióban a város területi alapegységei a lakótömb és a mikrorajon. A hazai szakirodalom a legtöbb esetben a lakóközösségről (5—7000 lakos), a lakónegyedről (15—20 000 lakos) és a lakókörzetről (rajon, 30—50 000 lakos) beszél. A városrendezési terv Szabadka és Palics területén 12 lakóközösség kialakítását irányozta elő, azzal, hogy a lakóközösségek népessége az alkalmazott beépítési rendszertől függően 7—10 000 lakos

között ingadozhat. A városépítési törekvésektől függetlenül egy társadalmi és politikai szükséglet is bizonyos féle lakóterületi egységek kialakítása felé hatott. Nevezetesen kommunális rendszerünk alapfokú területi egységének a helyi közösségek erősebb területi és funkcionális alapokra való helyezéséről volt szó. Mivel öngazgatási rendszerünkben a helyi közösség — öngazgatási és politikai funkciói mellett — mindazokat a szerepköröket is betöltheti, amelyeket a városépítők a lakóközösségnek szántak, ésszerű a kétféle területi egységet azonosítani, pontosabban a helyi közösségek keretében megszervezni mindazokat a társadalmi-politikai, oktatási, kulturális, népjóléti, kereskedelmi és kisipari szolgáltatási funkciókat, amelyek a lakóközösségeknek voltak szánva. A város kül- és belterületét felölelő helyi közösségek a következők:

Helyi közösség	Lakosság száma	Lakások száma
1. Sándor	7024	2131
2. Bajnát	4332	1548
3. Központ I.	4259	1577
4. Központ II.	4545	1653
5. Központ III.	4887	1783
6. Sétaerdő	9857	3484
7. Gát	4751	1717
8. Kér	4384	1467
9. Kertváros	10 009	3343
10. Kis-Bajmok	4047	1229
11. Kis-Radanovác	3309	968
12. Novi Grad	3753	1285
13. Novo Selo	9331	3232
14. Nagy-Radanovác	2118	672
15. Zorka	7800	2384
16. Vasutastelep	5627	1789

A fenti statisztikai adatok az 1971. évre vonatkoznak. A helyi közösségek lakosainak száma abban az évben 2000 és 10 000 között ingadozott. A 16 területi egységben átlagosan 5549 lakos élt. Nyolc helyi közösség népességének száma az átlag körül mozgott, öte azt jóval meghaladta, háromé pedig az átlag alatt maradt. A mi helyi közösségeink átlagos nagysága a szomszédsági egységek követelményeinek felel meg. Területükön gondoskodás történik az elemi oktatás megszervezéséről, az iskolás koron aluli gyermekek neveléséről és

gondozásáról, a lakosság egészségvédelmének megszervezéséről, a közellátásról, az alapfokú kulturális szolgáltatásokról, azonkívül a terület-egységeken belül működnek a politikai és társadalmi szervezetek alapsejtjei is.

A lakóterület a települések egyik alaprendeltetését tölti be mint a lakóhelyek összefüggő együttese. A városi települések másik alkotó eleme a munkahely jelleg. Így a modern városok alaprajzának elmaradhatatlan szerkezeti elemei a munkahely jellegű terület-egységek.

2. AZ ALAPRAJZ MUNKAHELY JELLEGŰ TERÜLETEI

A fejlettebb városokban, így Szabadkán is, a kapitalizmus korában a munkahelyek két öve alakult ki: egy belső a város központjában és egy külső a városperemen, a távolsági közlekedés szomszédságában, olyan helyeken, ahol a nagy térigényű intézmények megtelepedhetnek. Az első munkahelyöve a centrumra erősen ráutalt igazgatási, kereskedelmi, kulturális, pénzügyi, turisztikai létesítmények gyülekezőhelye. A második lakónegyedövében foglalnak helyet az ipari üzemek, a közműlétesítmények, a közraktárak, a forgalmi berendezések és az energiatelepek. A közcélú építési területek (kórházak, felső és középiskolák) a város lakóterületén és munkaterületein egyaránt elhelyezkedhetnek. Szabadkán ezek a létesítmények a város lakóterületében vagy annak peremén foglalnak helyet, beleilleszkedve az utcahálózatba és a telektömbök rendszerébe; így az alaprajz vonásait nem gazdagítják új elemekkel.

Az első munkahelyövet magába foglaló városközpont a várostest egészéhez és a főforgalmi utakhoz viszonyítva kezdvezően helyezkedik el. A tőkés korszak kezdetétől napjainkig fokozatos növekedéssel érte el mai nagyságát. A centrumra erősen ráutalt intézmények tömörülése és a többszintes beépítés elterjedése alapján a városközpont határát a Zmaj Jovina, a Petőfi utca, a Fasizmus áldozatainak tere, a Matija Gubec és a Gorkij utca, továbbá a Lazar Nešić és a Puskin tér vonalán húzhatjuk meg. Ezen a területen összpontosul a regionális jelentőségű intézmények legnagyobb része. Itt helyezkednek el az erősen differenciált kiskereskedelem üzletei, az áruházak, a pénzintézetek, a biztosítótársaságok irodái, az idegenforgalmi irodák, az újságok és folyóiratok szerkesztőségei, a kormányzati és igazgatási szervek, a kulturális intézmények a nagykereskedelem irodái, a szállítóvállalatok képviselői, szolgáltató és javítóműhelyek és más centrumra ráutalt létesítmény. A város nagymértékű funkciógyarapodása révén a központ utcáit gyors ütemben szállták meg a centrumot igénylő

munkahelyek. A városközpont munkahely funkciója napjainkban is tovább erősödik és a munkahelyek egyre jobban teret hódítanak a lakóhelyek rovására. A „city”-képződés jelenlegi állapotát a munkahelyek és a lakóépületek térbeli viszonya igen jól szemlélteti. (27. ábra). A legtöbb munkahely jellegű épület a Đaković, a Kidrič utcán, a Köztársaság és a Lazar Nešić téren sorakozik. Jellemző, hogy a munkahelyek a kevésbé forgalmas utcák házaiban is teret hódítanak. A részben lakóhely, részben munkahely jellegű üzletbérházak zöme az előbbiekkal elvegyülve a főtérre nyíló utcákban foglal helyet. A túlnyomórészt lakóházakkal beépített utcák a központ peremén helyezkednek el és átmenetet képeznek az első lakónegyedőv felé. A belső és a távolsági forgalom végpontjai is a városközpontban helyezkednek el. Az ilyen állapot indokoltsága erősen kérdéses, ami a távolsági forgalmat illeti. A városközpont morfológiai képe az eltelt száz év fejlődési jegyeit viseli magán. Az agrárváros központjának utcáit a zárt sorú beépítésű, földszintes házak, összefüggő üzletsorok jellemezték, melyeket csak itt-ott szakítottak meg az emeletes házak. A tőkés korszak beköszöntésével a jellegzetes képet mutató kisvárosi üzletnegyedet a központba települő nagyvárosi formacsoport csaknem teljesen kiszorította. A kisvárosi üzletnegyed egy részletét zárványként az Október 10. utca nyugati oldala őrizte meg.

A foltszerűen elhelyezkedő második munkahelyöv legnagyobb része a város keleti és délkeleti részére települt. Ennek két fő oka van, melyek közül az egyik a kapitalizmus hajnalán hatott, a másik a szocialista iparosítás idején nyilvánult meg. A vasútépítések kora előtt a város gabonafeleslege és állatkivitele Baja felé irányult. Onnan érkeztek az időszakos szükségleteket kielégítő iparcikkek is. A forgalmas dunai víziútra települt Baja volt Szabadka fő közvetítő kapuja más tájak felé. Zomborral, a vármegye másik közeli városával, szintén sokoldalú kapcsolatok alakultak ki. Amikor az alföldi vasút megérkezett Szabadkára, Baja közvetítő szerepe feleslegessé vált és a feléje irányuló intenzív szekérforgalom fokozatosan lelassult, majd a vasúthálózat további építésével teljesen megszűnt. A város gazdasági életének és területi növekedésének súlypontja az erős vonzású vasúti pályaudvar keleti vonalára összpontosult, a Bajai és a Halasi út menti városrész fejlődése pedig leállt, a városkép konzerválódott. A szocialista iparfejlesztés során a keleti és délkeleti városperemen újabb ipari negyedek keletkeztek, vagy a már meglévők bővültek ki újabb üzemek odatelepítésével. Az ilyen irányú fejlesztés sok szempontból szerencsés megoldásnak minősíthető. Kifogás csak a szélviszonyok szempontjából tehető. Ugyanis a városkörnyék uralkodó szelei közül a délkeleti szél a második helyen áll gyakoriság alapján, így fennáll a lehetősége annak, hogy a szennyezett levegő a város egy része fölé

kerüljön. A levegőrontás azonban kellő szélességű védőöv beiktatásával elkerülhető.

A második munkahelyöv területét az ipari létesítmények, a közüzemek és közraktárak, a városi közművek berendezései és a forgalmi létesítmények foglalják le. A munkaterületek a modern város nélkülözhetetlen szerkezeti elemei. Ezért nem közömbös, hogy a városszerkezetben milyen helyet foglalnak el — racionálisan és gazdaságosan illeszkednek-e be a város többi szerkezeti elemének összességébe, vagy azokkal nincs meg a szükséges építészeti és forgalmi kapcsolat. A modern nagyipar mint döntő városalakító tényező, továbbá a város életmegnyilvánulásait kiszolgáló tégigényes létesítmények gyökeresen megbolygatták a századokat megélt városszerkezetet. A hagyományos és az új térelemek összeilleszkedésének folyamata hosszan tartó, mert — amint tudjuk — az alaprajz rendkívül szívós, nehezen fogad be új elemeket és csak lassan változik. A lakóterületek és a munkaterületek szervesen összefüggő, zöldövezettel átszőtt együttese képezi az ipari korszak városalaprajz-idomait. Szabadka napjainkban egy minőségileg teljesen új városalaprajz kialakulásának szakaszában van, melynek során jelenleg a lakó- és munkaterületek térbeli viszonyának rendezésén van a hangsúly.

A lakóterület belsejében elhelyezkedő munkaterületek a kapitalizmus korában alakultak ki. Ilyen a Majsai úti munkaterület, melynek korábban erősen kifejezésre jutó ipari arculata, az üzemek kitelepítése folytán lassan elmosódik. A Moša Pijade út kezdetén, a két párhuzamos út betorkollásánál elhelyezkedő munkaterületen jelenleg termelő és javító kisüzemek, fémárugyár, nagykereskedelmi raktárak, szállítóvállalatok, a hőerőtelep épületei a város legrepresentatívabb közcélú építési területével, a közgazdasági kar épületkomplexumával érintkeznek. Nyugaton ez a munkaterület közvetlenül a városközponttal szomszédos. Ez a rendkívül ritkán előforduló eset a városszerkezet egyik nagy hiányossága. A Zentai és a Zombori úti ipari negyed a textilipari üzemeket tömöríti, melyek a nyersanyag és a késztermékek csekély térfogata miatt nem igényelnek vasúti szállítást. Ez utóbbi mellett helyezkednek el a vásárterek is. A város két legfontosabb ipari tömörülése a sándori és a tuki ipari negyed. A sándori ipari negyed arculatára az élelmiszeripar, a tuki ipari negyedére a fémipar nyomja rá bélyegét. Az üzemek iparvágányai a belgrádi fővonalból ágaznak le. Mindkét ipari negyed terjeszkedési lehetőségei szinte korlátlanok, forgalmi helyzetük pedig kitűnő. A területnagyság, a terjeszkedési lehetőség, a talajszilárdság, a talajvízjárás, a belvízveszély gyakorisága, az energiaellátás, a nyersanyag és a késztermékek szállítása szempontjából nézve a jövőben ez a két ipari negyed lesz majd az ipari üzemek telepítésének a fő színtere. Az ipar területi koncentrációjának

val kapcsolatban felmerül a kérdés, hogy a jövőben a lakóterület és az ipari területek közös, vagy különálló víznyerő telepekből táplálkozzanak-e. Századunk elején, a város északnyugati peremén felépült vegyipari üzem helyzete is megfelelőnek mondható, kivéve a szélviszonyokat és a szennyvíz eltávolításának a módját. A városkörnyék leggyakoribb szele az északnyugati szél, a várostengely iránya pedig északnyugat—délkelet, és ennek gyakorlati következményeit a város lakossága jól ismeri. Tekintettel az üzem termelési jellegére, erősen megfontolandó, hogy a szennyvíz a városi csatornán át haladjon-e a palicsi víztároló mint befogadásra szolgáló recipiens felé, vagy a víz végleges eltávolítása szikkasztással (elszívárogtatás, öntözés) történjék az üzem közelében, amire elegendő hely áll rendelkezésre.

A város közművei — a vízművek, az áramelosztó berendezések, a melegvíz-szolgáltató létesítmények, a szennyvíztisztító berendezések — az ipari területeken vagy azok közelében helyezkednek el.

A közcélú építési területeken olyan jelentős közintézmények foglalnak helyet, mint a kórház, az egészségügyi intézet épülettömbje, a közgazdasági egyetemi kar épületei, a főiskolák, középiskolák, továbbá a lakóterületen kívül elhelyezkedő sportpályák. Ez utóbbiak és a kórház a történeti városterület és Sándor összenövési övezetében helyezkednek el, a többi szervesen beilleszkedik a lakóterület utcahálózatába.

A város forgalmi területén helyezkedik el a vasúti pályaudvar, a távolsági autóbuszjáratok indulóhelye, az autóbuszgarázsok, valamint egyéb kiszolgáló építmények. A várostest egyik legégetőbb megoldatlan problémája a közlekedési terület szétszórtsága, rendkívül kedvezőtlen fekvése és berendezéseinek elavultsága. A forgalmi berendezések — a sajátos térbeli növekedés folytán — a mai várostestet természetellenesen kettészelik. Amikor a múlt században a vasútépítések kezdődtek, a pályaudvar elhelyezésével kapcsolatban többféle elképzelés merült fel. Közülük az valósult meg, amelyik a Rogina bara eltüntetéséhez is hozzásegítette a várost. Ez olcsóbb volt, a telektulajdonosok érdekeinek is megfelelő, azonban ilyen módon a vasúti pályaudvar a városközpont közvetlen szomszédságába került, ami városépítési szempontból abban az időben is teljesen szokatlan és indokolatlan volt. A későbbi fejlődés során, a pályaudvar ilyen elhelyezkedése miatt, a funkciók térbeli rendje teljesen összezavarodott, s a funkcionális téregységek normális elhelyezkedését alapjaiban megbontotta. A városszerkezet megjavítása azóta sem került le a napirendről, sőt a városfejlődés jelenlegi fokán ismét parancsolóan merül fel ez a kérdés, melynek helyes megoldása a forgalmi terület gyökeres átrendezése útján valósítható csak meg. Napjainkban az a helyzet, hogy a mintegy 100 hektárnyi területen elhelyezkedő személy-, teher- és rendező pályaudvar, a fűtőházak, raktárak és a kivezető vágányok

majdnem a közepén szelik át a várost, kb. 2,5 km hosszú és 100—180 m széles területsávval. Az elszakított két városrész között három, egymástól 1 km-nél nagyobb távolságra levő átjáró teremt kapcsolatot, melyek közül legnagyobb áteresztő képességű a Moša Pijade úti aluljáró. Pillanatnyilag a távolsági autóbusszállomás helyének kérdése is megoldhatatlan. Egyes elképzelések szerint azt is, mint a múlt században a vasútállomást, szintén a városközpontba kell telepíteni. A korszerű városépítési elvek egyáltalán nem javasolják az ilyen térigényes forgalmi berendezések elhelyezését a történeti városközpontban, mert annak a várostestben egészen más rendeltetésű funkciói vannak.

Városfejlesztési szempontból nézve elérkezett az új forgalmi terület kialakításának végső ideje. A vasúti pályaudvar áthelyezését aligha lehet tovább halogatni. Ezzel együtt a távolsági autóbusszállomás elhelyezésének kérdése is megoldható. A személypályaudvar felvételi épületét a Zentai út és a Bajnāti utca találkozási tájékán lehetne kialakítani. Mellette helyet kaphatna az autóbusszállomás is. A rendező pályaudvar a sándori ipari negyed pályaudvarával együtt helyezhető el. A tuki ipari negyed külön rendező pályaudvart kapna, amely a közraktárterület szükségleteit is kielégíthetné. A személypályaudvar a városi stadion és a Zentai temető közötti térségen is elképzelhető. Mindenesetre a forgalmi berendezések áttelepítése együtt járna az alaprajz egy részének gyökeres átalakulásával. Az sem kétséges, hogy az új fogalmi terület környékén a lakóterület bővülése is be fog következni. Erre igen alkalmas lenne az a beépítetlen terület, amely a zentai vasúttól keletre helyezkedik el.

A korábbi városrendezési tervekben a hangsúly a lakóterület kialakításának problémakörére helyeződött, míg a munkaterületek csak másodlagosan mint tartozékok voltak érintve. A jövő városaiban a munkahelyek járulékos szerepe megszűnik és a munkaterületek a lakóterületekkel egyenrangúakká válnak, sőt térbelileg teljesen önállóulhatnak is, amint az már a nagyvilágban nem egy helyen meg is történt. Mindennemű tervezésnek tehát szerves egységként kell kezelnie ezt a két téregységet.

3. ZÖLDTERÜLETEK AZ ALAPRAJZBAN

A zöldterület a várostest egészének harmadik fő eleme. Nélküle sem a lakóterületek, sem a munkahely jellegű területek nem képzelhetők el. „A korszerű városszerkezet, a város tökéletes funkcionális felépítése, a város modern beépítésének kialakítása, a korhű városkép megfogalmazása elválaszthatatlan a növényzet, a növényzettel fedett terület jelenlététől.” (Perényi Imre, 1963. 241.) A zöldterületnek te-

hát településszerkezeti, városképi és egészségvédelmi funkciója van, melyek közül első helyre mindenképpen az egészségvédelmi szerepkör tehető. A város zöldterületi rendszerének elemei a következők: A közhasználat elől elzárt területek csoportjába tartoznak a középületek és a családi házak kertjei és a körülkerített védőövezetek. Tekintettel a városban elterjedt beépítési módokra, ilyen zöldterület bőven van Szabadkán. A korlátozott közhasználatú zöldterületek (lakóházak előkertjei, sportterületek növényzete) nagysága már jóval kisebb. A korlátlan közhasználatú zöldterületek közé tartoznak a városi erdők, városi parkok, kultúrparkok, a közparkok, a fásított terek (square-ek), sétányok, fásított utak és a védőterületek. Szabadának sok szép fásított utcája, de annál kevesebb más jellegű zöldterülete van. A történeti városterületen a zöldterületek meglepően kevés helyet foglalnak le. A múltban a szántóföldeket járó agrárnépességnek erre kevesebb szüksége volt, azonkívül a városárok szorítása miatt erre elegendő hely sem állott rendelkezésre. Az a sajnálatos, hogy az újabb városrészek, amelyek már a korszerű városépítési elvek korában keletkeztek, az építkezési láz hatására szintén közparkok nélkül maradtak. Az érvényes városrendezési terv ugyan a város lakóterületén tíz közpark kialakítását irányozta elő, mindeddig azonban ebben az irányban valami kevés intézkedés történt. A parkosításra alkalmas és erre a célra kijelölt területek tekintélyes részét már ellepték a lakóházak vagy a közcélú létesítmények. A rendezett zöldterületek nagysága 1971-ben kerekén 85 hektárnyi volt, ebből a parkokra és fásított terekre 6,2 ha, a városi parkerdőre pedig 23,3 ha jutott. Összesen tehát alig 30 hektárnyi területet foglaltak le a valóban parknak nevezhető területek. A fásított utcák hossza meghaladta a 270 kilométert. Ezen az alapon számítva a város egy lakosára 3,32 m² parktér jutott. A zöldterület-szükséglet, a város nagyságától függően, a modern városépítési normák szerint 9—18 m² között mozog, amely érték a korlátlan közhasználatú zöldterületigényre vonatkozik. Látható, hogy a város lakosságának ilyen természetű igényei nincsenek kellőképpen keilégítve.

A város zöldterületi vázának kialakításánál alapvető követelmény, hogy a zöldterületek egyenletesen oszoljanak meg a város lakó- és munkahelyein, ne legyenek felaprózva, elszórva, hanem rendszert alkotva, egymással legyenek kapcsolatban. Ezek közül a követelmények közül Szabadkán csak a városközpont térrendszerén létesült parkok képeznek bizonyos szempontból együttest. Nyitott típusú square a Köztársaság tér, a Szabadság tér egy részlete és a Fasizmus áldozatainak tere. Mindháromnál parter-elrendezésben a virágszönyeg és a gyep-takaró az uralkodó, vannak pihenésre szolgáló padok is elegendő számban, viszont hiányzanak a szökőkutak vagy vízmedencék. Hasonló kiképzésű sétányá alakítható át a Strossmayer utca, amely a nagy-

méretű gyalogosközlekedés lebonyolítására és rövid pihenésre szolgálna. Magas növényzettel kialakított zárt square a Lenin park és a Jovan Nenad cár tér.

Szabadkán ma csak a városligetet nevezhetjük valódi parknak, amely megfelel a kultúrparkok (városi parkok) követelményeinek. A városliget történeti magját a XVIII. század végén keletkezett epreskert képezi. Rendezését Vlascits Gábor mérnök kezdte meg. Erre utal egy 1805. évi helyszínrajz, amelyet a történelmi levéltár térképtára őriz. A rajzon a következő szöveg található:

Plan varoške šume ili Dudarnice iz 1805

A. Dudarnica imade	8380 öl	(3,02 ha)
B. Promenad	6270	(2,25)
C. Bašta	3600	(1,29)
D. Pod Šumu	7814	(2,81)
	<hr/>	
	26 064	(9,36 ha)

(A hektár utólagos kiszámítás)

A következő száz év alatt a változás abban nyilvánult meg, hogy az epreskert helyét a labdarúgópálya vette át, az erdőterület csökkenésével pedig sportpályák létesültek. A második világháború után a parkot átrendezték és újabb területekkel bővítették. A távlati alakítás során tovább kell fejleszteni a funkcionális területek lehatárolását oly módon, hogy külön területet kell biztosítani a csendes pihenés, a kiszolgáló létesítmények, a testedzés, a tömegmegmozdulás és a gyermekfoglalkoztatás számára. A várostest egészéhez viszonyítva az egyetlen kultúrpark félreeső helyzetben van, ezért látogatottsága nem kielégítő. Évtizedek óta hangoztatott érvek szólnak amellett, hogy Szabadka nem maradhat meg egyedül a városi erdő mellett; a lakónegyedek közparkjaira is feltétlenül szükség van. Több mint fél évszázaddal korábban merült fel az a gondolat, hogy egy közparkot a Mlaka városrész területén lehetne kialakítani, amely helyzeténél fogva szinte a város központjáig hatolna. A Kertváros és a Kis-Radano-vác területén is szükség mutatkozik egy közpark létesítésére. A gyermekjátszóterek szempontjából sem áll jobban a város.

A temetők zöldterületi jellegű közüzemek. Az első r. k. temető a mai Rókus kápolna helyén terült el 1739-ig. Két évvel később, 1741-ben a mai Harambašić és a Matija Gubec utca közötti térségen szentelték fel az új temetőt. Néhány évtizeddel később a városi tanács egészségügyi okokból kihelyezte a temetőt és a város terjedelme miatt annak négy sarkán jelölte ki az új temetők helyét. (Iványi István, 1892. 319.) Az új temetőket 1777-ben vették használatba. A mai teme-

tők összterülete 1952-ben 51 hektár volt. Abban az évben a városfejlesztési irányterv előirányozta egy központi temető kialakítását 60 hektárnyi területen. Ez az elképzelés nem valósult meg, ezért a temetkezés még mindig a régi temetőekben történik. Ezek azonban helyszűke miatt már aligha bővíthetők tovább. Egy új városrendezési terv a központi temető kérdésének megoldását nem kerülheti el.

A város területén nincs még megoldva a lakó- és ipari területek közötti véderdők problémája. A két funkcionális területegységet ugyanis, az ipari üzemek káros áthatása miatt, zöldövezetekkel kellene elválasztani, melyeket nem okvetlenül szükséges teljes egészükben befásítani.

4. A FUNKCIONÁLIS TERÜLETEGYSÉGEK ÉS A TELEPÜLÉSFORMA

A várostest funkcionális tagolódása minden településben sajátos vonásokkal rendelkező belső mozgást eredményez. A mozgásjelenségek fő irányait a három funkcionális területegység — a lakóhelyövek, a munkahelyövek és a zöldterületek — térbeli elrendeződése, egymáshoz viszonyított helyzete, forgalmi kapcsolatai szabják meg. A város terület leggyakrabban felkeresett célterületei a lakónegyedek, a városközpont, az ipari negyedek és a közcélú építési területek. Ezek között bonyolódik le a városlakó és a városba érkezett népesség napi jövése-menése. A legintenzívebb mozgásirányok a következő vonalakon alakulnak ki: lakóhelyek—munkahelyek, lakóhelyek—városközpont, lakóhely—közcélú létesítmények, lakóhely—zöldterületek, lakóhelyek—lakóhelyek. Ezeken a vonalakon a személyforgalom a legerősebb. Igen nagy méretű a munkahelyek közötti forgalom is, amely főleg mint teherforgalom nyilvánul meg. A város felé irányuló személy- és teherforgalom két fő célterülete a városközpont és az ipari negyedek. A város belső szerkezete által eredményezett mozgásirányok fő hordozói a város belforgalmi és gyűjtőutcai.

A településforma sajátosságaival kapcsolatban már szó volt arról, hogy Szabadkának nagyon összetett, sugaras alapszerkezetű utcahálózata van. Az ilyen alaprajzi textúra döntően meghatározza a város belső forgalmának fő hordozóit. Tudjuk, az alaprajzszövet domináló elemei a városközpontban sugarasan összefutó távolsági és helyi utak zárószakaszából kialakult radiális főutcarendszer, amely a funkcionális téregységek sajátos területi elhelyezkedésének következtében a belső forgalmi hálózat gerince lett. Ezek a főútvonalak a történelmi fejlődés során alakultak ki és a mindenkori városrendezés formálta, egyenesítette őket. Átépítésük vagy éppen megszüntetésük ma már

ügyszólván lehetetlen, de erre nincs is szükség. Napjainkig uralkodó felfogás volt, hogy a radiális főutak kapcsolata kedvezőtlen a várossal, és hogy nem illeszkednek bele teljesen a várostestbe. Aligha kell bizonyítani, hogy ezek a tételek gyökeres revízióra szorulnak. Manapság is, de még inkább a jövőben, a városépítési elvek egyik legfontosabbika az lesz, hogy a fő forgalmi utakat nem okvetlenül szükséges a városközpontba bevezetni, hanem azokat a városközpont peremén kell elterelni. Szabadka sugárútjai vagy a városközpont peremén haladnak, vagy ott fejeződnek be. Az ilyen szerkezet lehetővé teszi, hogy a jövőben a járműforgalom kiszoruljon a várossal és a városközpont peremi részeire helyeződjen át. A betorkolló forgalmat a központ peremén elhelyezett parkolóhelyek csendesíthetnék le. A radiális főútrendszernek objektív hiányossága az, hogy minden forgalom a városközponton át bonyolódik le. Közismert, hogy ez belforgalmi eltérítő utcák kialakításával elkerülhető. Sajnos az eltelt másfél évszázad alatt a tervszerű városrendezés elmulasztotta a sugárutakat a városközpont elkerülésével egymással összekötni. Viszont ezt a XVIII. század végén történt városrendezés alkalmával kitűnően oldották meg a tervező mérnökök. Alig képzelhető el, hogyan bonyolódna le a mai forgalom pl. a Đaković, Gorkij, Zágrábi, Preradović, Petőfi és a Jovan Jovanović Zmaj utca nélkül, amelyeket abban az időben iktatott be a mérnöki akarat és tudás az utcahálózat szövetébe. Sorolhatnánk még tovább is azokat az utacákat, amelyek a radiális utcákat kötik össze egymással a városközponttól kifelé egyre táguló körben. Ilyen pl. a Gaj utca, továbbá a Prešern, a Kumičić, a Sonja Marinković, az August Cesarec, a Miloš Obilić stb. utca, mert mindegyik legalább két távolsági, főforgalmi utat köt egymással össze. A megkezdett gyakorlatot tehát csak folytatni kellene, vagyis a várostest mai nagyságához viszonyítva újabb nagy kapacitású eltérítő utcákat kellene berajzolni az alaprajz szövetébe. Ezek az utcák a város peremi helyzetű lakó- és iparnegyedek kötnék össze a városközpont kikapcsolásával. Felesleges bizonyítani, mit jelentenének az ilyen futású utcák a XXI. századi Szabadka belső forgalmának lebonyolításában.

A közlekedési funkciók fontossága és összetettsége szemszögéből nézve a városközpont felé tartó radiális utak három hierarchikus csoportba sorolhatók. Az első csoportba tartoznak a távolsági főforgalmi utak, amelyek interregionális országutak folytatásai a várostestben. Ilyen a Moša Pijade—Makszim Gorkij—Ivan Milutinović utcasor, amely még egy ideig a nemzetközi autótutat (E-5) is átvezeti a városon, továbbá a Matko Vuković—Jugoszláv Néphadsereg—Franjo Kluz utcasor, amely a Zombor felé vezető országútban folytatódik.

A második csoportba tartoznak azok a belforgalmi utak, amelyek pillanatnyilag a tágabb városkönyék forgalmát vezetik be a városba és kilátásuk van arra, hogy a jövőben forgalmi szerepük gyökeresen megváltozzék. Ide sorolható a Halasi és a Zentai út. Az első most Kelebia, a Zorka-telep és ipari negyed forgalmát közvetíti a város felé, de a határátjáró megnyitása után az országút nemzetközi jelentőségűvé válhat. A Zentai út a löszhátság tanyavilágával teremt kapcsolatot, azonban ha elkészül a tervezett új korszerű autópálya, ezen a vonalon érkezik be Szabadkára a forgalom egy tekintélyes része, jelentősége tehát ugrásszerűen megnövekszik.

A harmadik csoportba azok a belforgalmi utak tartoznak, amelyeknek a szerepe abban van, hogy a város peremrészei és a városközpont között közvetítenek, kifelé pedig a külterülettel létesítenek kapcsolatot. Ilyen a Bajai, a Majsai és a Kőrösi út, valamint a Jovan Mikić utca északra tartó szakasza. Két utcásor is ebbe a kategóriába sorolható: az egyik a Kozarai—Zrinyi és Frangepán utca—Októberi forradalom tér, a másik a Grabovaci—Arsenije Čarnojević vonal.

A három útkategóriába tartozó utcák nem egyformán vesznek részt a város belső forgalmának lebonyolításában. Az első csoportba tartozó három főforgalmi útvonal, amelyek Belgrád, Szeged és Zombor felé közvetítik az átmenő nemzetközi és országos tájközi forgalmat, erősen „halmozzák” a funkciókat, tehermentesítésükről tehát gondoskodni kell. A másik két csoportba sorolt utcák a város közlekedési hálózatában lényegében azonos szerepkört töltenek be, azzal a különbséggel, hogy egyesek az ipari munkahelyek felé is közvetítenek. Ezek helyi belforgalmi utaknak minősíthetők. (28. ábra.)

A radiális főutcarendszer közeit kitöltő alaprajzi részletek utcahálózatából kerülnek ki a város egyéb belforgalmi vonalai és gyűjtőutcai. Belforgalmi szerepkörük azoknak az utcáknak van, amelyek egyrészt valamilyen célterületeket kötnek össze, másrészt a szomszédos sugárutakat is összekapcsolják, miáltal eltérítő jellegük is van, tehát magukra vehetik a városközpont felé irányuló forgalom egy részét. A történelmi városterület belforgalmi vonalainak hálózata tűrhető módon alakult, viszont az új keleti városrész területén a Kertváros, Kis-Radanovác, a Bajsai lakótelep forgalmi hálózata még jórészt megoldatlan. Szükséges lenne több új belforgalmi útvonal kifejlesztése, amelyek tehermentesítenék a szegedi főforgalmi irányt. Ilyen szerepet vállalhatna magára pl. a Nikola Tesla, az Aleksa Šantić, a Szervó Mihály és a Fryderyk Chopin utca. A Kőrösi és a Pijade sugárút közötti forgalom lebonyolítására többek között a Sava Kovačević és a Banijai utcát kell alkalmassá tenni. Ezt a szerepet tölti be a Partizánbázisok utca, és meghosszabbítással a Bartók Bála utca is forgalmas átlós utcává alakulhatna.

Az alaprajz szerkezeti sajátosságai folytán a város legnagyobb kapacitású gyűjtőutcái közvetlenül a főforgalmi utak egyikébe torcolnak és nem az alacsonyabb rendű belforgalmi vonalaknak adják át a forgalmat. Különösen a keleti városrészen gyakori ez a helyzet, pl. az Ante Parčetić, Mihajlo Pupin, Boza Šarčević, Đorđe Natošević utcák forgalma közvetlenül a főforgalmi útba ömlik. A Pijade út terhelését még az is növeli, hogy a fokozatosan kialakuló Szabadka—Palics konurbáció egyetlen forgalmi tengelye lesz.

E vázlatos elemzés is meggyőzően bizonyítja, hogy a város funkcionális belső tagolódása és a településforma (lényegében az utcahálózat sajátosságai) között nincs meg a szükséges összhang. Ez a város forgalmi nehézségeinek alapvető oka. Mivel sem a funkciók térbeli rendjét sem az utcahálózatot hatalmas és végeredményben felesleges anyagi áldozatok nélkül megváltoztatni nem lehet, a forgalmi nehézségek csakis a meglévő utcák adaptálásával és új utcák kialakításával oldhatók meg. Az agrártársadalom szükségleteinek kielégítésére tervezett utcahálózat száz esztendőig meg is felelt a követelményeknek. Az ipari korszak beköszöntésével és a szolgáltatási tevékenységek gyors elterjedésével a várostest új munkahely jellegű térelemekkel bővült. A tőkés korszak városrendezése elmulasztotta a funkciók térbeli rendjének és a megnövekedett közlekedési igényeknek megfelelő forgalmi hálózat egységes szempontok szerinti kialakítását. Részletmegoldások, vagy ideiglenesnek szánt, de végérvényessé vált intézkedések helyett, az ipari társadalom igényeinek megfelelő átfogó, a várostest egészére kiterjedő, annak minden életmegnyilvánulását befogó városrendezési tervre lett volna szükség. A várostudomány együtt nőtt, izmosodott az ipari társadalom kialakulásával, ezért múltbéli tévedések, mulasztások részben indokoltak. Napjainkban azonban a településtervezés már olyan magas fokra emelkedett, hogy az esetleges melléfogások okait nem a tudomány fejletlenségében, hanem más tényezőkben kell keresnünk.

ADATFORRÁSOK ÉS A FELHASZNÁLT IRODALOM

E tanulmány anyagának begyűjtésénél fő adatszolgáltató forrásaim a helyszíni megfigyelések, a térképek, a statisztikai kiadványok, az írott források és a szóbeli közlések voltak. A Szabadkára vonatkozó településföldrajzi munkák száma elenyésző és céljaimnak nem megfelelő tartalmúak. Legtöbb anyagot két doktori értekezésemből vettem át, leggyakrabban átdolgozott formában és módosított tartalommal. Mivel ismereteink, így a földrajzi természetűek is, végső soron a tapasztalatban gyökereznek, a megfigyelhető, észlelhető településföldrajzi tények helyszíni megismeréséből indultam el és nem bántam meg — a terepi megfigyelések által rendkívül gazdag és változatos anyag birtokába jutottam.

A geográfus kutató munkája térképek nélkül elképzelhetetlen. A térkép sűrített valóság; szemléleti és logikai térképolvasással tartalmuk megismerhető, a rajtuk rögzített adatok leolvashatók. A Szabadkai Történelmi Levéltár gazdag térképgyűjteményéből a város belterületére vonatkozó mindegyik térképet elemeztem. A különböző korokban keletkezett kéziratos-rajzos vagy nyomtatott térképek, alaprajzi részletek, helyszínrajzok, tervvázlatok rendkívül gazdag és változatos anyaga nélkül a jelen településföldrajzi tanulmány aligha látott volna napvilágot. Az írott forrásokat — az okmányokat, jegyzőkönyveket, különféle kimutatásokat stb. — szintén a történelmi levéltárban találtam meg. Munkám tárgykörébe vágó minden hozzáférhető anyagot átnéztem. A térképek és az okmányok nagy forrásértéke ellenére ritkán történik rájuk hivatkozás. Ugyanis a kívánt helyzetképet, fejlődési folyamatot, a megtörtént változásokat az esetek zömében nem egy, hanem több forrásból merített anyagból illesztettem össze, miáltal az adott jellemzés, leírás, összehasonlítás stb. hemzsegett volna a hivatkozástól. Ezért csak az évszámokat emeltem ki, a levéltári jelzőszám csak itt-ott fordul elő. Az érdeklődő kutató azonban az évszámok alapján is minden térképet megtalálhat.

Az élő források szóbeli közléseit szintén felhasználtam. Városunk sok időt megélt lokóinak elbeszélése alapján számos részlet vált finomabbá, korhűbbé.

A statisztikai kiadványok számadatai érveléseimet, megállapításaimat támasztják alá, vagy a fejlődési mozgásfolyamatokat teszik

érthetőbbé, szemléletesebbé. Legtöbb statisztikai anyagot a Szabadkai Statisztikai Intézet kiadványaiból merítettem.

Az anyag feldolgozásakor és rendszerezésekor az idevágó általános jellegű szakirodalmat is tanulmányoztam a céllal, hogy a tanulmány anyaga, áttekinthető és logikus szerkezeti felépítésben, a modern vizsgálati és rendező szempontok alapján, a megismert tények okfejtő és összefüggéseket feltáró előadását tartalmazza.

Végezetül álljon itt a felhasznált és az idézett könyvek jegyzéke:

1. Eperjessy Kálmán: *Városaink múltja és jelene*. Műszaki Könyvkiadó, Budapest, 1971.
2. Gerster Béla: *Szabadka sz. kir. város vízvezetéki és csatornázási terve*. Budapest, 1904.
3. Györe Kornél: *Szabadka településképe és funkciói*. Kézirat. Egyetemi doktori értekezés. Budapest, 1965.
4. Györe Kornél: *Észak-Vajdaság városainak gazdaságföldrajzi sajátosságai és funkciói*. Kézirat. Tudományos doktori értekezés. Belgrád, 1976.
5. Györffy György: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1966.
6. Iványi István: *Szabadka sz. kir. város története*. I. rész. Szabadka, 1886.
7. Iványi István: *Szabadka sz. kir. város története*. II. rész. Szabadka, 1892.
8. Jakubovich E.—Pais D.: *Ómagyar olvasókönyv*. Pécs, 1929.
9. Koroknai Ákos: *Gazdasági és társadalmi viszonyok a dunai és a tiszai határvidéken a XVIII. század elején*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1974.
10. Láng Sándor: *A Délkelet-Alföld felszíne*. Földrajzi Közlemények, 1960.
11. *Magyarország története I.* Az ősoktól 1526-ig. Elekes L.—Lederer E.—Székely Gy. II. A késői feudalizmus korszaka 1526—1790. Balázs—Ember—Heckenast—Makkai. III. A feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet korszaka 1790—1849. Arató—Benda—Mérei—Spira—Varga.
12. Major Jenő: *A magyar városok és városhálózat kialakulásának kezdetei*. Településtudományi Közlemények 18. 1966.
13. Maksay Ferenc: *A magyar falu középkori településrendje*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1971.
14. Mendöl Tibor: *Általános településföldrajz*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1963.
15. Mirković Branislav: *Osnovi urbanizma*. Knjiga 1/A. Građevinska knjiga, Beograd, 1964.

16. Pálmai Mátyás: *A szegedi városalaprajz morfológiája*. Földrajzi Értesítő, 1955, 2. füzet.
17. Perényi Imre: *Településtervezés*. Tankönyvkiadó, Budapest, 1963.
18. Ritz Péter: *A népvándorlás problematikája*. Létünk, Szabadka, 1975. 2. sz.
19. Szabó István: *A falurendszer kialakulása Magyarországon. X—XV. század*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1966.
20. *Subotica u brojkama 1967—1971*. Subotica, 1972.
21. *Subotica u brojkama 1975*. Subotica, 1976.
22. Tormásy Gábor: *A szabadkai r. k. főplébánia története*. Szabadka, 1883.
23. Ulmer Gáspár: *Subotica 1748. godine*. Rukovet, Subotica, 1974. 3—4. sz.

MEGJEGYZÉS

A levéltári kutatások nehéz munkájában Ulmer Gáspár, a Szabadkai Történelmi Levéltár főlevéltárosa kiváló szaktudásával és segíteni akarásával támogatott és hasznos megjegyzéseivel számos adatra hívta fel figyelmemet. Szívességét nagyon köszönöm.

A statisztikai adatok beszerzésében Grgo Vojnić Tunić segédkezett, ezért neki is köszönettel tartozom.

A Szabadkai Városrendezési és Geodéziai Intézet szakembereitől semmiféle támogatást nem kaptam. Az illetékesek azzal utasítottak el, hogy az érvényben levő városrendezési terven kívül más anyagot nem tudnak adni. Most utólag látom, hogy alighanem igazuk volt.

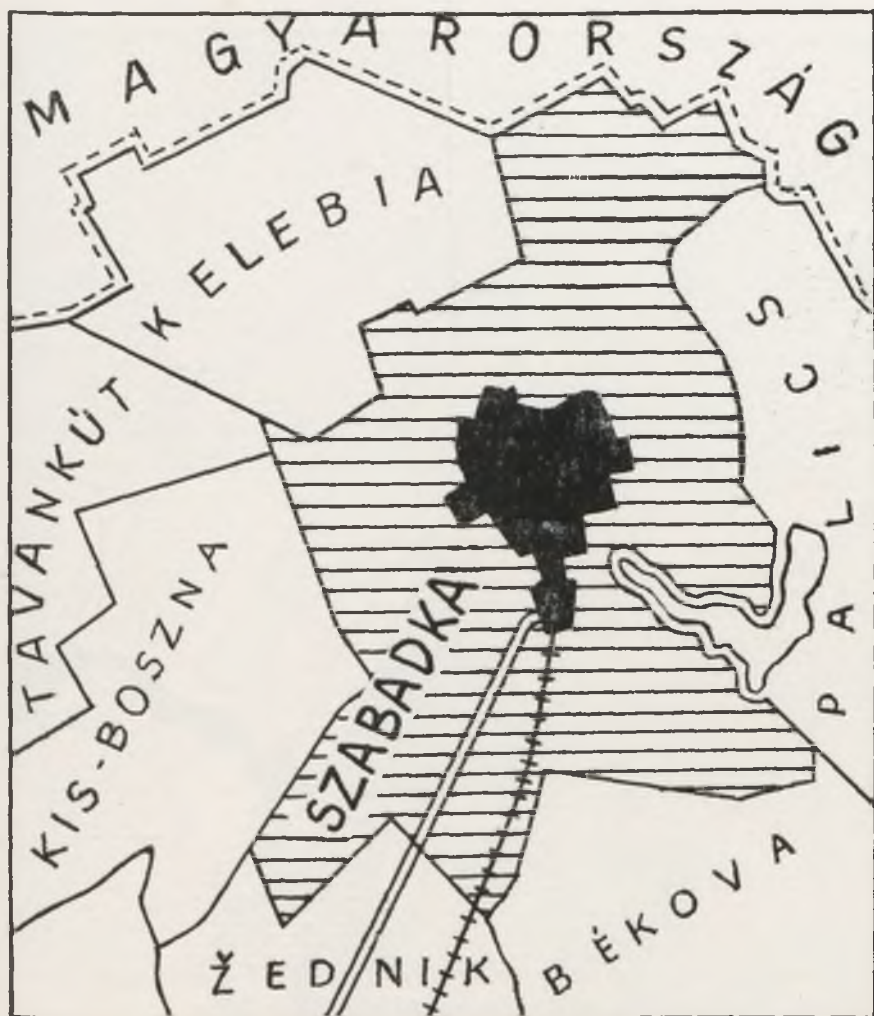
A rajzokat Volosinszky Antal műszaki rajzoló készítette.

Az egyes ábrák tartalmi kialakításakor — az eredeti térképek anyaga mellett — forrásként Szekeres László Szabadka helyneveiről írt könyvét is felhasználtam olyan esetekben, amikor bizonyos részletekhez új anyagot szolgáltatott, és ha az céljaimnak megfelelt.

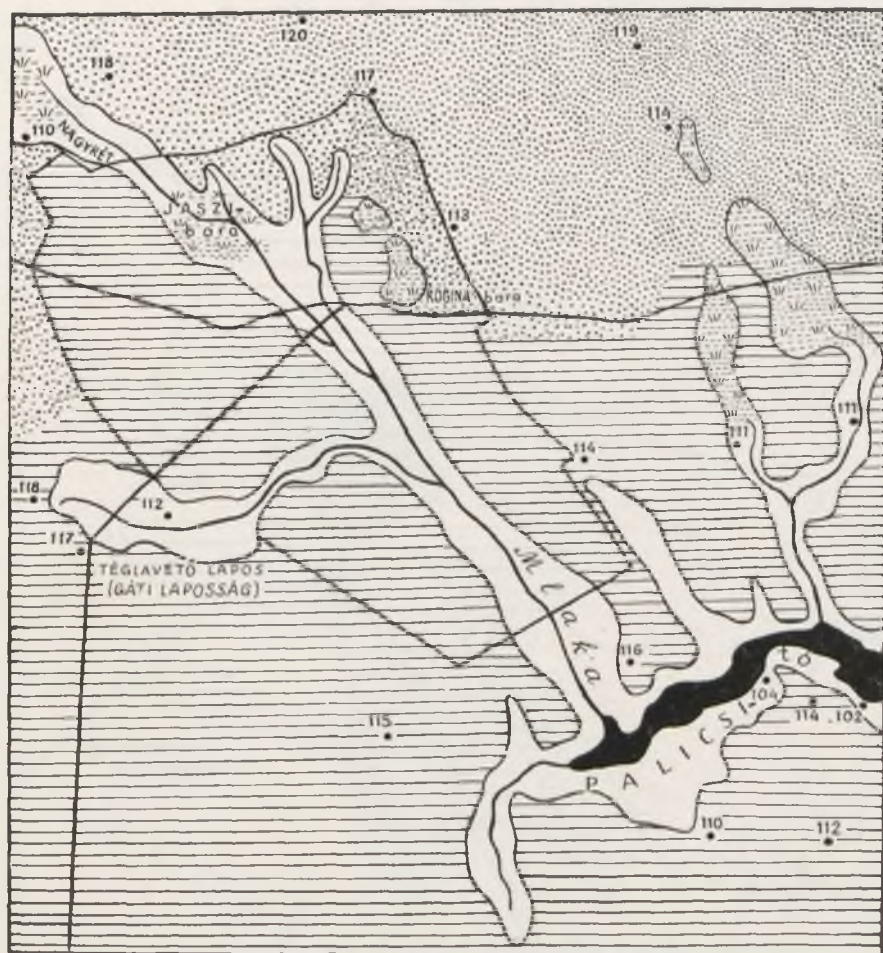
Az ábraanyag kisebb része a Szabadkai Történelmi Levéltárban őrzött eredeti mérnöki rajzokról készült leegyszerűsített változat. A saját szerkesztésű ábraanyag azzal a céllal készült, hogy tömör mondanivalójával a szöveget kiegészítse, világosabbá és érthetőbbé tegye. A rajzok, mint a szemléletességet biztosító kifejezési eszközök, a szövegben megállapított tényeket, észlelt jelenségeket területi vetületben ábrázolják, miáltal a fejlődés és a változás térbeli aspektusai áttekinthetőbbé válnak.

A szöveget a közölt felvételek is kiegészítik. Kettőt D. Čakarević, a többit a szerző fényképezte.

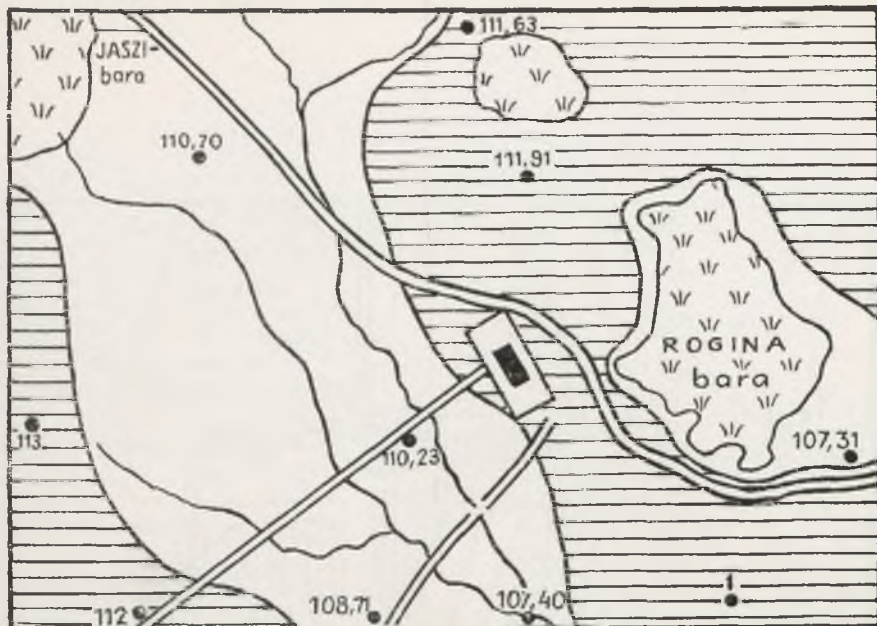
RAJZOK, TÉRKÉPVÁZLATOK, FÉNYKÉPEK

1. Szabadka mai belterülete és külterülete. A rajz a Vajdasági Statisztikai Intézet szabadkai részlegének adatai alapján készült.

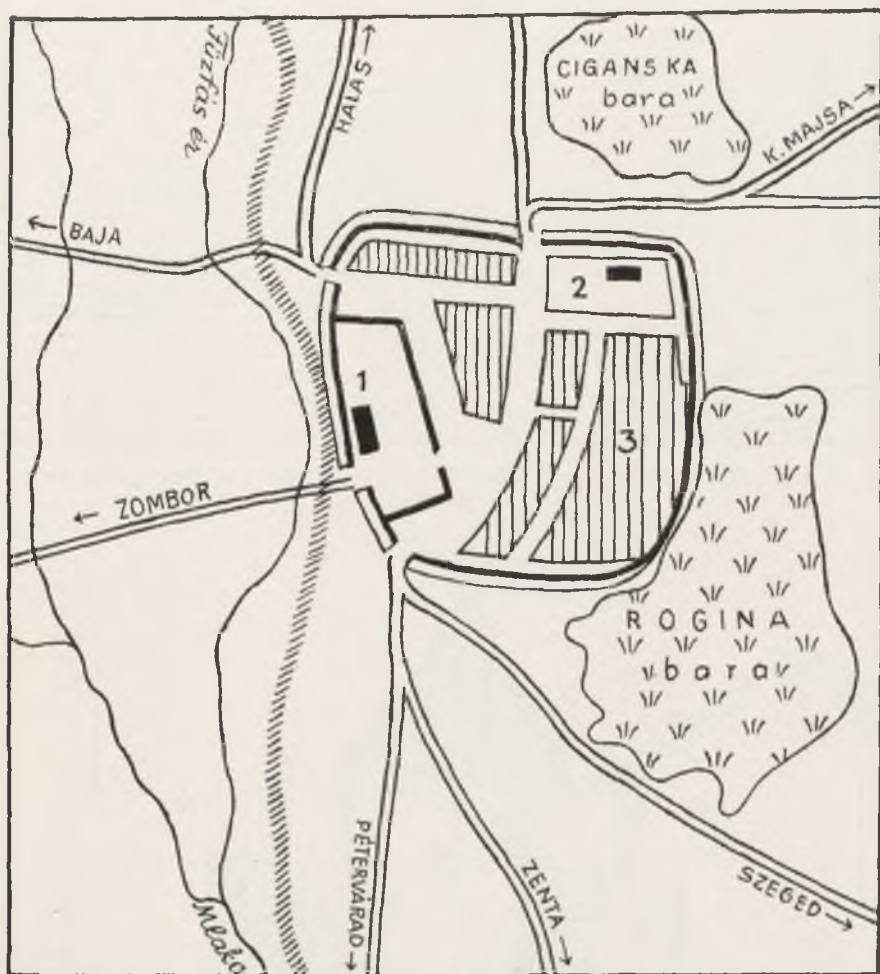
2. A belterület felszíni és vízrajzi viszonyai.

3. A szabadkai feudális királyi birtok üzemközpontjának topográfiai helyzete.

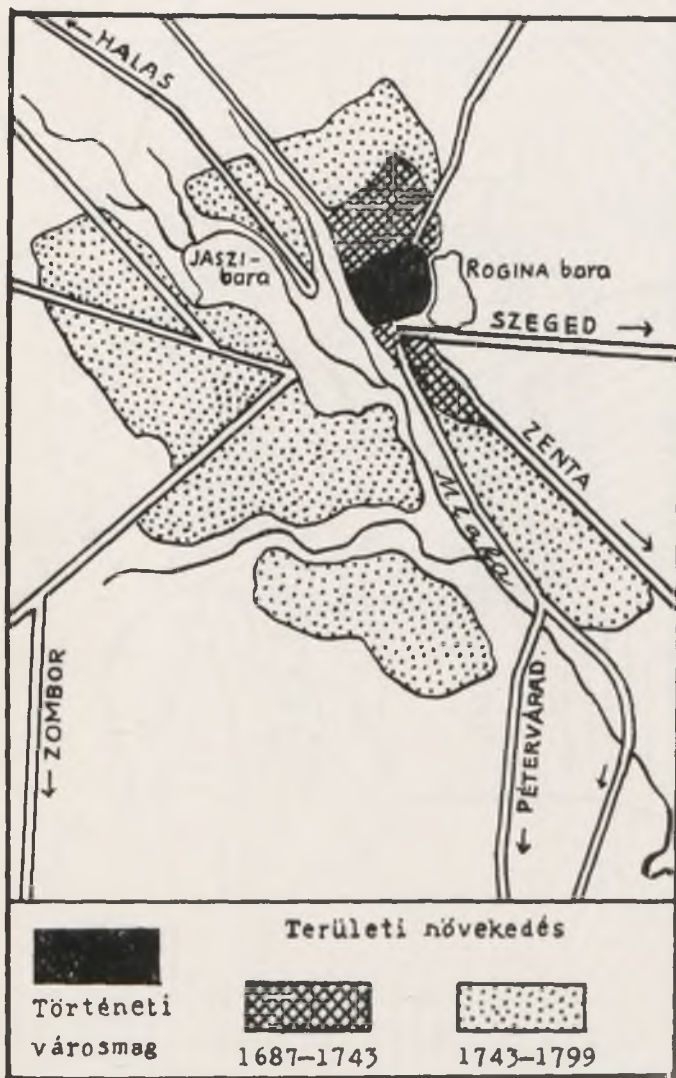
4. A szabadkai birtok udvarházának rajza az 1556. évi Lazius-féle térképen. Erősen nagyítva a térképről.

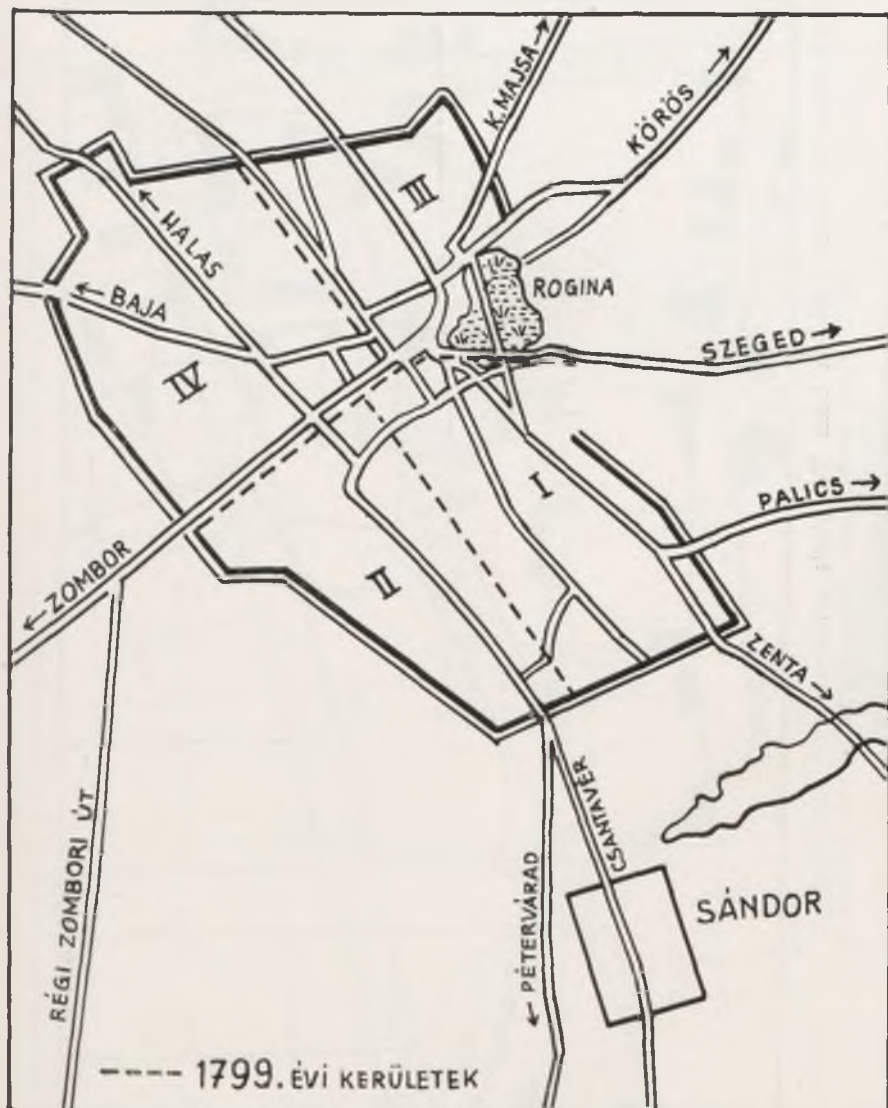
5. A palánkváros szerkezete a XVII. század végén. 1 — a belső vár a kullával, 2 — a templomtér, — 3 a telectömbök és utcák.

6. Az 1747. évi Kaysser-féle térkép részlete.

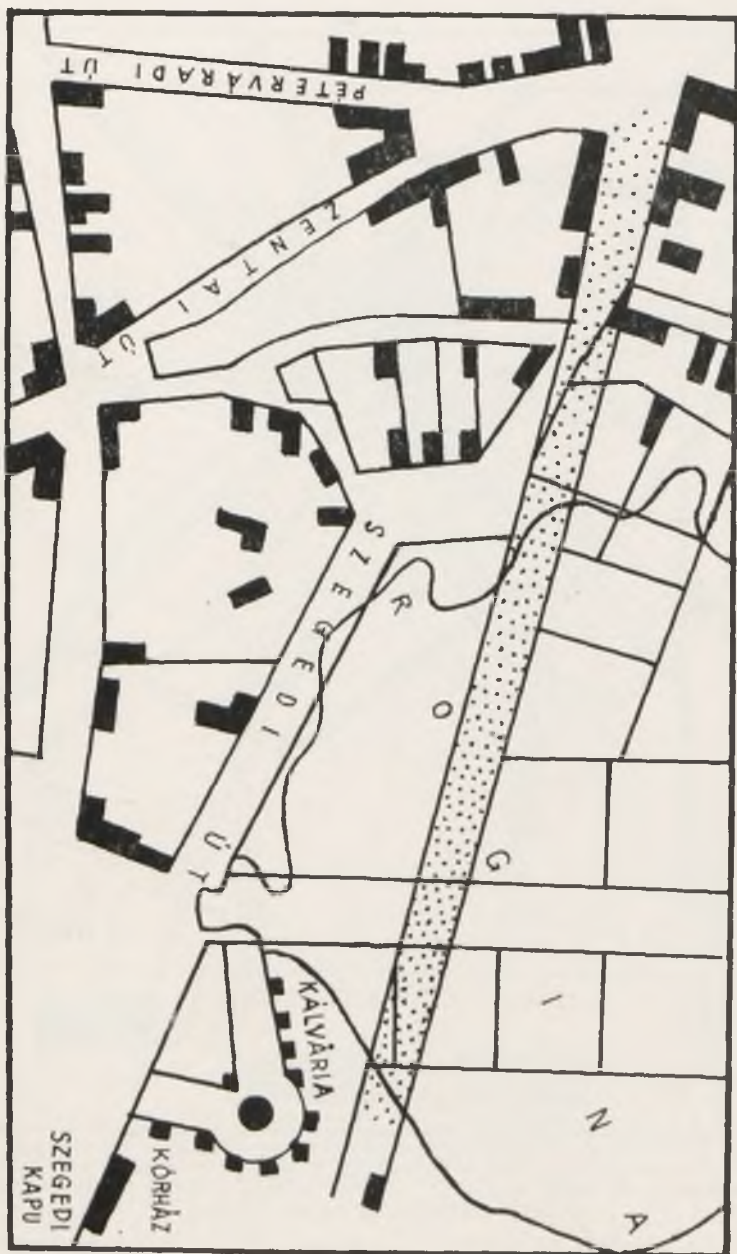

7. Szabadka területi növekedése a XVIII. században.

8. A városárok vonala a távolsági és a fontosabb helyi utak kijárataival, „kapuival”. A rajz a XVIII. század végén történt nagy városrendezés utáni helyzetet szemlélteti.

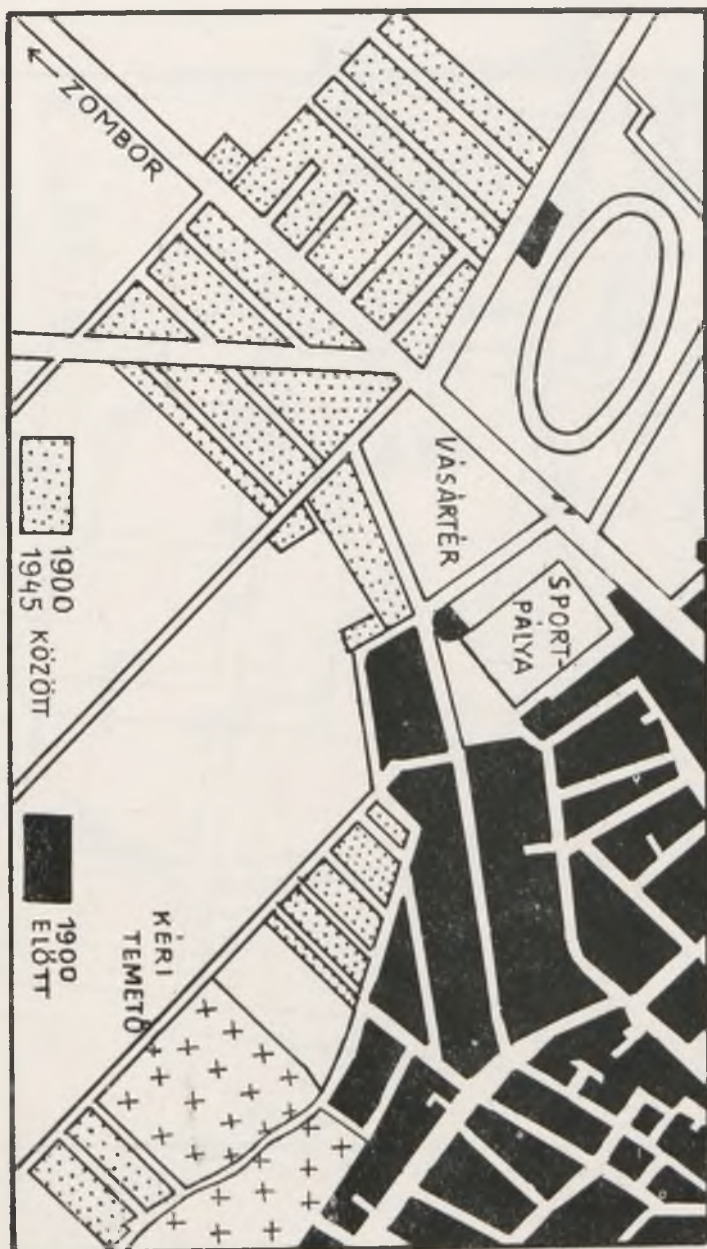
9. Wustinger J. terve a Rogina banya térségének szabályozásával kapcsolatban. Az eredeti alapján készült rajzon csak a mai főutca környéke van feltüntetve.

10. A Rogina bara területén a múlt század végén kialakított utcahálózat.

11. Kis-Bajmók (Honko-telep) területi növekedése a tőkés korszakban

12. A Kertváros beépítettsége a tőkés korszakban.

13. Sándor területi növekedése.

= növekedés 1945-ig.

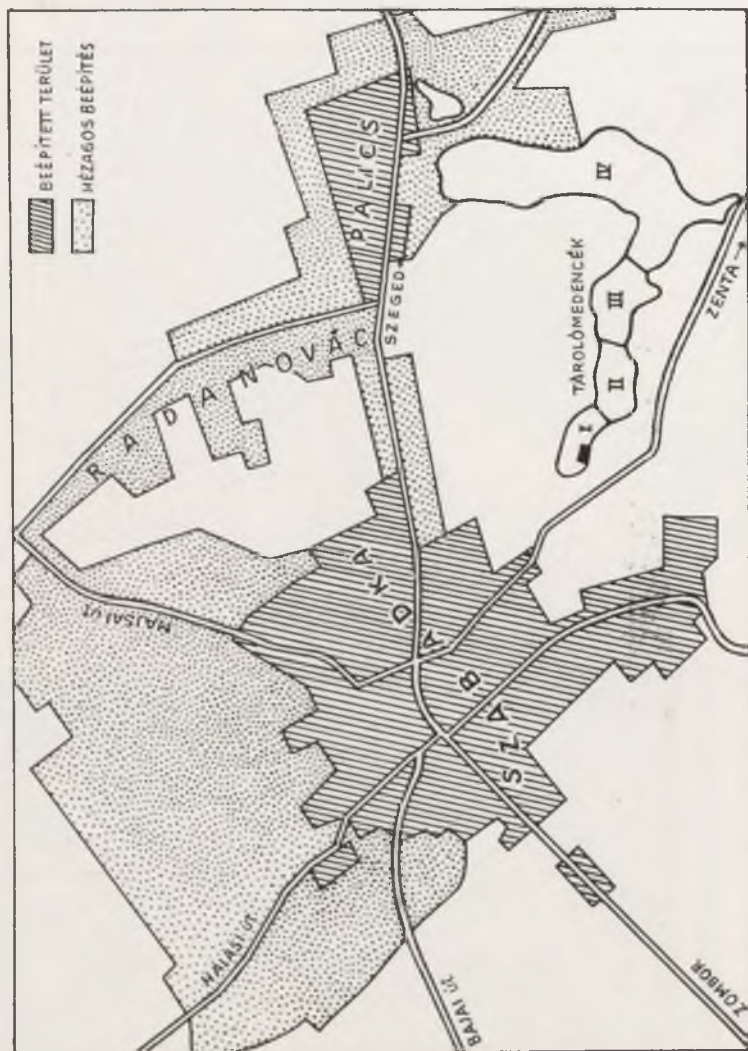
= növekedés 1945 után.

= a telepített falu,

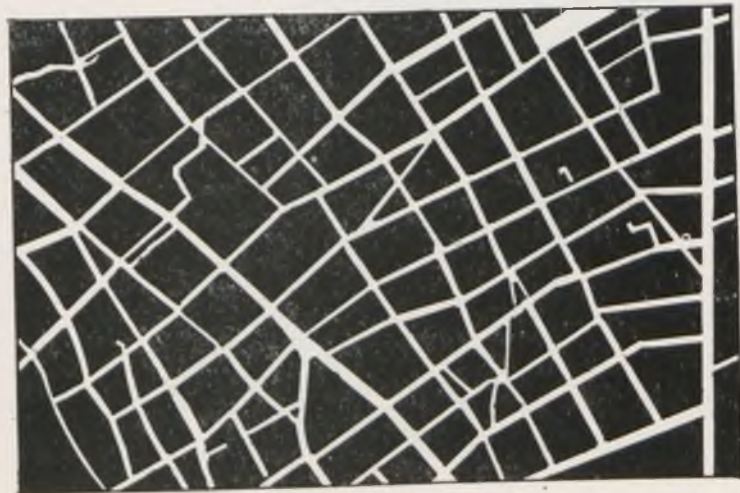
= munkahely jellegű területek,

14. Nagy-Szabadka területe.

15. Az 1783. évi II. József-féle várostérkép. A rajz az eredeti alapján készült.

16. A Kertváros utcahálózatának terve az első világháború után készült szabályozási tervben. Az elképzelt utcahálózat majdnem teljes egészében megvalósult.

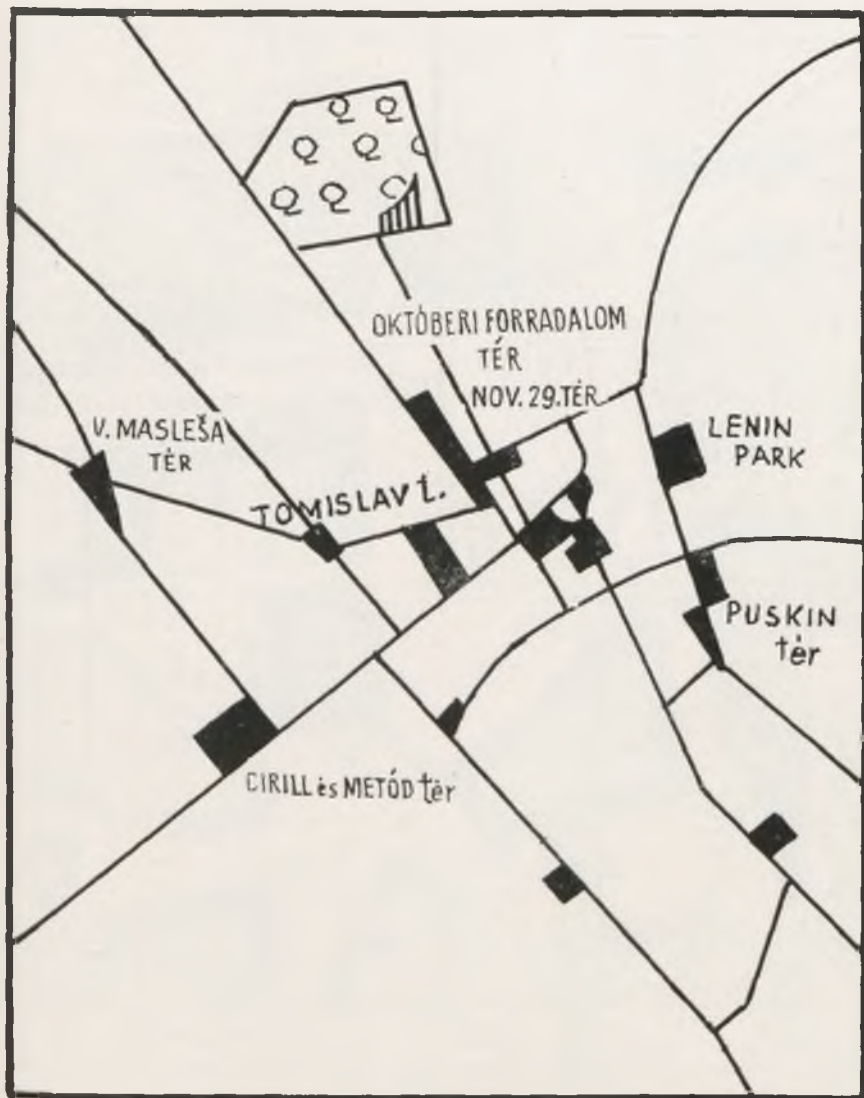
17. Halmazos utcahálózati részlet a Bajai út környékéről.

18. Részlet a VIII. kör utcahálózatából.

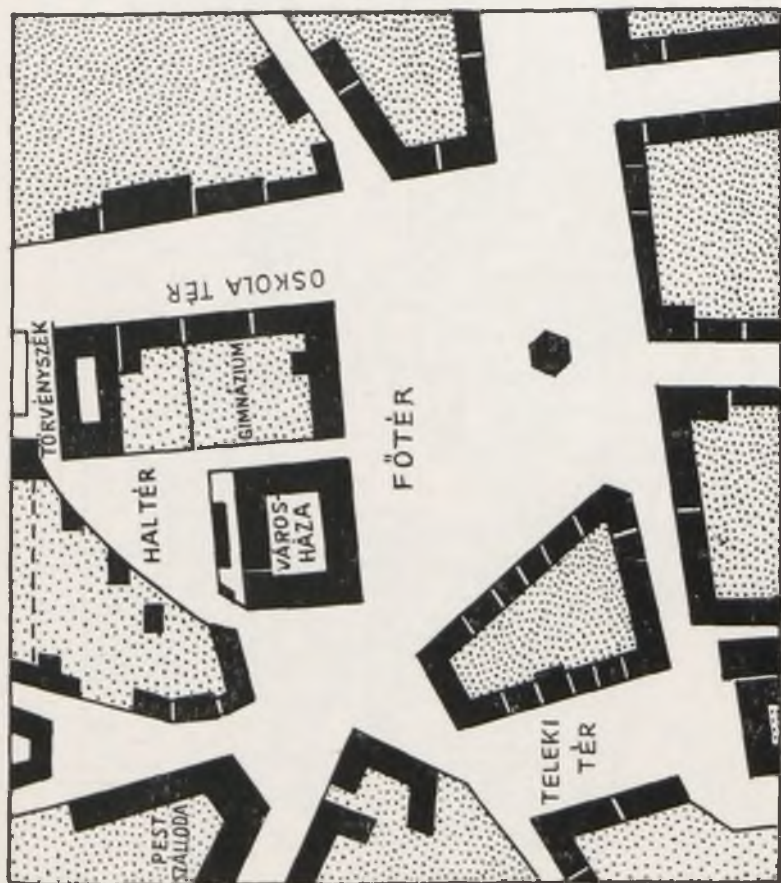
19. A Jaszibarán mérnöki tervezéssel kialakított utcahálózati részlet szép példája a természeti tájelemhez való tudatos igazodásnak.

20. A város tereinek övezetes elrendeződése.

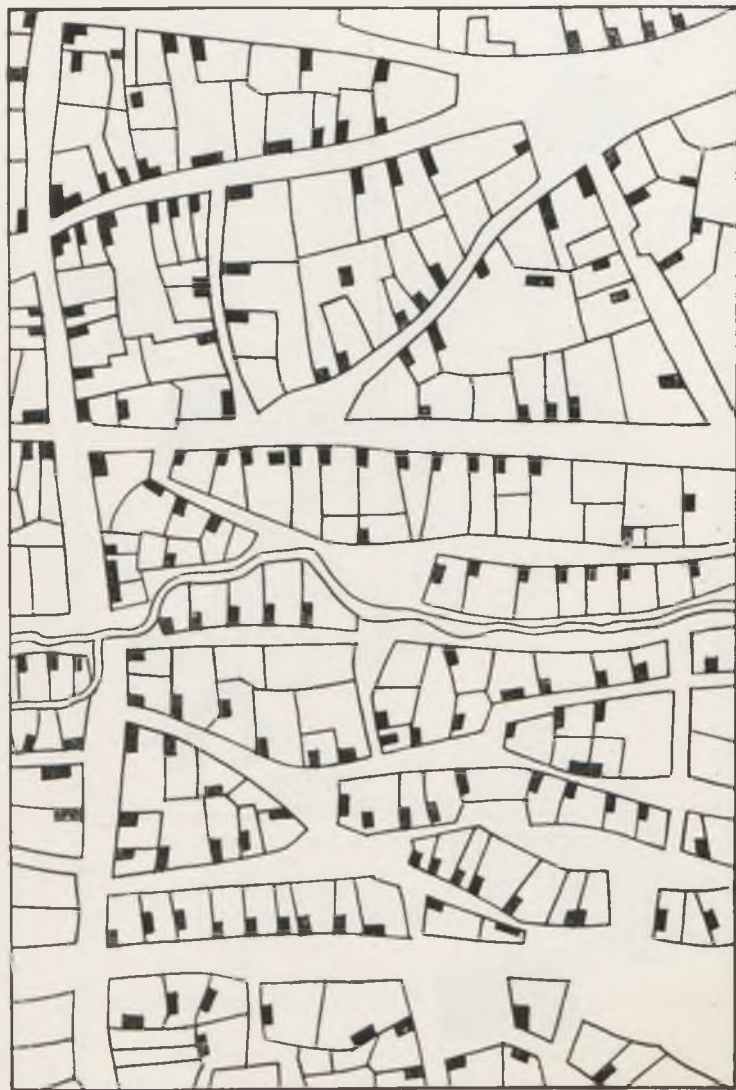
21. A városlaprajzból eltűnt terek.

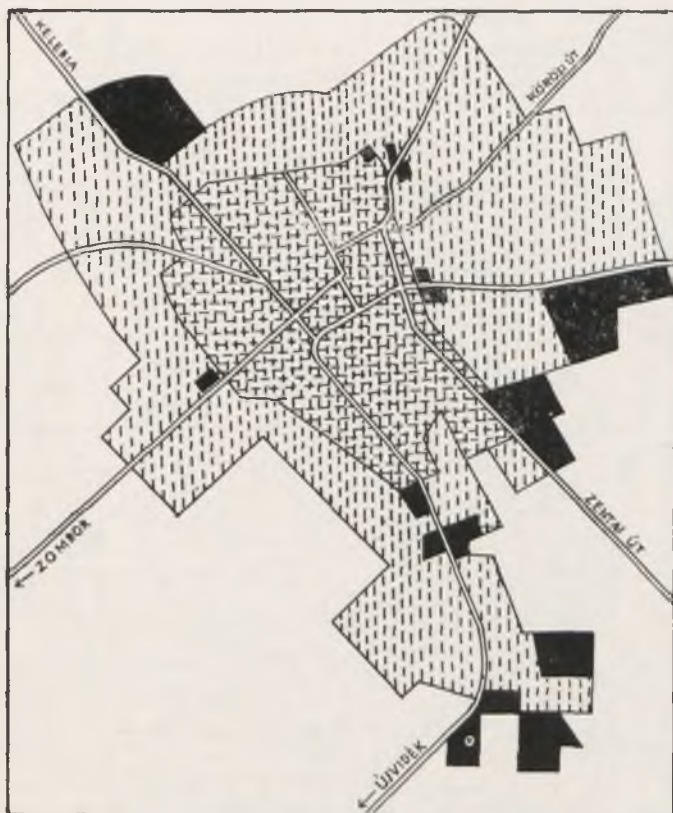
22. A központi téregvüttes a századforduló tájékán történt átrendezése előtt (1878).

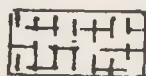
23. Kér halmazosan beépített területe a XVIII. század második felében. A rajzot Kovács Lipót 1785-ben készült mérnöki helyszínrajzáról másoltuk át.

24. Utólagos elhatárolással kialakított telekrend, az 1799. évi térképről.

25. A város funkcionális területi egységei.

= első lakóhelyöv,

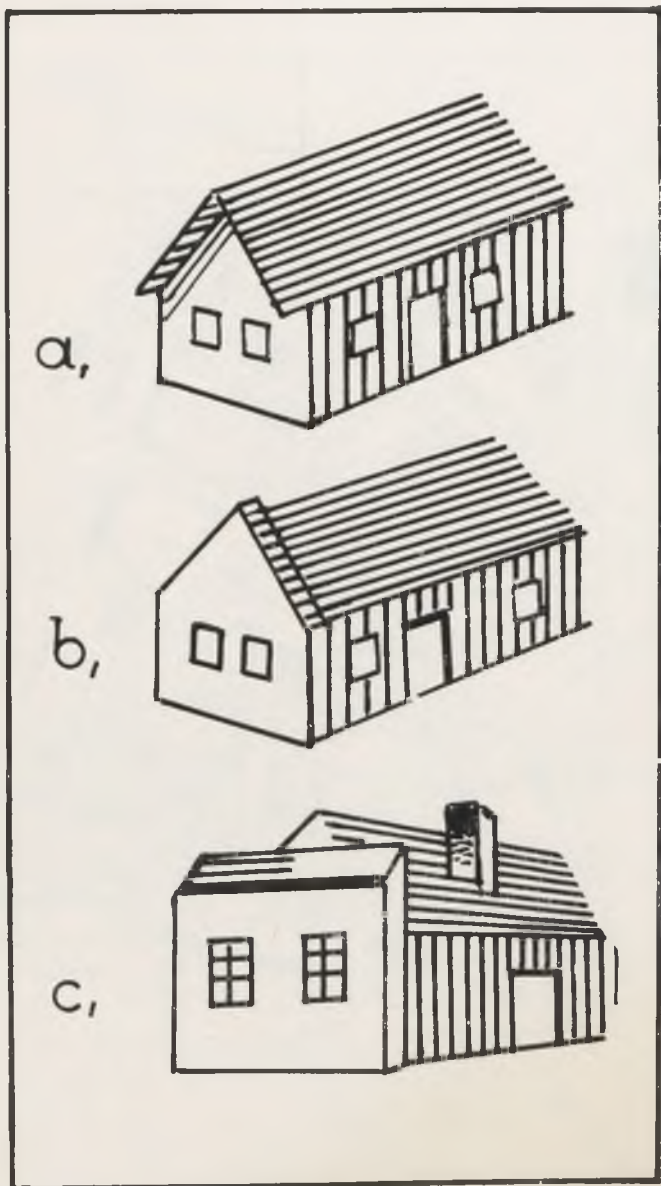

= második

lakóhelyöv,

= munkahely jellegű területek.

26. A XIX. század elején elterjedt háztípusok: a) nyeregtetős ház, b) a nyeregtető elé felhúzott homlokfalú ház, c) városias utánzatú ház.

- 1 2 3
- 4 5

27. A városközpont egyre inkább munkahely jellegű kap. A rajz az 1963 előtti helyzetet tünteti fel. 1 — munkahely jellegű épületek 2 — üzletberházak, 3 — zárt sorú lakóházak, 4 és 5 — városi közlekedési vonalak.

28. A főforgalmi utak irányai.

1. tábla — Falusi családi házak: egyablakos, átalakított ágasfás, szelemenés ház és kétablakos nyeregtetős ház utcai toldalékkal.

2. tábla — A nyeregtető elé felhúzott fal a XVIII—XIX. századok fordulóján városias formának számított. Szabadkán ez a háztípus nagyon gyakori. (D. Čakarević felvétele.)

3. tábla — A földszintes ház tornácát a fejlődés folyamán magába olvasztotta — az oldalszoba a harmadik ablakkal az egykori tornác maradványa. Az alsó képen a leggyakoribb fejlődési vonaltól eltérő változat látható — a felhúzott homlokfalú ház utcai toldalékot és korszerű ablakokat kapott, miáltal a városi családi házra emlékeztető külső forma jött létre.

4. tábla — Házak sátoros tetővel — a fenti díszes kapuval, az alsó egyszerű bejárattal, utcai toldalékszobával és harmadik ablakkal.

5. tábla — A fejlődés folyamán a falusi családi ház az utca vonalával párhuzamosan elhelyezkedő szárnyat kapott két szobával. A fejlődés kezdeti szakaszát jól szemlélteti a felső kép. Idővel a mellékszárny toldalékjellegét fokozatosan elveszítette és kialakult a városi családi ház. Az alsó képen látható ház szerkezetében még halványan áttetszik a leírt fejlődési vonal.

6. tábla — Az egyszerű külsejű városi családi ház belső beosztásában még őrzi az egykori szerkezeti elemeket (fent). Az alsó kép egy típusos városi családi házat szemléltet.

7. tábla — A Mlaka egészségtelen környéke csak megkésve épült be különböző típusú házakkal. (D. Čakarević felvétele.)

TARTALOMMUTATÓ

Előszó	5
--------------	---

Első rész

A VÁROSALAKÍTÓ TERMÉSZETI ÉS TÁRSADALMI TÉNYEZŐK

I. A VÁROS TERÜLETE	9
II. A VÁROSKÖRNYÉK FÖLDRAJZI SAJÁTOSSÁGAI	11
1. A városhatár természeti képe	11
2. A belterület felszíni viszonyai	15
III. A VÁROS FUNKCIÓINAK ALAKULÁSA	19
1. Szabadka városi funkciói a feudalizmusban	19
2. Az iparosodó Szabadka funkcionális arculata	25
IV. A VÁROSALAKÍTÓ TÁRSADALMI BEAVATKOZÁSOK	30
1. A városrendezések	30
2. A környezetátalakítási munkálatok	36

Második rész

A TÖRTÉNETI VÁROS TELEPÜLÉSKÉPE

I. A VÁROSTERÜLET LEGRÉGIBB LAKOTT HELYEI	43
II. A KÖZÉPKORI MEZŐVÁROS	51
III. A TÖRÖK PALÁNKVÁROS ARCULATA	56

Harmadik rész

SZABADKA ALAPRAJZI FEJLŐDÉSE

I. A VÁROSÉPÍTÉS A XVIII. SZÁZADBAN	65
1. Szabadka a határőrvidéki korszakban	65
2. Területi növekedés a XVIII. század második felében	72
3. A századvégi nagy városrendezés	76

II. AZ ALAPRAJZ FEJLŐDÉSE A XIX. SZÁZADBAN	78
1. Az egységes városterület kialakulása	78
2. A modern városközpont kialakulása	81
III. A VÁROS TERÜLETI NÖVEKEDÉSE A KAPITALIZMUSBAN	84
1. A városperemi lakótelepek elszaporodása	84
2. Sándor külváros növekedése	87
3. A Kertváros kialakulása	89
4. A második munkahelyöv keletkezése	93
IV. SZABADKA TERJESZKEDÉSE A SZOCIALIZMUS IDŐSZAKÁBAN	94
1. Vertikális növekedés vagy horizontális tágulás?	94
2. A terjeszkedő város és a peremtelepülések	100

Negyedik rész

A VÁROSALAPRAJZ MORFOLÓGIÁJA

I. AZ ALAPRAJZ SZERKEZETI ELEMEI	107
1. A történeti utcahálózat	107
2. A szabályozott utcahálózat sajátosságai	111
3. A településforma jellege	119
4. A város terei	125
5. A telekbeosztás alakulása	130
II. SZABADKA FUNKCIONÁLIS TERÜLETI EGYSÉGEI	134
1. A város lakóterülete	134
2. Az alaprajz munkahely jellegű területei	141
3. Zöldterületek az alaprajzban	145
4. A funkcionális terület egységek és a településforma	148
ADATFORRÁSOK ÉS A FELHASZNÁLT IRODALOM	153
MEGJEGYZÉS	155
RAJZOK, TÉRKÉPVÁZLATOK, FÉNYKÉPEK	157

A szabadkai Veljko Vlahović Munkásegyletem kiadása

Szerkeszti: Dér Zoltán, Kolozsi Tibor, Lévyay Endre,
Palusek Béla, Urbán János

Szerkesztő: Dér Zoltán

A fedélterv Szalma László munkája

Megjelent a Tartományi Tudományügyi Öngazgatási Érdekközösség anyagi támogatásával 300 példányszámban, 12 (A/5) ív terjedelemben.

A VSZAT Oktatás-, Tudomány- és Művelődésügyi Titkárságának 413-43/1973. II. 7. sz. véleményezése alapján mentes az általános forgalmi adó alól.

Készült a szabadkai Minerva Könyvkiadó Vállalat nyomdájában.

Csépe Imre
HATÁRDOMB
(vallomások)

Kolozsi Tibor
SZABADKAI SAJTÓ
(1848—1919)

Pálinkás József
SZABADKA NÉPOKTATÁSA
(1678—1918)

Laták István
VASKOSZORÚ
(lirai emlékezések)

Csáth Géza
ÍRÁSOK AZ ÉLET JÓ
ÉS ROSSZ DOLGAIRÓL
(kritikák, cikkek, karcolatok)

Szekeres László
SZABADKAI HELYNEVEK
(helytörténeti kézikönyv)

Gajdos Tibor
EMLEKVÁR
(regény)

Virág Ágnes
SKARLÁT LEVÉL
(versek)

Petkovics Kálmán
A KÉRDŐJELES EMBER
(dokumentumriport)

Laczkó Antal
VASASRAPSZÓDIA
(versek)

Lőrinc Péter
BÁCSKAI POLGÁRI POLITIKAI
ELMÉLET
(1880—1920)
